

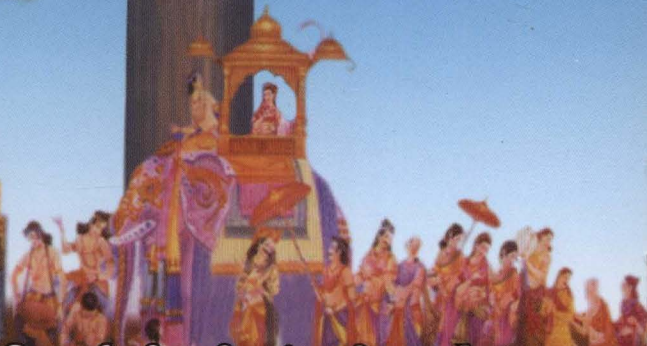
ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત

યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા

શબ્દશઃ વિવેચન

છવ્વીસમી બ્રમીશી

26

વિવેચક : પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત
દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા અંતર્ગત

યોગમાહાત્મ્ય દ્વાત્રિંશિકા

શબ્દશઃ વિવેચન

✦ મૂળ ગ્રંથકાર તથા ટીકાકાર ✦

લઘુહરિભદ્રસૂરિ મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ

✦ આશીર્વાદદાતા ✦

વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, શાસનપ્રભાવક સ્વ. પ. પૂ. આચાર્યદેવેશ

શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા

ષડ્દર્શનવેતા, પ્રાવચનિકપ્રતિભાધારક સ્વ. પ. પૂ. મુનિપ્રવર

શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ તથા વર્તમાન શ્રુતમર્મજ્ઞાતા વિદ્વાન

પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ

✦ વિવેચનકાર ✦

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

⊙ સંકલન-સંશોધનકારિકા ⊙

પ. પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના

સામ્રાજ્યવર્તી ગરુડાધિપતિ પ. પૂ. હેમભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજના

આજ્ઞાવર્તિની તથા પ. પૂ. પ્રવર્તિની સાધ્વીજી રોહિતાશ્રીજી મહારાજના

શિષ્યા સાધ્વીજી ચંદનબાલાશ્રી

: પ્રકાશક :

ઠીતાર્થગંગા

પ, જેન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન

❖ વિવેચનકાર ❖

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

વીર સં. ૨૫૩૪ ❖ વિ. સં. ૨૦૬૪.

આવૃત્તિ : પ્રથમ ❖ નકલ : ૫૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૫૫-૦૦

卐 આર્થિક સહયોગ 卐
ઘાનેરા નિવાસી
ચંદનબેન કનૈયાલાલ પાનસોવોરા

: મુખ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન :

જીતાર્થગંગા

૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

* મુદ્રક *

નવરંગ પ્રિન્ટર્સ

આસ્ટોડીયા, અમદાવાદ-૧. ફોન : (મો.) ૯૪૨૮૫૦૦૪૦૧ (ઘર) ૨૬૬૧૪૬૦૩

ક્ર : પ્રાપ્તિસ્થાન : ક્ર

* અમદાવાદ :

ગીતાર્થ ગંગા

૫, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

☎ (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ૩૨૯૧૧૪૭૧

* મુંબઈ :

શ્રી નિકુંજભાઈ આર. ભંડારી

વિષ્ણુ મહલ, ત્રીજે માળે,
ગરવારે પેવેલીયનની સામે,
ડી-રોડ, ચર્ચગેટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦.

☎ (૦૨૨) ૨૨૮૧૪૦૪૮

શ્રી લલિતભાઈ ધરમશી

૩૦૨, ચંદનબાળા એપાર્ટમેન્ટ,
જવાહરલાલ નહેરુ રોડ,
સર્વોદય પાર્શ્વનાથનગર,
જૈન દેરાસર પાછળ, મુલુંડ (વે), મુંબઈ-૮૦.

☎ (૦૨૨) ૨૫૬૮૦૬૧૪, ૨૫૬૮૬૦૩૦

* સુરત :

ડૉ. પ્રફુલભાઈ જે. શેઠ

ડી-૧, અર્પણ એપાર્ટમેન્ટ,
બાબુ નિવાસની ગલી,
ટીમલીયાવાડ, સુરત-૩૯૫૦૦૧.

☎ (૦૨૬૧) ૩૨૨૮૬૨૩

* BANGALORE :

Shri Vimalchandji

C/o. J. NEMKUMAR & COMPANY
Kundan Market, D. S. Lane,
Chickpet Cross, Bangalore-53.

☎ (080) (O) 22875262, (R) 22259925

શ્રી નટવરભાઈ એમ. શાહ (આફિકાવાળા)
ફ્લેટ નં. ૫૦૧, બ્લોક-એ, શિદ્ધિવિનાયક ટાવર,
વિજયનગર રેલ્વે કોલોનની પાસે, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૧૩.

☎ (૦૭૯) ૨૭૪૭૮૫૧૨

શ્રી હિમાંશુભાઈ એન. શેઠ

એ-૨/૪૧, અશોક સમ્રાટ, ત્રીજે માળે,
દફતરી રોડ, ગૌશાળા લેન, બીના જવેલર્સની
ઉપર, મલાડ (ઈ.), મુંબઈ-૪૦૦૦૯૭.

☎ (૦૨૨) ૩૨૪૩૮૪૩૪
(મો.) ૯૩૨૨૨૬૪૮૫૧

* જામનગર :

શ્રી ઉદયભાઈ શાહ

C/o. મહાવીર અગરબત્તી વર્કસ
C-૭, સુપર માર્કેટ, જયશ્રી ટોકીઝની સામે,
જામનગર-૩૬૧૦૦૧.

☎ (૦૨૮૮) ૨૬૭૮૫૧૩

* રાજકોટ :

શ્રી કમલેશભાઈ દામાણી

“જિનાજ્ઞા”, ૨૭, કરણપરા,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.

☎ (૦૨૮૧) ૨૨૩૩૧૨૦

પ્રકાશકીય

“ગીતાર્થ ગંગા”નું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા ઉપકારી પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પ. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ, પ. પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબ આદિ રચિત જૈનશાસ્ત્રોમાં પથરાયેલાં વિવિધ પરમાર્થભૂત તત્ત્વોનાં રહસ્યોનું નય, નિક્ષેપ, વ્યવહાર, નિશ્ચય સાપેક્ષ અર્થગાંભીર્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાનું છે, જેથી શ્રી જૈનસંઘને તે તે પદાર્થોના સર્વાંગી બોધમાં સહાય મળે. આ કાર્ય અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ગહન છે, ઘણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આમાં સહાય કરી રહ્યાં છે, અનેક શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સૌ સૌને યોગ્ય કાર્યો સંભાળી રહ્યાં છે, તે અનુસાર કામ બહાર આવી રહ્યું છે અને ક્રમસર આવતું રહેશે. દરમ્યાન શ્રી સંઘમાંથી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ તથા શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓ તરફથી એવી માંગ વારંવાર આવે છે કે પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં તથા પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબનાં જુદા જુદા વિષયો પરનાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો તથા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ વિવિધ શાસ્ત્રીય વિષયો પર કરેલાં વિવેચનો છપાવીને તૈયાર કરવામાં આવે તો સકળ શ્રી સંઘને ચોક્કસ લાભદાયી નીવડે. આવી વિનંતીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ટ્રસ્ટે નક્કી કર્યું છે કે આવાં વ્યાખ્યાનો તથા વિવેચનોનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં અને તેને માત્ર એક સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવી. આ કામ ગીતાર્થ ગંગાના મુખ્ય લક્ષ્યથી સહેજ ફટાય છે, બોધની વિવિધતા અને સરળતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન પ્રકારે છે, છતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ માટે હિતકારી હોવાથી તેમ જ અતિ માંગને કારણે ઉપર્યુક્ત વિનંતી લક્ષમાં રાખીને આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલ છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવો માટે આવાં પુસ્તકો સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનામાં ઉપયોગી થશે, તેવી આશા સહિત -

પ, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ટ્રસ્ટીગણ
ગીતાર્થ ગંગા

સર્વ હક્ક ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટને આધીન છે.

गीतार्थ गंगाना प्रकाशनो

प. पू. मुनिप्रवर श्री मोहजितविजयशु महाराज
(मोटा पंडित म. सा.)ना प्रवचनना पुस्तको

१. आश्रव अने अनुबंध
२. पुद्गल वोसिराववानी क्रिया
३. चारित्राचार

प. पू. आ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ
(પંડિત મ. સા.) કૃત, સંપાદિત અને પ્રવચનના પુસ્તકો

૧. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોના વિકલ્પો
૨. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય
૩. કર્મવાદ કલ્પિકા
૪. સદ્ગતિ તમારા હાથમાં !
૫. દર્શનાચાર
૬. શાસન સ્થાપના
૭. અનેકાંતવાદ
૮. પ્રશ્નોત્તરી
૯. ચિત્તવૃત્તિ
૧૦. ચાલો, મોક્ષનું સારું સ્વરૂપ સમજીએ
૧૧. મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ
૧૨. ભાગવતી પ્રવ્રજયા પરિચય
૧૩. ભાવધર્મ ભાગ-૧ (પ્રણિધાન)
૧૪. ભાવધર્મ ભાગ-૨ (પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)
૧૫. જૈનશાસન સ્થાપના
૧૬. ચિત્તવૃત્તિ
૧૭. શ્રાવક કે વારહ વ્રત એવં વિકલ્પ
૧૮. લોકોત્તર દાનધર્મ “અનુકંપા”

૧૯. પ્રશ્નોત્તરી
૨૦. કુદરતી આફતમાં જેનનું કર્તવ્ય
૨૧. ધર્મરક્ષા પ્રવચન શ્રેણી ભાગ-૧
૨૨. જેનશાસન સ્વતંત્ર ધર્મ કે સંપ્રદાય ?
૨૩. જિનશાસન સ્વતંત્ર ધર્મ યા સંપ્રદાય ?
૨૪. Is Jaina Order Independent Religion or Denomination ?
૨૫. Status of religion in modern Nation State theory
૨૬. ગૃહજિનાલય મહામંગલકારી

સંપાદક :- ય. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી અરિહંતસાગરજી મહારાજ સાહબ

૧. પાક્ષિક અતિચાર

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત
અન્ય પુસ્તકોની યાદી

૧. શ્રી સમ્બેતશિખરજીની સંવેદના	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ
૨. શ્રી નવપદ આરાધના વિધિ	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ
૩. સ્વતંત્ર ભારતમાં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (ગુજ.)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૪. સ્વતંત્ર ભારત મેં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (હિન્દી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૫. Right to Freedom of Religion !!!!!
(અંગ્રેજી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૬. 'રક્ષાધર્મ' અભિયાન (ગુજ.)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૭. 'Rakshadharm' Abhiyaan (અંગ્રેજી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ

गीतार्थ गंगा द्वारा प्रकाशित
विवेचनना ग्रंथो

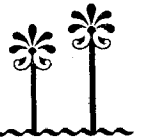
विवेचनकार :- पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र जीमजु मोता

१. योगविंशिका शण्डशः विवेचन
२. अध्यात्मउपनिषत् प्रकरण शण्डशः विवेचन
३. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-१
४. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-२
५. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-३
६. विंशतिविंशिका शण्डशः विवेचन पूर्वार्ध
७. विंशतिविंशिका शण्डशः विवेचन उत्तरार्ध
८. आराधक-विराधक यतुर्भगी शण्डशः विवेचन
९. सम्यक्त्व षट्स्थान यतिपथ शण्डशः विवेचन
१०. अध्यात्मसार शण्डशः विवेचन भाग-१
११. प्रतिमाशतक शण्डशः विवेचन भाग-१
१२. प्रतिमाशतक शण्डशः विवेचन भाग-२
१३. कूपट्टांत विशदीकरण शण्डशः विवेचन
१४. पंचसूत्र शण्डशः विवेचन भाग-१ (सूत्र १-२)
१५. सूत्रना पट्टिणामदर्शक यत्नलेश भाग-१
१६. पंचसूत्र शण्डशः विवेचन भाग-२ (सूत्र ३-४-५)
१७. सामायादी प्रकरण शण्डशः विवेचन भाग-१
१८. सामायादी प्रकरण शण्डशः विवेचन भाग-२
१९. प्रतिमाशतक शण्डशः विवेचन भाग-३
२०. दानदात्रिंशिका-१ शण्डशः विवेचन
२१. मित्रादात्रिंशिका-२१ शण्डशः विवेचन
२२. योगशतक शण्डशः विवेचन
२३. पंचवस्तुक प्रकरण शण्डशः विवेचन भाग-१
२४. योगभेददात्रिंशिका-१८ शण्डशः विवेचन
२५. योगविवेकदात्रिंशिका-१९ शण्डशः विवेचन
२६. साधुसामग्र्यदात्रिंशिका-९ शण्डशः विवेचन
२७. भिक्षुदात्रिंशिका-२७ शण्डशः विवेचन

૨૮. દીક્ષાદ્વારિશિકા-૨૮ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૯. યોગદૃષ્ટિની સજ્ઞાય શબ્દશઃ વિવેચન
૩૦. કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપનદ્વારિશિકા-૩૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૧. પાતંજલયોગલક્ષણવિચારદ્વારિશિકા-૧૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૨. જ્ઞાનસાર શબ્દશઃ વિવેચન
૩૩. સંચારા પોરિસી સૂત્રનો ભાવાનુવાદ અને હિંસાષ્ટક શબ્દશઃ વિવેચન
૩૪. જિનમહત્ત્વદ્વારિશિકા-૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૫. સમ્યગ્દૃષ્ટિદ્વારિશિકા-૧૫ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૬. યોગલક્ષણદ્વારિશિકા-૧૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૭. મુક્તિઅલ્પેષપ્રાધાન્યદ્વારિશિકા-૧૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૮. અપુનર્બંધકદ્વારિશિકા-૧૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૯. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૪૦. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૪૧. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૪૨. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૪૩. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૪૪. ચતિલક્ષણસમુચ્ચય પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૫. દૈવપુરુષકારદ્વારિશિકા-૧૭ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૬. તારાદિત્રયદ્વારિશિકા-૨૨ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૭. કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિદ્વારિશિકા-૨૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૮. સદ્દૃષ્ટિદ્વારિશિકા-૨૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૯. પંચવસ્તુક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૫૦. માર્ગદ્વારિશિકા-૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૧. દેશનાદ્વારિશિકા-૨ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૨. જિનભક્તિદ્વારિશિકા-૫ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૩. યોગાવતારદ્વારિશિકા-૨૦ શબ્દશઃ વિવેચન

**ગીતાર્થ ગંગા અંતર્ગત
ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો**

૧. ધર્મતીર્થ ભાગ-૧

❖ 'દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા' ગ્રંથની 'યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા'ના ❖
❖ શબ્દશઃ વિવેચનના સંકલન-સંપાદનની વેળાએ પ્રાસ્તાવિક ❖

શ્રુતસદનના સૂત્રધાર મહોપાધ્યાયજી મહારાજ :-

અઢારમી સદીનો જિનશાસનનો ઇતિહાસ પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના આગમનથી ગૌરવવંતો બન્યો છે. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ જન્મ્યા ન હોત, તો આજે 'કનોડા'નું જે સ્થાન-માન છે, એ ક્યારનુંય નામશેષ થઈ ચૂક્યું હોત અને જગતમાં જન્મીને મૃત્યુશય્યાએ પોઢતાં કંઈ નર-નારીઓની જેમ આજે નારાયણ ને સોભાગદે પણ ઇતિહાસમાં સ્થાન પામ્યા વિના ભૂંસાઈ ગયાં હોત !

આજે 'કનોડા'નું નામ આવતાં જ ઇતિહાસનાં તેજસ્વી પૃષ્ઠો યાદ આવી જાય છે અને નારાયણ ને સોભાગદેનું નામ યાદ આવતાંની સાથે જ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ સમર્થ દાર્શનિક વિદ્વાન હોવા સાથે અત્યંત નમ્ર પણ હતા. પોતાના પરમ ગુરુદેવ શ્રીનયવિજયજી મહારાજને એમણે લગભગ પોતાની દરેક કૃતિમાં ભક્તિપૂર્વક યાદ કર્યા છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનો કોઈ મહાન ગ્રંથ હોય કે નાની મોટી કોઈ ગુજરાતી કૃતિ હોય, પણ એમાં પ્રાયઃ પોતાનો ઉલ્લેખ 'શ્રીનયવિજય ચરણ સેવક' તરીકેનો એમણે કર્યો છે.

સર્જનની સરવાણીના મૂળ ઉગમ(ઉદ્ગમ)સ્થળ પરથી પણ ઉપાધ્યાયજી મહારાજની દૃષ્ટિ ક્યારેય હઠી નથી, દરેક કૃતિનો આરંભ એમણે 'ૐ નમઃ' દ્વારા સરસ્વતીદેવીના બીજમંત્રના સ્મરણથી કર્યો છે. એકલા સર્જનમાં નહિ, સંશોધનમાં પણ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે રસ દાખવ્યો છે. ધર્મસંગ્રહ ને ઉપદેશમાલા જેવા ઉત્તમ ગ્રંથો એમની છાપ પામીને વધુ શ્રદ્ધેય બન્યા છે.

આમ, શ્રીજિનશાસનના ગગનમાં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ અમર બની ગયા છે, અને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની ત્રિવેણીને તટે ઊભરતું એમનું તેજોમયી વ્યક્તિત્વ અનેક ભૂલ્યા રાહીને માટે પ્રકાશના સ્તંભરૂપ બન્યું છે.

‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ : ‘યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા :-

સર્વનયમયી વાણી વહાવનાર મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજાની એક અદ્ભુત અમરકૃતિરૂપ આ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથ, ૫૦૫૦ શ્લોકપ્રમાણ અદ્ભુત અર્થગંભીર અને મનનીય ‘તત્ત્વાર્થદીપિકા’ નામની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિથી સમલંકૃત છે. પૂજ્યશ્રીએ શ્રુતસાગરની અગાધ જલરાશિને વલોવીને નિષ્પન્ન અમૃતને આ ગ્રંથગાગરમાં આપણને પીરસ્યું છે. તેઓશ્રીની એક એક કૃતિ Master Piece - બેનમૂન નમૂનારૂપ છે, જે તેમના ઉચ્ચ બૌદ્ધિક સ્તરનાં આપણને દર્શન કરાવે છે. આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરતાં અનેક પદાર્થોનું યુક્તિસભર નિરૂપણ જોઈ ગ્રંથકારશ્રી ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજાની તર્કશક્તિ અને તીવ્ર મેધાશક્તિને બિરદાવ્યા વિના રહી શકાતું નથી.

આ કોઈ આગમગ્રંથ નથી, પરંતુ આગમગ્રંથોનાં ગૂઢ રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરે તેવો સરળ અર્થબોધક ગ્રંથ છે. માટે પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ટીકામાં પણ માત્ર દુર્ગમ અને દુર્બોધ શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે. ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા ગ્રંથ’ સમ્યગ્જ્ઞાનનો દરિયો છે. તેમાં આગમના ગંભીર પદાર્થો, યોગમાર્ગના અતીન્દ્રિય ભાવો, દાર્શનિક પદાર્થો અને આચારસંહિતા પણ ગૂંથાયેલાં છે. તેમ જ અનેક મહત્ત્વના પદાર્થોનું સંકલન અને વિશદીકરણ પણ આ ગ્રંથરત્નમાં કરવામાં આવ્યું છે. જેમ પૂ. સૂરિપુરંદરશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે સ્વરચિત ગ્રંથોનાં નામાભિધાન ષોડશકપ્રકરણ, અષ્ટકપ્રકરણ, વિંશતિવિંશિકા આદિ તેના વિવિધ શ્લોકસમૂહની સંખ્યાને આશ્રયીને આપેલ છે; તેમ અહીં વિવિધ ૩૨ વિષયોનું નિરૂપણ કરતાં ૩૨ પ્રકરણને રચ્યાં, અને એક એક પ્રકરણમાં ૩૨-૩૨ શ્લોકોનાં ઝૂમખાં મૂકવા દ્વારા, વિવિધ ૩૨ વિષયોની સાંગોપાંગ અને અર્થગંભીર વિશદ છણાવટ કરેલ છે. ટૂંકમાં પ્રસ્તુત કૃતિ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ યોગ, આગમ અને તર્ક-યુક્તિના શિરમહોર સમાન એક અણમોલ અને અનુપમ મહાન ગ્રંથ છે. ખરેખર જ, આ શાસ્ત્રોનો વારસો આ કલિકાળમાં આપણને પ્રાપ્ત ન થયો હોત તો આપણે સરળતાપૂર્વક આત્મકલ્યાણ સાધી શકવા સમર્થ કેમ બની શકત ? વર્તમાનમાં તત્ત્વ કે સાર પામવા માટે આલંબનરૂપ આ મહાન ગ્રંથ અનેક શાસ્ત્રોના નિયોડરૂપ અમૂલ્ય ખજાનો છે.

“દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા” ગ્રંથનું આ ૨૬મું પ્રકરણ “યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા” છે.

૨૫મી 'ક્લેશહાનોપાય' બત્રીશીમાં ક્લેશનાશનો ઉપાય યોગ છે, તેમ બતાવ્યું, તેથી પ્રસ્તુત 'યોગમાહાત્મ્ય' બત્રીશીમાં યોગનું માહાત્મ્ય બતાવેલ છે. તેમાં શ્લોક-૧થી ૪માં યોગનું માહાત્મ્ય બતાવ્યા પછી શ્લોક-૫થી ૨૧માં પાતંજલદર્શનમતાનુસાર પાતંજલ યોગસૂત્રના વિભૂતિપાઠમાંથી યોગવિભૂતિઓનું વર્ણન તથા સમીક્ષણ પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં કરવામાં આવેલ છે.

ત્યારપછી ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૨૨માં પતંજલિક્ષિપિએ બતાવેલ યોગથી પ્રાપ્ત થતી લબ્ધિઓ કઈ રીતે સંગત છે અને કઈ રીતે અસંગત છે તે બતાવતાં કહ્યું છે કે પતંજલિક્ષિપિએ યોગના સેવનથી થતી સિદ્ધિઓનું વર્ણન કર્યું તે સિદ્ધિઓ બે પ્રકારની છે—

(૧) જ્ઞાનાત્મક સિદ્ધિઓ, અને (૨) વીર્યાત્મક સિદ્ધિઓ.

એમાં જે જ્ઞાનાત્મક સિદ્ધિઓ છે તે સિદ્ધિઓ પ્રત્યે તે તે સૂક્ષ્મબોધને અનુકૂળ જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમાદિ હેતુ છે, અને જે વીર્યાત્મક સિદ્ધિઓ છે તે સિદ્ધિઓ પ્રત્યે તે તે પ્રકારના વીર્યવ્યાપારને અનુકૂળ વીર્યાતરાયકર્મના ક્ષયોપશમાદિ હેતુ છે. પાતંજલમતાનુસાર વર્ણન કરાયેલ સિદ્ધિઓમાં સત્માં પ્રવૃત્તિથી અને અસત્માં નિવૃત્તિથી તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમના આધાન દ્વારા જ સંયમ કારણ છે, પરંતુ તે તે વિષયના જ્ઞાનના પ્રણિધાનાદિરૂપ સંયમ કારણ નથી. પતંજલિક્ષિપિએ ચિત્તની એકાગ્રતા માટે જે જે આલંબનો કહ્યાં છે, તેમાંથી પોતાની ભૂમિકા અનુસાર ઉચિત આલંબનને ગ્રહણ કરીને તેમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવામાં આવે, અને તેના દ્વારા મોહના ઉન્મૂલનને અનુકૂળ અંતરંગ વીર્યવ્યાપાર થાય તે રીતે તે તે વિષયમાં સંયમ કરવામાં આવે, તો તે આલંબન પણ મોહક્ષયનું કારણ બને, અને તેનાથી યોગની સિદ્ધિઓ યોગીને થઈ શકે છે.

ફક્ત શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપને જાણવા માટે ચિત્તના પ્રણિધાનમાં પર્યવસાન એવો સર્વ સંયમ ફળવાળો છે. એથી આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ આત્મા માટે જ્ઞેય છે, અને પતંજલિક્ષિપિ આત્માને જ્ઞાતા સ્વીકારે છે, જ્ઞેય સ્વીકારતા નથી, તેથી આત્માને જ્ઞેય સ્વીકાર્યા વગર યોગમાર્ગની સર્વ પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જાય છે. શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાનનો વિષય છે, અને તેને જાણવા માટે જ સર્વ યોગમાર્ગ પ્રવર્તે છે. તેથી તેને જાણવા માટે કરાતા ઉદ્યમથી મોહનો નાશ થાય છે અને તેનાથી યોગના માહાત્મ્યરૂપ સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રગટે છે.

ત્યારપછી શ્લોક-૨૩થી ૨૭માં સ્વદર્શનાનુસાર યોગનું માહાત્મ્ય બતાવીને શ્લોક-૨૮માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું છે કે બાહ્યથી યોગસદૃશ હૃદયયોગની પ્રવૃત્તિથી યોગની વિડંબણા થાય છે. ત્યારપછી શ્લોક-૨૯માં કહ્યું કે યોગની સ્પૃહા પણ જીવ માટે સંસારતાપના વ્યય માટે વર્ષાઋતુના આગમન જેવી અને મહોદયરૂપી સરોવરના તીરે વાતી પવનની લહરીના અંશ જેવી છે. ત્યારપછી શ્લોક-૩૦માં યોગનું અચિંત્ય સામર્થ્ય બતાવતાં કહ્યું કે અન્ય જીવોને તો યોગ અનુગ્રહ કરે છે પરંતુ પરમેશ્વરને પણ યોગ અનુગ્રહ કરે છે. ત્યારપછી શ્લોક-૩૧-૩૨માં યોગનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય બતાવતાં કહ્યું કે ષટ્પંડ ચક્રવર્તી ભરતમહારાજને પણ યોગથી કેવલલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થઈ, અને પૂર્વભવોમાં અપ્રાપ્તધર્મવાળા પણ પરમાનંદથી આનંદિત થયેલા મરુદેવામાતાને યોગના પ્રભાવથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ. આ રીતે સર્વદિશાથી માહાત્મ્યપૂર્ણ યોગ છે એમ પૂજ્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજએ કહ્યું છે.

આ રીતે ૨૬મી યોગમાહાત્મ્યબત્રીશીમાં આવતા પદાર્થોનું અહીં સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન કરાવેલ છે. વિશેષ તો ગ્રંથકારશ્રીની ટીકાના આધારે જે શબ્દશઃ વિવેચન કરેલ છે, તે વાંચતાં અપૂર્વ પદાર્થદર્શન થયાની અનુભૂતિ થશે.

આ બત્રીશીના ગુજરાતી વિવરણના પ્રૂફસંશોધન કાર્યમાં શ્રુતોપાસક-સ્વાધ્યાયપ્રેમી સુશ્રાવક શ્રી શાંતિલાલ શિવલાલ શાહનો સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે અને તેઓએ પણ પોતાને આવા ઉત્તમ ગ્રંથરત્નના સ્વાધ્યાયની અને વાચનની અમૂલ્ય તક સાંપડી તે બદલ ધન્યતા અને ઉપકૃતતાની લાગણી અનુભવેલ છે.

અત્યંત નાદુરસ્ત તબિયત થઈ જવાથી જંઘાબળ ક્ષીણ થતાં અમદાવાદ મુકામે મારે સ્થિરવાસ કરવાનું બન્યું, અને પ્રજ્ઞાધન સુશ્રાવક પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ પાસે યોગવિષયક અને અધ્યાત્મવિષયક સંવેગ-વૈરાગ્યવર્ધક ગ્રંથોના વાચનનો સુંદર સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. નાદુરસ્ત તબિયતમાં પણ પરમાત્માની કૃપા, ગુરુકૃપા, શાસ્ત્રકૃપા અને ગ્રંથકારશ્રીની કૃપાથી ૨૬મી યોગમાહાત્મ્યબત્રીશીના શબ્દશઃ વિવેચનની સંકલનાનો આ પ્રયાસ સફળ થયો છે. ગ્રંથના વિવરણમાં સર્વજ્ઞકથિત પદાર્થોનું ક્યાંય અવમૂલ્યન થઈ ન જાય તે માટે પૂરો પ્રયત્ન કરેલ હોવા છતાં છન્નસ્થતાને કારણે કોઈ ક્ષતિ રહી હોય, કે તરણતારણ

શ્રીજિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ અનાભોગથી ક્યાંય પદાર્થનું નિરૂપણ થયેલ હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' માંગું છું, પ્રાંતે સ્વઅધ્યાત્માદિ યોગોની પ્રાપ્તિ માટે કરાયેલ આ અલ્પ પ્રયાસ સ્વ-પર ઉપકારક બને, અને શ્રુતવિવેકીજનો તેનું પરિમાર્જન કરે એમ ઇચ્છું છું.

સંસારી આત્મામાં ક્લેશને કરાવનારાં કર્મો છે, તેથી અક્લેશસ્વભાવવાળો પણ સંસારી આત્મા ક્લેશને અનુભવે છે. ૨૫મી ક્લેશહાનોપાયબત્રીશીમાં ગ્રંથકારશ્રીએ તે ક્લેશનાશનો ઉપાય 'યોગ' છે તેમ કહેલ છે, અને પ્રસ્તુત યોગમાહાત્મ્યબત્રીશીમાં ગ્રંથકારશ્રીએ યોગનું માહાત્મ્ય બતાવેલ છે. આશય એ છે કે અનાદિકાળથી જીવમાં યોગમાર્ગથી વિપરીત માર્ગ દૃઢ થયેલો છે, તેથી આત્મામાં યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ અતિ દુષ્કર છે. આમ છતાં યોગમાર્ગની સ્પૃહાવાળા જીવો ઉચિત આલંબનો લઈને પોતામાં યોગમાર્ગને ક્રમશઃ પ્રગટ કરી શકે છે. તેથી યોગના માહાત્મ્યનું આ વર્ણન પ્રજ્ઞાધન વિચારક જીવોને યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં પ્રબળ કારણ બની શકે છે. આ રીતે યોગના માહાત્મ્યનો સમ્યગ્ બોધ કરીને સત્માં પ્રવૃત્ત થઈને અને અસત્થી નિવૃત્ત થઈને હું અને સૌ કોઈ લઘુકર્મો ભવ્યજનો નિકટના ભવોમાં પરમપદને=મોક્ષસુખને પામીએ એ જ શુભ અભ્યર્થના !

◆ 'કલ્યાણમસ્તુ સર્વજીવાનામ્' ◆

વિ. સં. ૨૦૬૪,
મહા સુદ-૫,
તા. ૧૧-૨-૨૦૦૮, સોમવાર,
એફ-૨, જેઠાભાઈ પાર્ક,
નારાયણનગર રોડ,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય
રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના સામ્રાજ્યવર્તી
ગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય હેમભૂષણસૂરિ
મહારાજના આજ્ઞાવર્તિની તથા પ. પૂ. સમતામૂર્તિ
પ્રવર્તિની સા. રોહિતાશ્રીજી મહારાજના શિષ્યા સા.
ચંદનબાલાશ્રી

૨૬મી 'યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા'માં આવતા પદાર્થોની સંક્ષિપ્ત સંકલના

૨૫મી ક્લેશહાનોપાયબત્રીશીમાં ક્લેશનાશનો ઉપાય યોગ છે, તેમ બતાવ્યું. ગ્રંથકારશ્રી હવે પ્રસ્તુત યોગમાહાત્મ્ય બત્રીશીમાં યોગનું માહાત્મ્ય બતાવે છે, તેથી યોગ્ય જીવોને યોગ સેવવાનો ઉત્સાહ થાય.

શ્લોક-૧ :-

યોગ એ શાસ્ત્રનું ઉપનિષદ્ છે, મોક્ષનો માર્ગ છે, અનર્થોના શમનરૂપ છે અને કલ્યાણનું કારણ છે, એમ શ્લોક-૧માં બતાવેલ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભગવાને બતાવેલા ઉપદેશનો સાર મોહના ઉન્મૂલનને અનુકૂળ-વ્યાપારરૂપ યોગ છે, અને તે વ્યાપારથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, અનર્થો દૂર થાય છે અને કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્લોક-૨ :-

મોહના ઉન્મૂલન માટે જેમાં યત્ન ન હોય તેવી શાસ્ત્રાધ્યયનની ક્રિયા કે શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ સંસારનું કારણ છે, એ પ્રમાણે શ્લોક-૨માં જણાવેલ છે.

શ્લોક-૩ :-

યોગની પ્રાપ્તિ સાથે અનેક લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરલોકમાં કલ્યાણની પરંપરા થાય છે અને યોગના પ્રભાવથી આત્મા કર્મના પારતંત્ર્યથી મુક્ત-મુક્તતર થાય છે, એ પ્રમાણે શ્લોક-૩માં બતાવેલ છે.

શ્લોક-૪ :-

યોગની સિદ્ધિથી અનેક લબ્ધિઓ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે. તેમ અન્ય દર્શનકાર એવા પતંજલિ ઋષિ પણ યોગના સેવનથી અનેક લબ્ધિઓ થાય છે, તેમ બતાવે છે, તે કથન શ્લોક-૪માં જણાવેલ છે.

શ્લોક-૫ થી ૨૧ :-

પતંજલિ ઋષિએ બતાવેલ યોગના માહાત્મ્યથી થતી અનેક લબ્ધિઓનું વર્ણન પાતંજલયોગસૂત્ર રાજમાર્તંડ ટીકા અનુસાર શ્લોક-૫ થી ૨૧માં બતાવેલ છે.

શ્લોક-૨૨ :-

પતંજલિ ઋષિએ શ્લોક-૫થી ૨૧માં બતાવેલ યોગથી થતી સિદ્ધિઓ ગ્રંથકારશ્રીને માન્ય છે, ફક્ત પતંજલિ ઋષિનાં તે વચનો કઈ રીતે સંગત છે અને કઈ રીતે વિચારણીય છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ શ્લોક-૨૨માં કરેલ છે.

ગ્રંથકારશ્રીના કથનથી એ ફલિત થાય છે કે યોગમાર્ગની સર્વ પ્રવૃત્તિ રાગાદિના ઉન્મૂલનને અનુકૂળ માર્ગાનુસારી માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપારરૂપ છે, અને તે વ્યાપારથી તે પ્રકારના જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી અને તે તે પ્રકારના વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમથી અનેક લબ્ધિઓ થાય છે; અને જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી અને વીર્યાતરાયના ક્ષયથી કેવલીમાં તે સર્વ લબ્ધિઓ સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત છે, છતાં મોહરહિત એવા કેવલીભગવંતો ક્યારેય તે લબ્ધિઓનું પ્રવર્તન કરતા નથી.

શ્લોક-૨૩ :-

‘યોગ’ એ ખરેખર તો અનેક ભવોમાં સેવાયેલાં પાપોની શુદ્ધિને અનુકૂળ જીવવ્યાપારરૂપ છે. તેથી શ્લોક-૨૩માં ગ્રંથકારશ્રીએ સર્વ પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યોગ છે તેમ કહેલ છે.

શ્લોક-૨૪ :-

યોગના સેવનથી પ્રકર્ષને પામેલા એવા ક્ષપકશ્રેણીવાળા યોગી નિકાચિત પણ કર્મોનો યોગથી ક્ષય કરી શકે છે, એ પ્રમાણે શ્લોક-૨૪માં જણાવેલ છે.

શ્લોક-૨૫ :-

પાપી જીવોને પણ આ યોગ ક્ષણમાં પાપથી મુક્ત કરે છે, એવા અદ્ભુત માહાત્મ્યવાળો આ યોગ છે, એ પ્રમાણે શ્લોક-૨૫માં કહેલ છે.

શ્લોક-૨૬ :-

દૃઢપ્રહારીનું શરણ યોગ છે, ચિલાતીપુત્રનો રક્ષક યોગ છે, વળી યોગ પાપ કરનારાઓની પક્ષપાતથી શંકા કરતો નથી અર્થાત્ ગમે તેવા પાપી હોય કે ધર્મી હોય તે યોગનું અવલંબન લે તો યોગ સર્વ જીવોને શરણરૂપ બને છે, એ પ્રમાણે શ્લોક-૨૬માં જણાવેલ છે.

શ્લોક-૨૭ :-

યોગનું સેવન દુષ્કર હોય તોપણ જે જીવો યોગના માહાત્મ્યને અવધારીને સતત 'યોગ' એ બે અક્ષરોને સ્મૃતિપથમાં રાખે છે, તેમના ચિત્તમાં પાપો પ્રવેશ પામતાં નથી, એ પ્રમાણે શ્લોક-૨૭માં જણાવેલ છે.

શ્લોક-૨૮ :-

આ યોગ માત્ર બાહ્ય ચિત્તના પ્રણિધાનરૂપ નથી, તેથી શરીરના આરોગ્ય અર્થે કે આજીવિકા અર્થે કે માનપ્ર્યાતિ અર્થે હઠયોગને સેવીને કોઈ સિદ્ધિઓ પામે તો તેવો હઠયોગ વિડંબણારૂપ હોવાથી વિનાશનું કારણ છે, એ પ્રમાણે શ્લોક-૨૮માં જણાવેલ છે.

શ્લોક-૨૯ :-

છેવટે યોગનું માહાત્મ્ય સાંભળ્યા પછી યોગ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે, સતત 'યોગ' એ પ્રકારના બે અક્ષરોનું ધ્યાન પણ ન થઈ શકે, છતાં જેમના ચિત્તમાં યોગની સ્પૃહા પ્રગટી છે, તેથી યોગીઓનાં વર્ણનોને સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત પુલકિત થાય છે, તેવા જીવોની યોગની સ્પૃહા પણ કલ્યાણની પરંપરાનું કારણ છે, એ પ્રમાણે શ્લોક-૨૯માં કહેલ છે.

શ્લોક-૩૦ :-

યોગ ચાર અતિશયવાળા એવા ભગવાનનો પણ અનુગ્રહ કરનાર છે, અને અચિંત્ય પુણ્યના સંચયવાળા એવા યોગથી અનુગૃહીત થયેલા તીર્થંકરો પણ યોગના માહાત્મ્યથી જગત્પૂજ્ય બને છે, એ પ્રમાણે શ્લોક-૩૦માં કહેલ છે.

શ્લોક-૩૧ :-

યોગ, ભરતક્ષેત્રમાં ચક્રવર્તીપણાને ભોગવનાર ભરત મહારાજાને ક્ષણમાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, તેથી દૃઢ યત્નપૂર્વક યોગમાં ઉદ્યમ કરવો જોઈએ, એ પ્રમાણે શ્લોક-૩૧માં જણાવેલ છે.

શ્લોક-૩૨ :-

પૂર્વભવમાં જેમણે ક્યારેય યોગને સેવ્યો નથી, તેવાં મરુદેવા માતા પણ યોગના બળથી પરમપદને પામ્યાં. માટે આપણે પૂર્વભવમાં યોગને સેવ્યો નથી,

તેથી આ ભવમાં યોગને સેવી શકીએ તેમ નથી, તેવો વિકલ્પ કરીને યોગની દુષ્કરતાનું ચિંતવન કરવું જોઈએ નહિ, પરંતુ દુષ્કર પણ યોગમાર્ગ આદરપૂર્વક સમ્યક્ સેવવાથી શીઘ્ર કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેવી શ્રદ્ધાપૂર્વક યોગને સેવવામાં સર્વ ઉદ્યમ કરવો જોઈએ, એ પ્રકારનું પ્રસ્તુત યોગમાહાત્મ્ય બત્રીશીના ઉપદેશનું સર્વસ્વ છે.

છન્નસ્થતાને કારણે પ્રસ્તુત વિવેચનમાં વીતરાગ ભગવંતની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ અજાણતાં કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે મિચ્છા મિ દુક્કડં માંગું છું.

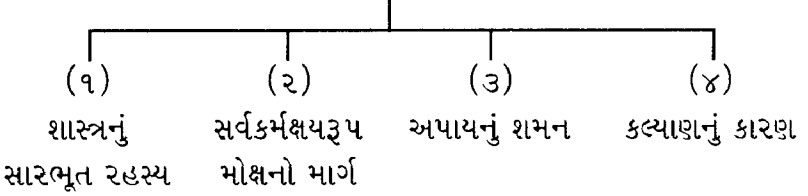
વિ. સં. ૨૦૬૪, મહા સુદ-૫,
તા. ૧૧-૨-૨૦૦૮, સોમવાર,
૩૦૨, વિમલવિહાર,
સરસ્વતી સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

- પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

૨૬મી યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકાના પદાર્થનો સુગમતાથી સંક્ષિપ્ત ટ્રી રૂપે બોધ

યોગનું માહાત્મ્ય : શ્લોક ૧ થી ૪

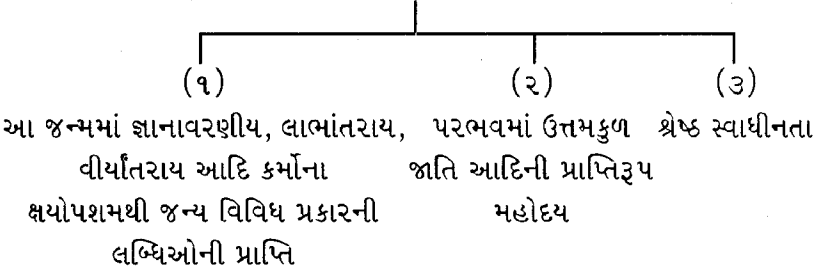

યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ વગરનું શાસ્ત્ર અધ્યયન નિરર્થક : શ્લોક-૨

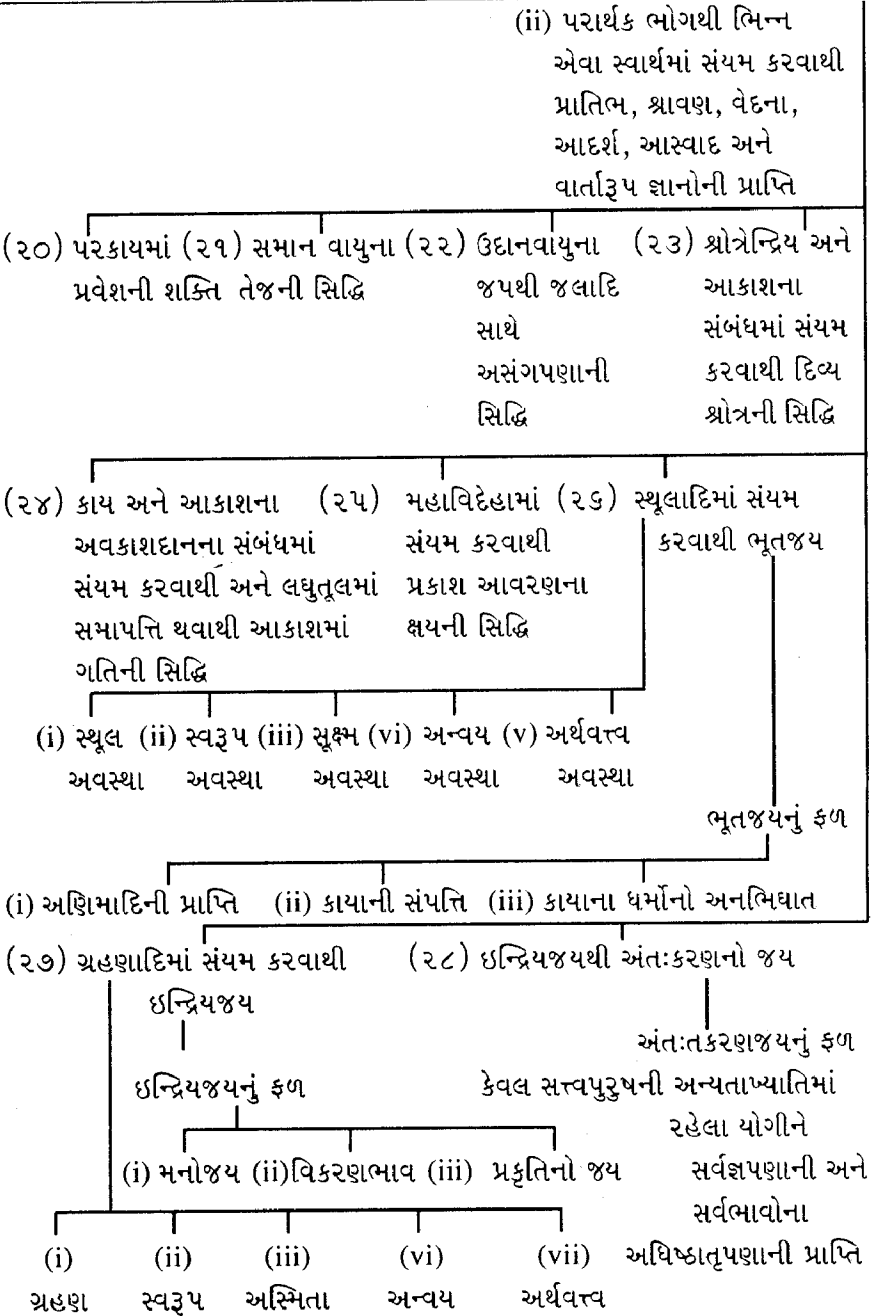
ધનવાન પુરુષોને પુત્ર, સ્ત્રી આદિથી સંસારની વૃદ્ધિ,
બુદ્ધિમાનોને યોગ વગર શાસ્ત્રથી પણ સંસારની વૃદ્ધિ.

યોગકલ્પવૃક્ષનું ફળ : શ્લોક-૩

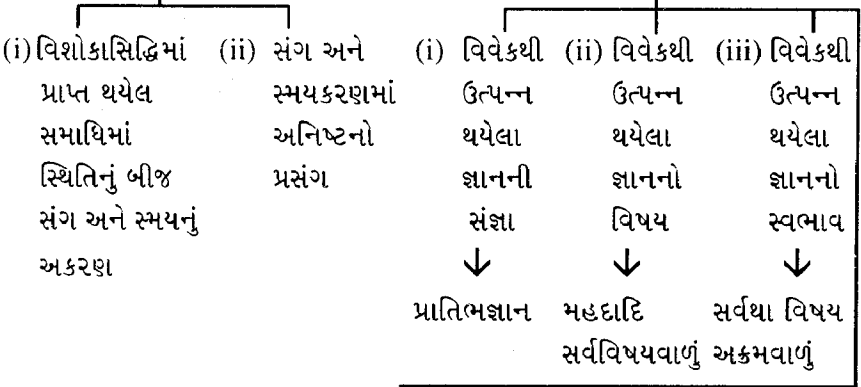
પાતંજલમતાનુસાર યોગના સેવનથી થતી
અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિ : શ્લોક-પથી ૨૧

(૧) ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થારૂપ	(૨) શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિના વિભાગમાં	(૩) સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી	(૪) પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી
પરિણામમાં સંયમ કરવાથી અતીત, અનાગત વિષયક જ્ઞાનનું પરિચ્છેદન	સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓના શબ્દનો બોધ	પૂર્વજાતિઓની અનુસ્મૃતિ	કરવાથી પરચિત્તના સર્વ ભાવોનું જ્ઞાન
(૫) કાયરૂપ શક્તિના સ્તંભનમાં સંયમ કરવાથી તિરોધાન શક્તિ	(૬) કર્મભેદવિષયક અથવા અરિષ્ટોના જ્ઞાનથી અપરાંત બુદ્ધિ	(૭) મૈત્ર્યાદિમાં સંયમ કરવાથી મૈત્ર્યાદિના બળોની પ્રાપ્તિ	(૮) હસ્તિ આદિનાં બળોમાં સંયમ કરવાથી હસ્તિ આદિનાં બળોની પ્રાપ્તિ
(૧) આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ	(૨) આધિભૌતિક અરિષ્ટ	(૩) આધિદૈવિક અરિષ્ટ	
(૯) વિષયવતી અને જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિથી સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ અર્થોનું જ્ઞાન	(૧૦) સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી ભુવનનું જ્ઞાન	(૧૧) ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહનું જ્ઞાન	(૧૨) ધ્રુવતારામાં સંયમ કરવાથી તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન
(૧૩) નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી કાયવ્યૂહનું જ્ઞાન	(૧૪) કંઠકૂપમાં સંયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો નાશ	(૧૫) કૂર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી મનઃસ્થૈર્યની સિદ્ધિ	(૧૬) મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધ પુરુષોનું દર્શન
(૧૭) પ્રાતિભજ્ઞાનથી સર્વ ઠેકાણો સંવિદ્	(૧૮) હૃદયપ્રદેશમાં સંયમ કરવાથી ચિત્ત વિષયક સંવિદ્	(૧૯) (i) પરાર્થક ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષવિષયક સંવિદ્	

(૨૮) વિશોકાસિદ્ધિમાં વૈરાગ્ય થવાથી
સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠિતપણારૂપ
ફળની પ્રાપ્તિ

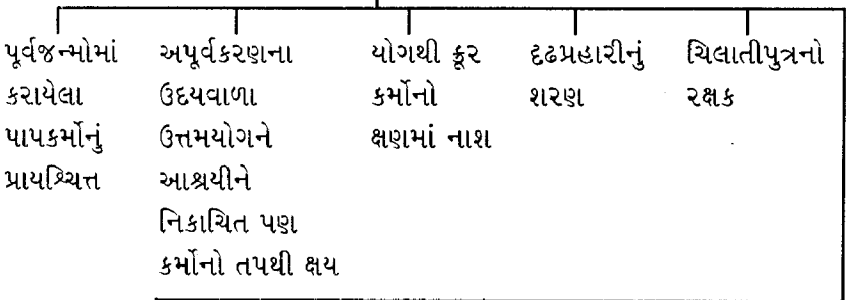
(૩૦) ક્ષણ અને ક્રમના સંબંધમાં
સંયમ કરવાથી જાત્યાદિથી
તુલ્ય એવા બે પદાર્થોનું વિવેચન
વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન

વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી ફળપ્રાપ્તિ : સત્ત્વ અને શુદ્ધિના સામ્યથી કેવલ્યની પ્રાપ્તિ

પતંજલિબ્રહ્મસિદ્ધિ એ બતાવેલા યોગના માહાત્મ્યમાં ઉપપત્તિ અને અનુપપત્તિની દિશા : શ્લોક-૨૨

સ્વદર્શનાનુસાર યોગનું માહાત્મ્ય : શ્લોક-૨૩થી ૨૭

યોગનું અવલંબન લેનાર સર્વજીવોને શરણ

અહર્નિશ ધ્યાન કરાયેલા 'યોગ' એ પ્રકારના બે અક્ષરો પાપોના અપ્રવેશ માટે વજ્રની અર્ગલા

બાહ્યથી યોગસદૃશ હૃદયોગની પ્રવૃત્તિથી

યોગની વિડંબણા : શ્લોક-૨૮

યોગની સ્પૃહા જીવ માટે મહાઉપકારક : શ્લોક-૨૯

(i) સંસાર તાપના વ્યય માટે
વર્ષાઋતુના આગમન જેવી
યોગની સ્પૃહા

(ii) મહોદયરૂપી સરોવરના તીરે વાતી
પવનની લહરોના અંશ જેવી
યોગની સ્પૃહા

યોગનું અચિંત્ય સામર્થ્ય : શ્લોક-૩૦

અન્ય જીવોનો અનુગ્રાહક તો યોગ છે, પરંતુ
પરમેશ્વરનો પણ અનુગ્રાહક યોગ

યોગનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય : શ્લોક-૩૧-૩૨

ષટ્કાંડ ચક્રવર્તી ભરતમહારાજને
પણ યોગથી કેવલલક્ષ્મીની
પ્રાપ્તિ

પૂર્વભવોમાં અપ્રાપ્ત ધર્મવાળા, પણ
પરમાનંદથી આનંદિત થયેલા,
મરુદેવામાતાને યોગના પ્રભાવથી
પરમપદની પ્રાપ્તિ

- પૂ. રોહિતાશ્રી શિષ્યાણુ

સા. ચંદનબાલાશ્રી

અનુક્રમણિકા

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧-૪.	યોગનું માહાત્મ્ય : (i) યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ વગરનું શાસ્ત્રાધ્યયન નિરર્થક. (ii) યોગરૂપ કલ્પવૃક્ષના ફળ.	૧-૭
૫-૨૧ ૫.	પાતંજલમત પ્રમાણે યોગનાં માહાત્મ્યો : (૧) પરિણામમાં સંયમ કરવાથી અતીત, અનાગતવિષયક જ્ઞાનનું પરિચ્છેદન. (i) ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થારૂપ ત્રણ પ્રકારના પરિણામોનું સ્વરૂપ. (૨) શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિના વિભાગમાં સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓના શબ્દનો બોધ. (i) શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિનું સ્વરૂપ.	૯-૯૭
૬.	(૩) સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વજાતિઓની અનુસ્મૃતિ. (૪) પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી ધી-પરચિત્તગત. સર્વભાવોનું જ્ઞાન. (૫) કાયરૂપ શક્તિના સ્તંભનમાં સંયમ કરવાથી તિરોધાન.	૭-૧૮
૭.	(૬) કર્મભેદવિષયક સંયમથી અપરાંત બુદ્ધિ અથવા અરિષ્ટોથી અપરાંત બુદ્ધિ. (i) આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક અરિષ્ટોનું સ્વરૂપ. (૭) મૈત્ર્યાદિમાં સંયમ કરવાથી મૈત્ર્યાદિનાં બળોની પ્રાપ્તિ. (૮) હસ્તિ આદિના બળોમાં સંયમ કરવાથી હસ્તિ આદિનાં બળોની પ્રાપ્તિ.	૧૮-૨૫

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૮.	(૯) વિષયવતી અને જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિથી સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ અર્થોનું જ્ઞાન. (૧૦) સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી ભુવનનું જ્ઞાન. (૧૧) ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહનું જ્ઞાન. (૧૨) ધ્રુવતારામાં સંયમ કરવાથી તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન. (૧૩) નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી કાયના વ્યૂહનું જ્ઞાન.	૨૫-૩૪ ૩૪-૩૮
૯.	(૧૪) કંઠકૂપમાં સંયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો વ્યય. (૧૫) કૂર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી મનઃસ્થૈર્યની સિદ્ધિ. (૧૬) મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધપુરુષોનું દર્શન.	૩૮-૪૨
૧૦.	(૧૭) પ્રાતિભજ્ઞાનથી સર્વ ઠેકાણે સંવિદ્. (૧૮) હૃદયપ્રદેશમાં સંયમ કરવાથી ચિત્ત વિષયક સંવિદ્. (૧૯) (i) પરાર્થક ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષવિષયક સંવિદ્. (ii) પરાર્થક ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પ્રાતિભ, શ્રાવણ, વેદના, આદર્શ, આસ્વાદ અને વાર્તારૂપ જ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ.	૪૨-૫૦ ૫૦-૫૬
૧૧.	(૨૦) પરકાયપ્રવેશ શક્તિ.	૫૭-૬૦
૧૨.	(૨૧) સમાન વાયુના જયથી તેજની સિદ્ધિ. (૨૨) ઉદાન વાયુના જયથી જલાદિ સાથે અસંગપણાની સિદ્ધિ. (૨૩) શ્રોત્રેન્દ્રિય અને આકાશના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી દિવ્યશ્રોત્રની સિદ્ધિ.	૬૦-૬૩

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧૪.	(૨૪) કાય અને આકાશના અવકાશદાનસંબંધના સંયમથી અને લઘુત્ત્વમાં સમાપત્તિ થવાથી આકાશમાં ગતિની સિદ્ધિ. (૨૫) મહાવિદેહામાં સંયમ કરવાથી પ્રકાશઆવરણના ક્ષયની સિદ્ધિ.	૬૪-૬૮
૧૫.	(૨૬) સ્થૂલાદિમાં સંયમ કરવાથી ભૂતજય. (i) સ્થૂલાદિ પાંચ અવસ્થાવિશેષનું સ્વરૂપ. (ii) ભૂતજયનું ફળ - અણિમાદિની પ્રાપ્તિ, કાયાની સંપત્તિ, કાયાના ધર્મોનો અનભિઘાત.	૬૮-૭૬
૧૬.	(૨૭) શ્રહણાદિમાં સંયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયજય. (i) શ્રહણાદિ પાંચનું સ્વરૂપ. (ii) ઇન્દ્રિયજયનું ફળ - મનોજવ, વિકરણભાવ, પ્રકૃતિનો જય.	૭૬-૮૧
૧૭.	(૨૮) અંતઃકરણજયનું ફળ - કેવલ સત્ત્વપુરુષની અન્યતાપ્યાતિમાં રહેલા યોગીને સર્વજ્ઞપણાની અને સર્વભાવોના અધિષ્ઠાતૃપણાની પ્રાપ્તિ. (i) અન્યતાપ્યાતિનું સ્વરૂપ. (ii) સર્વજ્ઞપણાનું સ્વરૂપ.	૮૧-૮૩
૧૮.	(૨૯) વિશોકાસિદ્ધિમાં વૈરાગ્ય થવાથી સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠિતપણારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ.	૮૪-૮૬
૧૯.	(i) વિશોકાસિદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થયેલ સમાધિમાં સ્થિતિનું બીજ સંગ અને સ્મયનું અકરણ. (ii) સંગ અને સ્મયકરણમાં અનિષ્ટનો પ્રસંગ.	૮૬-૮૯
૨૦.	(૩૦) ક્ષણ અને ક્રમના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી જાત્યાદિથી તુલ્ય એવા બે પદાર્થોનું વિવેકક વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન.	૮૯-૯૨
૨૧.	(i) વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનના સંજ્ઞા, વિષય અને સ્વભાવ. (ii) વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી ફળપ્રાપ્તિ.	૯૩-૯૭

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૨૨.	પતંજલિઋષિ વડે બતાવાયેલા યોગમાહાત્મ્યમાં ઉપપત્તિની અને અનુપપત્તિની દિશા.	૯૭-૧૦૨
૨૩-૩૨.	સ્વદર્શનાનુસાર યોગનું માહાત્મ્ય :	૧૦૩-૧૨૦
૨૩.	પૂર્વજન્મોમાં કરાયેલાં પાપકર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ.	૧૦૩-૧૦૬
૨૪.	અપૂર્વકરણના ઉદયવાળા ઉત્તમયોગને આશ્રયીને નિકાચિત પણ કર્મોનો તપથી ક્ષય.	૧૦૭-૧૦૯
૨૫.	યોગથી કૂરકર્મોનો ક્ષણમાં નાશ.	૧૦૯-૧૧૦
૨૬.	(i) દૃઢપ્રહારીનું શરણ યોગ. (ii) ચિલાતીપુત્રનો રક્ષક યોગ. (iii) યોગનું અવલંબન લેનાર સર્વ જીવોને શરણરૂપ યોગ.	૧૧૦-૧૧૧
૨૭.	યોગનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય.	૧૧૧-૧૧૨
૨૮.	બાહ્યથી યોગસદૃશ હઠયોગની પ્રવૃત્તિથી યોગની વિડંબણા.	૧૧૨-૧૧૩
૨૯.	યોગની સ્પૃહા પણ જીવ માટે મહાઉપકારક.	૧૧૩-૧૧૫
૩૦.	અચિંત્ય સામર્થ્યવાળો યોગ. (i) પરમેશ્વર ઉપર પણ યોગનો અનુગ્રહ.	૧૧૫-૧૧૭
૩૧.	ષટ્કાંડ ચક્રવર્તી ભરતમહારાજાને પણ યોગથી કૈવલ્યલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ.	૧૧૭-૧૧૮
૩૨.	સર્વદિશાથી માહાત્મ્યપૂર્ણ યોગ. (i) પૂર્વભવોમાં અપ્રાપ્ત ધર્મવાળાં પણ પરમાનંદથી આનંદિત થયેલાં મરુદેવા માતાને યોગના પ્રભાવથી પરમપદની પ્રાપ્તિ.	૧૧૮-૧૨૦

ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।
ॐ ह्रीं श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।
एँ नमः ।

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-श्रीमद्यशोविजयोपाध्यायविरचिता
स्वोपज्ञवृत्तियुता

द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका

अन्तर्गत

योगमाहात्म्यद्वात्रिंशिका-२६

२५મી ક્લેશહાનોપાયબત્રીશી સાથે પ્રસ્તુત યોગમાહાત્મ્યબત્રીશીનો સંબંધ :-

ક્લેશહાનોપાયં વિવિચ્ય તથાભૂતસ્ય યોગસ્ય પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્ત્યૌપયિકં માહાત્મ્યમુપ-
દર્શયન્નાહ -

અર્થ :-

ક્લેશહાનના=ક્લેશનાશના, ઉપાયનું વિવેચન કરીને=આત્માને ક્લેશ કરાવનાર ઘાતિકર્મરૂપ પાપપ્રવૃત્તિઓના નાશના ઉપાયરૂપ યોગનું વિવેચન કરીને, તેવા પ્રકારના યોગના=ક્લેશનાશનું કારણ બને તેવા પ્રકારના યોગના, વિચારકની પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી એવા માહાત્મ્યને બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ભાવાર્થ :-

સંસારી આત્મામાં ક્લેશને કરાવનારાં કર્મો છે, તેથી અક્લેશસ્વભાવવાળો પણ સંસારી આત્મા ક્લેશને અનુભવે છે. તે ક્લેશનાશનો ઉપાય પૂર્વની બત્રીશીમાં

ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવ્યો. ક્લેશહાનનો જે ઉપાય છે તે યોગ છે. તેથી ક્લેશહાનના ઉપાયભૂત એવા યોગના માહાત્મ્યને ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં બતાવે છે.

કોઈને જિજ્ઞાસા થાય કે ક્લેશહાનના ઉપાયભૂત એવા યોગના માહાત્મ્યને બતાવવાનું શું પ્રયોજન છે ? તેથી કહે છે --

જે પ્રજ્ઞાવાળા પુરુષ છે તેઓ પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં બતાવશે તેવા યોગના માહાત્મ્યને સાંભળીને યોગના પરમાર્થને જાણવા માટે યત્ન કરશે, અને સમ્યગ્બોધ કરીને તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરશે, જેથી યોગના માહાત્મ્યનું વર્ણન તેવા વિચારક જીવોને યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં પ્રબળ કારણ બનશે. તેથી વિચારકની પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી એવા યોગના માહાત્મ્યને ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં બતાવે છે -

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧થી ૪માં યોગના માહાત્મ્યને ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

શાસ્ત્રસ્યોપનિષદ્યોગો યોગો મોક્ષસ્ય વર્તની ।

અપાયશમનો યોગો યોગઃ કલ્યાણકારણમ્ ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

શાસ્ત્રસ્ય=શાસ્ત્રનું ઉપનિષદ્=રહસ્ય=સાર યોગો=યોગ છે, મોક્ષસ્ય=મોક્ષનો વર્તની=માર્ગ યોગો=યોગ છે, અપાયશમનો=અપાયનું શમન યોગો=યોગ છે= આત્મામાં ક્લેશઆપાદક કષાયોરૂપ અપાયનું શમન યોગ છે, કલ્યાણકારણમ્= કલ્યાણનું કારણ યોગઃ=યોગ છે. ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

શાસ્ત્રનું રહસ્ય યોગ છે, મોક્ષનો માર્ગ યોગ છે, અપાયનું શમન યોગ છે, કલ્યાણનું કારણ યોગ છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

સંસારવૃદ્ધિર્ધનિનાં પુત્રદારાદિના યથા ।

શાસ્ત્રેણાપિ તથા યોગં વિના હન્ત વિપશ્ચિતામ્ ॥૨॥

અન્યથાથ :-

યથા=જે પ્રમાણે ઘનિનાં=ધનવાન પુરુષોને પુત્રાદારાદિના=પુત્ર, સ્ત્રી આદિથી સંસારવૃદ્ધિ:=સંસારની વૃદ્ધિ છે, તથા=તે પ્રમાણે વિપશ્ચિતામ્=બુદ્ધિમાનોને યોગં વિના=યોગ વગર શાસ્ત્રેણાપિ=શાસ્ત્રથી પણ સંસારવૃદ્ધિ:=સંસારની વૃદ્ધિ છે. ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પ્રમાણે ધનવાન પુરુષોને પુત્ર, સ્ત્રી આદિથી સંસારની વૃદ્ધિ છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાનોને યોગ વગર શાસ્ત્રથી પણ સંસારની વૃદ્ધિ છે. ॥૨॥

✽ પુત્રદારાદિ - અહીં 'આદિ'થી વિશાળ કુટુંબપરિવારનું ગ્રહણ કરવું.

✽ શાસ્ત્રેણાપિ - અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે પુત્ર, સ્ત્રી આદિથી તો સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે, પરંતુ યોગની પ્રાપ્તિ વગર શાસ્ત્રના બોધથી પણ સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે.

શ્લોક :-

इहापि लब्धयश्चित्राः परत्र च महोदयः ।

परात्मायत्तता चैव योगकल्पतरोः फलम् ॥३॥

અન્યથાથ :-

इहापि=અહીં પણ=આ જન્મમાં પણ, ચિત્રાઃ=વિવિધ પ્રકારની લબ્ધયઃ=લબ્ધિઓ ચ=અને પરત્ર=પરભવમાં મહોદયઃ=મહાન ઉદય અર્થાત્ ઉત્તમ કુળ, જાતિ આદિની પ્રાપ્તિરૂપ મહોદય, ચ=અને પરા=શ્રેષ્ઠ આત્માયત્તતા=આત્માધીનતા=સ્વાધીનતા, એવ=જ યોગકલ્પતરોઃ=યોગકલ્પવૃક્ષનું ફલમ્=ફળ છે. ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

આ જન્મમાં પણ વિવિધ પ્રકારની લબ્ધિઓ અને પરભવમાં ઉત્તમકુળ, જાતિ આદિની પ્રાપ્તિરૂપ મહોદય અને શ્રેષ્ઠ સ્વાધીનતા જ યોગકલ્પવૃક્ષનું ફળ છે. ॥૩॥

✽ ઇહાપિ - અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે યોગથી પરભવમાં તો મહોદય થાય છે, પરંતુ આ ભવમાં પણ અનેક લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્લોક :-

યોગસિદ્ધૈઃ શ્રુતેષ્વસ્ય બહુથા દર્શિતં ફલમ્ ।
દર્શ્યતે લેશતશ્ચૈતદન્યૈરપિ દર્શિતમ્ ॥૪॥

અન્યથાર્થ :-

યોગસિદ્ધૈઃ=યોગસિદ્ધ એવા પુરુષો વડે શ્રુતેષુ=શ્રુતમાં અસ્ય=આનું=યોગનું, બહુથા=ઘણા પ્રકારે ફલમ્=ફળ દર્શિતમ્=બતાવાયું છે, ચ=અને લેશતઃ=લેશથી એતદ્=આ=યોગનું ફળ, દર્શ્યતે=બતાવાય છે, યદ્=જે અન્યૈરપિ=બીજા વડે પણ=પતંજલિઋષિ વડે પણ, દર્શિતમ્=બતાવાયું છે. ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

યોગસિદ્ધ એવા પુરુષો વડે શ્રુતમાં યોગનું ઘણા પ્રકારે ફળ બતાવાયું છે, અને લેશથી આ=યોગનું ફળ, બતાવાય છે, જે બીજા વડે પણ=પતંજલિઋષિ વડે પણ, બતાવાયું છે. ॥૪॥

✽ અન્યૈરપિ - અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે જૈન દર્શનકાર વડે તો યોગનું માહાત્મ્ય બતાવાયું છે, પરંતુ અન્ય પતંજલિ ઋષિ વડે પણ બતાવાયું છે.

ટીકા :-

શાસ્ત્રસ્યેતિ-ઇયમાદ્યા ચતુઃશ્લોકી સુગમા ॥૧-૨-૩-૪॥

ટીકાર્થ :-

ઇયમ્...સુગમા ॥ આ=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ, ગ્રંથના પ્રારંભના ચાર શ્લોકો સુગમ છે. ॥૧-૪॥

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૧નો ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૧માં 'યોગ' શબ્દ પુનઃ પુનઃ કહીને યોગનું અત્યંત મહત્ત્વ બતાવ્યું છે.

(૧) શાસ્ત્રનું સારભૂત રહસ્ય યોગ :-

મોક્ષને સાધનાર એવી જીવની પરિણતિરૂપ 'યોગ' શાસ્ત્રનું ઉપનિષદ્ છે અર્થાત્ યોગ સર્વ શાસ્ત્રોનું સારભૂત રહસ્ય છે.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે ઘણાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હોય અને યોગમાર્ગનો બોધ ન થાય તો તે શાસ્ત્રઅધ્યયન શાસ્ત્રોના રહસ્યની પ્રાપ્તિ વગરનું છે.

(૨) સર્વકર્મક્ષયરૂપ મોક્ષનો માર્ગ યોગ :-

સંપૂર્ણ શુદ્ધ આત્માને પ્રગટ કરવાને અનુકૂળ મન, વચન અને કાયાના સુંદેહવ્યાપારરૂપ ક્રિયા યોગ છે.

(૩) અપાયનું શમન યોગ :-

આત્મા માટે મોહાકુળ ચેતના અપાયરૂપ છે, અને ઉચિત પ્રવૃત્તિ દ્વારા જેમ જેમ મોહાકુળ ચેતનાનું શમન થાય છે, તેમ તેમ અંશથી અપાયના શમનવાળી ચેતના પ્રગટ થાય છે, તે અપાયનું શમન યોગ છે.

(૪) કલ્યાણનું કારણ યોગ :-

મોહથી અનાકુળ એવી યોગની પરિણતિ પ્રગટ કરવાને અનુકૂળ જે વ્યાપાર થાય છે, તે વ્યાપારથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની પ્રાપ્તિ અને યોગમાર્ગનાં પ્રતિબંધક એવાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે, જેથી યોગના સેવનના ફળથી જન્માંતરમાં જનાર યોગી સુદેવત્વ અને સુમનુજત્વને પામીને કલ્યાણની પરંપરા દ્વારા પૂર્ણ કલ્યાણરૂપ મોક્ષફળને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી કલ્યાણનું કારણ યોગ છે.

સારાંશ :-

આત્મામાં વર્તતા ક્લેશના શમનરૂપ યોગ છે, અને ક્લેશનું શમન એ શાસ્ત્રનું રહસ્ય છે; કેમ કે તે શમન ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને મોક્ષનું કારણ બને છે અને જ્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી અપાયના શમનથી સર્વ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્લોક-૨નો ભાવાર્થ :-

યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ વગરનું શાસ્ત્રઅધ્યયન નિરર્થક :-

યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ વગરનું શાસ્ત્રઅધ્યયન નિરર્થક છે; તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે -

જેમ કોઈ ધનવાન પુરુષને પુત્ર, સ્ત્રી અને કુટુંબીજનો આદિ વિશાળ પરિવાર હોય અને તેના કારણે તેને થાય કે હું જગતમાં ઘણો સુખી છું, તો તે પ્રમાણે ભાવો કરીને તેવા સંસારી જીવો સંસારની વૃદ્ધિ કરે છે.

તેમ જે યોગીઓ સંયમ ગ્રહણ કરીને ઘણાં શાસ્ત્રો ભણે છે અને શાસ્ત્રોને જોડવા માટે નિપુણ પ્રજ્ઞાવાળા પણ છે, તેથી બુદ્ધિશાળી છે; આમ છતાં કોઈક કર્મના દોષથી શાસ્ત્રના રહસ્યભૂત યોગને પ્રાપ્ત ન કરી શકે, તો શાસ્ત્રઅધ્યયનથી પણ 'હું વિદ્વાન છું' ઇત્યાદિ મોહધારાની વૃદ્ધિ કરીને સંસારની વૃદ્ધિ કરે છે. તેથી શાસ્ત્રઅધ્યયનની પ્રવૃત્તિમાં પણ અત્યંત મહત્વનું સ્થાન યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું છે. માટે યોગના માહાત્મ્યનું અવધારણ કરીને યોગમાર્ગના રહસ્યની પ્રાપ્તિ થાય તેમ શાસ્ત્રઅધ્યયન કરવું જોઈએ.

શ્લોક-૩નો ભાવાર્થ :-

યોગરૂપ કલ્પવૃક્ષનાં ફળ :-

યોગના સેવનથી જ્ઞાનાવરણીય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય આદિ કર્મોના ક્ષયોપશમથી જન્ય ઘણા પ્રકારની લાભિઓ આ જન્મમાં પ્રગટે છે.

યોગના સેવનથી જન્માંતરમાં ઉત્તમ દેવભવ, ઉત્તમ મનુષ્યભવ વગેરેની પ્રાપ્તિરૂપ મહોદય થાય છે.

યોગના સેવનથી યોગીપુરુષમાં કર્મની પરતંત્રતા ન્યૂન-ન્યૂનતમ થાય છે અને આત્મા પ્રકૃષ્ટ રીતે સ્વાધીન બને છે, તેથી બાહ્ય પદાર્થો કૃત સંકલેશ થતો નથી.

આ સર્વ યોગરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં ફળ છે.

શ્લોક-૪નો ભાવાર્થ :-

જેમને યોગ સિદ્ધ થયો છે એવા તીર્થંકર, ગણધરાદિ ભગવંતોએ શ્રુતગ્રંથોમાં

યોગનું ઘણા પ્રકારનું ફળ વર્ણવ્યું છે. પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં ગ્રંથકારશ્રી યોગનું માહાત્મ્ય અન્ય એવા પતંજલિઋષિએ બતાવ્યું છે, તે પ્રથમ બતાવે છે, અને ત્યારપછી શ્રુતગંથોમાં જે યોગનું માહાત્મ્ય બતાવાયું છે, તેને લેશથી બતાવે છે.

॥૧-૨-૩-૪॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૪માં કહ્યું કે યોગનું માહાત્મ્ય અન્ય વડે પણ બતાવાયું છે. તેથી હવે અન્ય એવા પતંજલિઋષિ વડે બતાવાયેલું યોગનું માહાત્મ્ય ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

અતીતાનાગતજ્ઞાનં પરિણામેષુ સંયમાત્ ।

શબ્દાર્થધીવિભાગે ચ સર્વભૂતરુતસ્ય ધીઃ ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

પરિણામેષુ=ધર્મરૂપ, લક્ષણરૂપ અને અવસ્થારૂપ પરિણામોમાં સંયમાત્=સંયમ કરવાથી અતીતાનાગતજ્ઞાનં=અતીત-અનાગતનું જ્ઞાન યોગીને થાય છે. શબ્દાર્થધીવિભાગે=શબ્દના, અર્થના અને બુદ્ધિના વિભાગમાં સર્વભૂતરુતસ્ય=સર્વ ભૂતોના શબ્દની ધીઃ=બુદ્ધિ થાય છે. ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ધર્મરૂપ, લક્ષણરૂપ અને અવસ્થારૂપ પરિણામોમાં સંયમ કરવાથી અતીત-અનાગતનું જ્ઞાન યોગીને થાય છે. શબ્દના, અર્થના અને બુદ્ધિના વિભાગમાં સર્વ ભૂતોના શબ્દની બુદ્ધિ થાય છે. ॥૫॥

ટીકા :-

અતીતેતિ-સંયમો નામ ધારણાધ્યાનસમાધિત્રયમેકવિષયં, યદાહ - “ત્રયમેકત્ર-સંયમઃ” ઇતિ[૩-૪], એતદભ્યાસાત્ ખલુ હેયજ્ઞેયાદિપ્રજ્ઞાપ્રસર ઇતિ પૂર્વભૂમિષુ જ્ઞાત્વોત્તરભૂમિષ્વયં વિનિયોજ્યઃ, તદાહ - “તજ્જયાત્પ્રજ્ઞાલોકઃ” [૩-૫], “તસ્ય ભૂમિષુ વિનિયોગ” ઇતિ[૩-૬], તતઃ પરિણામેષુ ધર્મલક્ષણાવસ્થારૂપેષુ સંયમાચ્ચિત્તસ્ય

સર્વાર્થગ્રહણસામર્થ્યપ્રતિબન્ધકવિક્ષેપપરિહારાત્ અતીતાનાગતજ્ઞાનમતિક્રાન્તાનુ-
ત્પન્નાર્થપરિચ્છેદનં યોગિનો ભવતિ, તદુક્તં - “પરિણામત્રયસંયમાદતીતાનાગતજ્ઞાનમ્”
[૩-૧૬] ઇતિ ।

ટીકાર્થ :-

સંયમો એકવિષયં । એકવિષયક ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ
ત્રણ સંયમ છે.

યદાહ - જેને=સંયમને, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪માં કહે છે.

“ત્રયમ્ સંયમઃ” ઇતિ, એકત્ર=એક વિષયમાં, ત્રણ=ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ
ત્રણ, સંયમ છે.

ઇતિ શબ્દ પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪ના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

एतद् विनियोज्यः, અને આના અભ્યાસથી=સંયમના અભ્યાસથી,
ખરેખર હેય-જેયાદિ વિષયક પ્રજ્ઞાનો પ્રસર થાય છે=હેય-જેયાદિવિષયક
પ્રજ્ઞા વિસ્તૃત થાય છે, એથી પૂર્વભૂમિમાં જાણીને=સંયમની સ્થૂલ આલંબનરૂપ
પૂર્વભૂમિમાં પોતાને સંયમ પ્રાપ્ત થયો છે તેમ જાણીને, ઉત્તરભૂમિમાં=સૂક્ષ્મ
આલંબનરૂપ ઉત્તર ભૂમિમાં, આનો=સંયમનો, વિનિયોગ કરવો જોઈએ
અર્થાત્ સંયમનો વ્યાપાર કરવો જોઈએ.

तदाह - तेने=સંયમના અભ્યાસથી હેય-જેયાદિવિષયક પ્રજ્ઞાનો પ્રસર
થાય છે માટે પ્રથમ પૂર્વભૂમિમાં સંયમ કરવો જોઈએ અને ત્યારપછી
ઉત્તરભૂમિમાં સંયમ કરવો જોઈએ એમ પૂર્વમાં કહ્યું તેને, પાતંજલયોગસૂત્ર-
૩/૫ અને ૩/૬માં કહે છે -

“તત્ પ્રજ્ઞાલોકઃ”, તેના જયથી=સંયમના જયથી, પ્રજ્ઞાલોક છે.

“तस्य विनियोग” ઇતિ, ભૂમિમાં=સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને આલંબનના ભેદથી રહેલ
ચિત્તવૃત્તિઓરૂપ ભૂમિમાં, તેનો=સંયમનો, વિનિયોગ કરવો જોઈએ.

इति शब्द पાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૫ અને ૩/૬ના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિ-
સૂચક છે.

સંયમનો અર્થ કર્યો પછી શ્લોકમાં સંયમાત્ પંચમી વિભક્તિ છે, તેને સ્પષ્ટ કરતાં ટીકામાં કહે છે --

તત: ભવતિ, પરિણામોમાં=ધર્મરૂપ પરિણામમાં, લક્ષણરૂપ પરિણામમાં અને અવસ્થારૂપ પરિણામમાં તેનાથી=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું તે ચિત્તના સંયમથી, સર્વ અર્થના ગ્રહણના સામર્થ્યના પ્રતિબંધક એવા વિક્ષેપનો પરિહાર થવાથી, અતીત, અનાગત જ્ઞાન=અતિકાંત અને અનુત્પન્ન અર્થનું પરિચ્છેદન, યોગીને થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=પરિણામોમાં સંયમ કરવાથી યોગીને અતીત-અનાગત જ્ઞાન થાય છે એમ પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું તે, પાતાંજલયોગસૂત્ર-૩/૧૬માં કહેવાયેલું છે.

“પરિણામ અનાગતમ્” ઇતિ ॥ પરિણામ ત્રણના સંયમથી=ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થારૂપ પરિણામ ત્રણના સંયમથી, યોગીને અતીત, અનાગત જ્ઞાન થાય છે.”

ઇતિ શબ્દ પાતાંજલયોગસૂત્ર-૩/૧૬ના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

ભાવાર્થ :-

પાતાંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં માહાત્મ્યો :-

પાતાંજલિ ઋષિએ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં યોગના બે પ્રકારનાં માહાત્મ્યો બતાવ્યાં છે. તેમાંથી ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થારૂપ પરિણામોમાં સંયમ કરવાથી અતીત, અનાગત જ્ઞાન થાય છે, એ એક પ્રકારનું યોગનું માહાત્મ્ય પ્રસ્તુત શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

(૧) પરિણામમાં સંયમ કરવાથી અતીત, અનાગતવિષયક જ્ઞાનનું પરિચ્છેદન :-

યોગ એ સંયમરૂપ છે. તેથી પ્રથમ સંયમનો અર્થ ગ્રંથકારશ્રી કરે છે -
કોઈ એક વિષયક ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ સંયમ છે.

આ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું વિશેષ સ્વરૂપ જુઓ-૨૪મી બત્રીશી શ્લોક-૯માં ધારણાનું સ્વરૂપ, શ્લોક-૧૮-૧૯-૨૦માં ધ્યાનનું સ્વરૂપ અને શ્લોક-૨૭માં સમાધિનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે.

સ્વદર્શનની માન્યતાનુસાર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું સ્વરૂપ :-

કોઈ એક વિષયને ગ્રહણ કરીને તેમાં પ્રથમ ધારણા=અવિચ્યુતિરૂપ ધારણાનો ઉપયોગ, ત્યારપછી ધ્યાન=તદ્વિષયક એકાગ્ર ઉપયોગ, અને સમાધિ=ધ્યાનના વિષયીભૂત એવા ધ્યેયની સાથે તન્મય અવસ્થા થાય તે સમાધિ છે.

ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ ત્રણ એક વિષયવાળા હોય તે સંયમ છે અર્થાત્ પ્રથમ ભૂમિકામાં ધારણાસંયમ થાય છે, ત્યારપછી ધ્યાનસંયમ પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે સમાધિસંયમ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ સ્વદર્શન પ્રમાણે પરમાત્માની મૂર્તિને અવલંબીને, પરમાત્માની તત્ત્વકાય અવસ્થા અને પરમાત્માની કર્મકાય અવસ્થાને બતાવનાર પરમાત્માની મૂર્તિ છે, એ પ્રકારનો યથાર્થ બોધ કરીને, મૂર્તિ સન્મુખ ચિત્તમાં તે બે અવસ્થાની ઉપસ્થિતિ થાય, એ રીતે ધારણા કરવામાં આવે, અને ચિત્તમાં પરમાત્માની તે બે અવસ્થામાં અવિચ્યુતિરૂપ ઉપયોગ પ્રવર્તે, ત્યારે તે મૂર્તિવિષયક ધારણા પ્રગટે છે.

ધારણાના ઉત્તરભાવી પરમાત્માની તત્ત્વકાય અવસ્થા અને કર્મકાય અવસ્થા સાથે એકાગ્રચિત્ત થાય ત્યારે ધ્યાન પ્રગટે છે.

ધ્યાનમાં પરમાત્માની તત્ત્વકાય અવસ્થા અને કર્મકાય અવસ્થા સાથે જે ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે, તે એકાગ્રતા પ્રકર્ષવાળી થાય અને તન્મય ઉપયોગ થાય ત્યારે સમાધિ પ્રગટે છે.

આ રીતે પરમાત્માની તત્ત્વકાય અવસ્થા અને કર્મકાય અવસ્થા સાથે એકતારૂપ ઉપયોગ પ્રવર્તે ત્યારે પરમાત્માની મૂર્તિવિષયક ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ પ્રગટે છે.

આ રીતે સંયમ બતાવ્યા પછી સંયમના અભ્યાસથી હેય-જ્ઞેયાદિવિષયક જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય છે, અને એ જ્ઞાનના વિસ્તાર અર્થે અભ્યાસ કરનાર યોગીએ ચિત્તની સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ આલંબનના ભેદવાળી ભૂમિમાં સંયમ કરવા અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને તે સ્થૂલ ભૂમિમાં પોતાને અભ્યાસ થઈ ચૂક્યો છે, એવું જણાય ત્યારે ઉત્તરની સૂક્ષ્મ ભૂમિમાં સંયમનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

આ રીતે અભ્યાસ કરવાથી પરિણામોમાં સંયમ પ્રગટે છે, અને તે પરિણામો પાતંજલ મતાનુસાર ત્રણ પ્રકારે છે --

ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થારૂપ ત્રણ પ્રકારના પરિણામોનું સ્વરૂપ :-

(૧) ધર્મપરિણામ :- જેમ માટીસ્વરૂપ ધર્મીનો, પિંડરૂપ ધર્મના પરિત્યાગથી, ઘટરૂપ ધર્માતરનો સ્વીકાર, તે ધર્મપરિણામ કહેવાય છે.

(૨) લક્ષણપરિણામ :- જે પ્રમાણે તે જ ઘટનો અનાગત અધ્વના=માર્ગના, પરિત્યાગથી=પિંડ ઘટરૂપે બન્યો ન હતો ત્યારે ઘટ અનાગત અધ્વમાં હતો, અને જ્યારે પિંડ ઘટરૂપે બને છે, ત્યારે ઘટના અનાગત અધ્વના પરિત્યાગથી, વર્તમાન અધ્વનો સ્વીકાર થાય છે અર્થાત્ પિંડમાંથી ઘટ વર્તમાન ક્ષણમાં ઘટરૂપે પ્રગટ થાય છે, અને તેના પરિત્યાગથી=વર્તમાન ક્ષણમાં ઉત્પન્ન વર્તમાન ક્ષણના અધ્વના સ્વીકારવાળા ઘટના વર્તમાન ક્ષણના અધ્વના પરિત્યાગથી, અતીત અધ્વનો સ્વીકાર બીજી ક્ષણમાં થાય છે અર્થાત્ પ્રથમ ક્ષણનો ઘટ બીજી ક્ષણમાં પ્રથમ ક્ષણનો ત્યાગ કરીને બીજી ક્ષણનો સ્વીકાર કરે છે, તે લક્ષણ પરિણામ=સ્વરૂપ પરિણામ, કહેવાય છે અર્થાત્ પૂર્વક્ષણનો પરિણામ બીજી ક્ષણના પરિણામવાળો થાય છે ત્યારે ઘટ પૂર્વક્ષણનો પરિત્યાગ કરીને બીજી ક્ષણનો સ્વીકાર કરે છે.

(૩) અવસ્થાપરિણામ :- જે પ્રમાણે તે જ ઘટની પ્રથમ અને દ્વિતીય સદૃશક્ષણમાં અન્વયિપણારૂપે ઘટની અવસ્થા છે, તેથી તે બંને ક્ષણમાં ઘટનો અવસ્થાપરિણામ છે અર્થાત્ પ્રથમ ક્ષણની અવસ્થાવાળો ઘટ બીજી ક્ષણની અવસ્થાવાળો થાય છે, તે અવસ્થાપરિણામ છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પરિણામો બતાવીને તેમાં કોઈ યોગી ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ ત્રણે એકવિષયક બને તેવો સંયમ કરે, તો સર્વ અર્થના=સર્વ પદાર્થોના, ગ્રહણના સામર્થ્યના પ્રતિબંધક એવા ચિત્તના વિક્ષેપોનો પરિહાર થવાથી, તે યોગીને અતીત, અનાગતનું જ્ઞાન=અતિકાંત અને અનુત્પન્ન એવા અર્થોનો બોધ થાય છે અર્થાત્ ભૂતકાળમાં થયેલા પદાર્થોનો અને ભવિષ્યમાં થનારા પદાર્થોનો બોધ થાય છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે પદાર્થોના પરિણામો=પર્યાયો, અને પદાર્થ સાથે સંકળાયેલા કાળના પરિણામો અને તે બંનેમાં અન્વયી એવા દ્રવ્યનો વિચાર કરવારૂપ ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાપરિણામથી પદાર્થના ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યની પ્રાપ્તિ છે. તેથી કોઈ એક પદાર્થના ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ પ્રત્યે કોઈ યોગી ચિત્તને સ્થાપન કરીને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક સંયમમાં યત્ન કરે, તો જંગતના સર્વ પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાનું આત્મામાં જે સામર્થ્ય છે, તેના પ્રતિબંધક કર્મોના વિક્ષેપો દૂર થાય છે, તેથી ચિત્ત ભૂત અને ભવિષ્યવિષયક સર્વ અર્થોનું જ્ઞાન કરવા સમર્થ બને છે. તેથી ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ પ્રકારના સંયમરૂપ યોગનું માહાત્મ્ય છે કે યોગી ભૂત અને ભવિષ્યના જ્ઞાનને જાણવા સમર્થ બને છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકના ઉત્તરાર્થનો અર્થ કરે છે —

ટીકા :-

શબ્દ: શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્યનિયતક્રમવર્ણાત્મા, ક્રમરહિત: સ્ફોટાત્મા ધ્વનિસંસ્કૃત-બુદ્ધિગ્રાહ્યો વા, અર્થો જાતિગુણક્રિયાદિ:, ધીર્વિષયાકારા બુદ્ધિવૃત્તિ:, એતા હિ ગૌરિતિ શબ્દો, ગૌરિત્યર્થો, ગૌરિતિ ચ ધીરિત્યભેદેનૈવાધ્યવસીયન્તે, કોડયં શબ્દ ઇત્યાદિષુ પ્રશ્નેષુ ગૌરયમિત્યેકરૂપસ્યૈવોત્તરસ્ય પ્રદાનાત્, તસ્ય ચૈકરૂપપ્રતિ-પત્તિનિમિત્તકત્વાત્, તત એતાસાં વિભાગે ચેદં શબ્દસ્ય તત્ત્વં યદ્વાચકત્વં નામ, ઇદં ચાર્થસ્ય યદ્વાચ્યત્વમ્, ઇદં ચ ધિયો યત્પ્રકાશત્વમિત્યેવંલક્ષણે સંયમાત્ સર્વેષાં ભૂતાનાં મૃગપશુપક્ષિસરીસૃપાદીનાં રુતસ્ય શબ્દસ્ય ધીર્ભવતિ, અનેનૈવા-ભિપ્રાયેણ અનેન પ્રાણિનાડયં શબ્દ: સમુચ્ચરિત ઇતિ, તદુક્તં - “શબ્દાર્થપ્રત્યયાના-મિતરેતરાધ્યાસાત્સંકરસ્તત્ પ્રવિભાગસંયમાત્ સર્વભૂતરુતજ્ઞાનમ્” [૩-૧૭] ઇતિ ।।૫।।

શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં કહેલ ‘શબ્દ’નો અર્થ કરે છે —

ટીકાર્થ :-

શબ્દ: ગાહ્યો વા, (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્ય નિયતક્રમવાળા વર્ણસ્વરૂપ શબ્દ છે. જેમ ઘટ એ પ્રકારના નિયત ક્રમરૂપ=‘ઘ’ અને ‘ટ’ એ પ્રકારના નિયત ક્રમરૂપ, ઘટ શબ્દ છે.

(૨) અથવા કમરહિત ધ્વનિથી સંસ્કૃત એવી બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય સ્ફોટરૂપ શબ્દ છે અર્થાત્ 'ઘ' અને 'ટ' ઇત્યાકારક વર્ણના કમરહિત જે પુરુષની ધ્વનિથી સંસ્કાર કરાયેલ બુદ્ધિ છે=આ ધ્વનિથી આ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ ધ્વનિથી આ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રકારની ધ્વનિથી સંસ્કાર કરાયેલ બુદ્ધિ છે, તે પુરુષની બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય સ્ફોટ સ્વરૂપ=અવાજ સ્વરૂપ, શબ્દ છે.

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલ 'અર્થ'નો અર્થ કરે છે -

અર્થો ક્રિયાદિઃ, જ્ઞાતિ, ગુણ અને ક્રિયાદિ અર્થ છે અર્થાત્ ઘટાદિમાં રહેલી ઘટવાદિ જ્ઞાતિ, ઘટાદિમાં રહેલ વર્ણાદિરૂપ ગુણો અને ઘટાદિમાં રહેલ જલધારણક્રિયાદિ અર્થ છે.

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલ 'ધી=બુદ્ધિ'નો અર્થ કરે છે -

ધીઃ બુદ્ધિવૃત્તિઃ, વિષયના આકારવાળી બુદ્ધિની વૃત્તિ તે 'ધી' છે.

શબ્દ, અર્થ અને ધી=બુદ્ધિ શું છે ? તે અનુભવથી સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

एता हि अध्यवसीयन्ते, આ 'ગૌઃ' છે એ પ્રકારનો શબ્દ=પુરુષથી ઉચ્ચારણ કરાતો શબ્દ, 'ગૌઃ' એ પ્રકારનો અર્થ=પુરુષથી ઉચ્ચારણકાળમાં સભ્યુખ રહેલો 'ગૌઃ' રૂપ અર્થ=પદાર્થ, અને 'ગૌઃ' એ પ્રકારની બુદ્ધિ=આ 'ગૌઃ' એ પ્રકારની બુદ્ધિ=આ ગાય છે એ પ્રકારના ઉચ્ચારણથી બોધ કરનારને 'ગાય' એ પ્રકારનો જે બોધ થાય છે તે 'ગૌઃ' એ પ્રકારની બુદ્ધિ એ અભેદથી=ગૌઃ શબ્દ, ગૌઃ અર્થ અને ગૌઃ બુદ્ધિ એ અભેદથી, અધ્યવસાય થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિ ત્રણે જુદા હોવા છતાં અભેદથી અધ્યવસાય કેમ થાય છે ? તેમાં હેતુ કહે છે -

कोऽयं प्रदानात्, આ કયો શબ્દ છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોમાં=આ કયો શબ્દ છે, આ કયો અર્થ છે અને આ કઈ બુદ્ધિ છે ઇત્યાદિ ત્રણ પ્રશ્નોમાં, આ 'ગૌઃ' છે, એ પ્રકારના એકરૂપ જ ઉત્તરનું પ્રદાન હોવાથી શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિનો અભેદથી અધ્યવસાય થાય છે એમ સંબંધ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ત્રણ પ્રશ્નોનો એક ઉત્તર આપવા માત્રથી ત્રણોનો અભેદ અધ્યવસાય છે, એમ કેમ નક્કી થાય ? એથી કહે છે -

તસ્ય નિમિત્તકત્વાત્, અને તેનું=ત્રણ પ્રકારના પ્રશ્નોના એક ઉત્તરનું, એકરૂપ પ્રતિપત્તિનું નિમિત્તકપણું હોવાથી શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિ એ ત્રણોનો અભેદથી અધ્યવસાય છે એમ સંબંધ છે.

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બતાવેલ શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિનો અર્થ સ્પષ્ટ કર્યા પછી તેના વિભાગમાં સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે તે અંશને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

તતઃ સમુચ્ચરિત્ત્વે, ત્યારપછી=શબ્દ, અર્થઅને ધી એ ત્રણનો અર્થ કર્યા પછી, એમના વિભાગમાં=શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિના વિભાગમાં, આ શબ્દનું તત્ત્વ છે જે વાચકપણું છે, અને આ અર્થનું તત્ત્વ છે જે વાચ્યપણું છે, અને આ બુદ્ધિનું તત્ત્વ છે જે પ્રકાશપણું છે, એવા સ્વરૂપવાળા વિભાગમાં સંયમ કરવાથી, સર્વ ભૂતોના શબ્દની=મૃગ, પશુ, પક્ષી, સાપ આદિના શબ્દની, બુદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ આ જ અભિપ્રાયથી આ પ્રાણીએ આ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો છે, એ પ્રકારનો નિર્ણય થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૧૭માં કહેવાયું છે.

“શબ્દાર્થ સર્વભૂતરુતજ્ઞાનમ્” ઇતિ ।। શબ્દ, અર્થ અને પ્રત્યયના=ગૌઃ એ પ્રકારના વાચક શબ્દના, ગૌઃ એ પ્રકારના શબ્દથી ગૌઃ એ પ્રકારના વાચ્ય અર્થના અને ગૌઃ એ પ્રકારના શબ્દ અને અર્થથી થતા બોધરૂપ પ્રત્યયના, ઈતર ઈતર અધ્યાસથી સંકર થાય છે=એકબીજામાં સંકીર્ણતાનું સંપાદન થવાથી સંકર થાય છે, તેના પ્રવિભાગમાં સંયમ કરવાથી=શબ્દ, અર્થ અને પ્રત્યયના પ્રવિભાગમાં સંયમ કરવાથી, સર્વ પ્રાણીઓના શબ્દવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

‘ઇતિ’ શબ્દ પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૧૭ની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૫॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલિ ઋષિએ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં યોગનાં બે પ્રકારનાં માહાત્મ્ય બતાવ્યાં છે. તેમાંથી પરિણામમાં સંયમ કરવાથી અતીત, અનાગતવિષયક જ્ઞાનનું પરિચ્છેદન

થાય છે, એ એક પ્રકારનું યોગનું માહાત્મ્ય બતાવ્યા પછી, હવે બીજા પ્રકારનું યોગનું માહાત્મ્ય પ્રસ્તુત શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

(૨) શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિના વિભાગમાં સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓના શબ્દનો બોધ :-

જેમ પરિણામોમાં સંયમ કરવાથી ભૂત, ભવિષ્યવિષયક જ્ઞાન થાય છે, તેમ શબ્દ, શબ્દથી વાચ્ય અર્થ, અને શબ્દ અને અર્થના કથનથી થતો બોધ, એ ત્રણના વિભાગમાં સંયમ કરવાથી દરેક પ્રાણીઓના શબ્દવિષયક જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ અમુક પ્રાણીએ અમુક શબ્દપ્રયોગ કર્યો, તેનાથી કયા અર્થનો બોધ કરાવવાનો તેનો અભિપ્રાય છે, એ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે.

આનાથી એ ફલિત થયું કે સંયમરૂપ યોગનું માહાત્મ્ય છે કે આ પ્રકારના વિશિષ્ટ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૧) શબ્દનું સ્વરૂપ :-

શબ્દ એટલે શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય નિયતક્રમવાળા વર્ણરૂપ ઘટ-પટાદિ શબ્દો.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે ઘટને બદલે કોઈ ટઘ એમ બોલે તો તે નિયતક્રમવાળો વર્ણ નથી. માટે 'ટઘ' એ શબ્દ નથી. જ્યારે ઘટ બોલીએ ત્યારે તે નિયતક્રમવાળો વર્ણ છે, આથી જ 'ઘટ' શબ્દ બોલવાથી કોઈ અર્થની ઉપસ્થિતિ થાય છે, તેને બદલે 'ટઘ' એમ બોલવાથી કોઈ અર્થની ઉપસ્થિતિ થતી નથી.

વળી શબ્દને કેટલાક સ્ફોટરૂપ કહે છે. સ્ફોટ એટલે ઉચ્ચારણથી આકાશમાં થતો શબ્દરૂપ ગુણનો ધ્વનિસ્વરૂપ સ્ફોટ. તે ધ્વનિમાં ઘ અને ટ એ પ્રકારનો ક્રમ નથી; આમ છતાં આ ધ્વનિ આ શબ્દનો વાચક છે, એવા પ્રકારની ધ્વનિથી સંસ્કૃત કોઈની બુદ્ધિ હોય, તો તે ધ્વનિથી સંસ્કૃત એવી બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય ઘટરૂપ શબ્દ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે ઉચ્ચારણ કરનાર પુરુષ અમુક પ્રકારનો ધ્વનિ કરે છે અને તેનાથી આકાશનો ગુણ એવો શબ્દ અભિવ્યક્ત થાય છે અર્થાત્

આકાશમાં રહેલા શબ્દગુણનો સ્ફોટ થાય છે, અર્થાત્ જેમ શરાવમાં રહેલી ગંધ જલથી અભિવ્યક્ત થાય છે=શરાવમાં ગંધ સ્પષ્ટ ન હતી, તે તેમાં જલ નાંખવાથી સ્પષ્ટ થાય છે, તેમ આકાશનો શબ્દગુણ સ્પષ્ટ ન હતો, તે ઉચ્ચારણની ક્રિયાથી આકાશમાં રહેલો શબ્દગુણ અભિવ્યક્ત થાય છે, તે સ્ફોટરૂપ શબ્દ છે.

(૨) અર્થનું સ્વરૂપ :-

જાતિ, ગુણ અને ક્રિયાદિરૂપ અર્થ છે. જેમ ઘટમાં રહેલી ઘટત્વ જાતિ, ઘટમાં રહેલા રક્તવર્ણાદિ ગુણો અને ઘટમાં રહેલી જલધારણસામર્થ્યાદિરૂપ ક્રિયા, એ ઘટ શબ્દથી વાચ્ય અર્થ છે.

(૩) ધીનું=બુદ્ધિનું સ્વરૂપ :-

‘આ ઘટ છે’ એ પ્રકારના શબ્દને સાંભળીને, અને અર્થને=પુરોવર્તી રહેલા ઘટરૂપ પદાર્થને, જોઈને, શ્રોતાને ઘટના વિષયના આકારવાળી જે બુદ્ધિની=જ્ઞાનની, પરિણતિ થાય છે, તે ધી=બુદ્ધિ, છે.

શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિનો અભેદથી અધ્યવસાય :-

શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિનો કઈ રીતે અભેદથી અધ્યવસાય થાય છે ? તે ‘ગૌ’ના દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

જેમ કોઈ પુરુષ કહે કે ‘અયં ગૌ’, તે વખતે ગૌ: એ પ્રકારનો શબ્દ છે તે વાચક છે; અને ગૌ: એ પ્રકારના શબ્દથી પુરોવર્તી રહેલ ગૌ: રૂપ પશુ તે વાચ્ય અર્થ છે; અને કોઈ પુરુષે ‘અયં ગૌ:’ એમ કહ્યું, તે સાંભળીને પુરોવર્તી ગાયમાં ગૌ: એ પ્રકારની બુદ્ધિ=બોધ થાય છે અર્થાત્ ગાય એ પ્રકારના જ્ઞાનની પરિણતિ થાય છે. તે વખતે શબ્દ, અર્થ અને બોધ એ ત્રણનો અભેદથી અધ્યવસાય થાય છે; કેમ કે કોઈ પૂછે કે આ પુરુષે કયો શબ્દ કહ્યો ? તો કહેવાય છે કે ‘ગૌ:’. આ સામે રહેલો અર્થ શું છે ? તો કહેવાય છે કે ‘ગૌ:’. અને આ શબ્દને સાંભળીને અને આ અર્થને=પદાર્થને જોઈને કોઈને બોધ થાય છે તે બોધ શું છે ? તો કહેવાય છે કે ‘ગૌ:’ ઇત્યાકારક બોધ છે.

આ રીતે ત્રણે પ્રશ્નોનો એક ઉત્તર અપાતો હોવાથી નક્કી થાય છે કે ગૌ: ઇત્યાકારક શબ્દ, ગૌ: ઇત્યાકારક અર્થ અને ગૌ: ઇત્યાકારક બુદ્ધિ એ

ત્રણોનો અભેદથી અધ્યવસાય થાય છે; કેમ કે તે ત્રણે પ્રશ્નોનો એક જ શબ્દરૂપ ઉત્તર એકરૂપ પ્રતીતિનું નિમિત્ત છે અર્થાત્ ગૌઃ, ગૌઃ, ગૌઃ=ગાય, ગાય, ગાય એ રૂપ એક જ શબ્દરૂપ ઉત્તર એક પ્રતીતિનું કારણ છે. તેથી ગૌઃ ઇત્યાકારક શબ્દ, ગૌઃ ઇત્યાકારક અર્થ અને ગૌઃ ઇત્યાકારક બુદ્ધિ એ ત્રણોનો અભેદથી અધ્યવસાય થાય છે.

શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિમાં સંયમ કરવા માટે વિભાગ :-

આ રીતે શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિનો અભેદથી અધ્યવસાય થવા છતાં શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિમાં સંયમ કરવા અર્થે વિભાગ કરવામાં આવે કે ગૌઃ ઇત્યાકારક શબ્દ ગાયનો વાચક છે, ગૌઃ ઇત્યાકારક અર્થ ગાય શબ્દનો વાચક છે અને વાચ્ય છે અને ગૌઃ ઇત્યાકારક બુદ્ધિ ગાયના સ્વરૂપની ઉપસ્થિતિરૂપ બોધાત્મક જીવની પરિણતિ છે, તેથી પ્રકાશરૂપ છે અર્થાત્ શબ્દની જેમ વાચક નથી અને અર્થની જેમ વાચ્ય નથી, પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિના વિભાગમાં સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓના શબ્દનું જ્ઞાન :-

આ રીતે શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિનો વિભાગ કર્યા પછી તેમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ માટેનો યત્ન કરવામાં આવે તો સંયમ પ્રગટે છે. તે સંયમથી યોગીને દરેક પ્રાણીઓના શબ્દવિષયક જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ કોઈપણ પ્રાણી પોતાની ભાષામાં શબ્દપ્રયોગ કરે ત્યારે તે યોગી નિર્ણય કરી શકે છે કે આ અભિપ્રાયથી આ પ્રાણીએ આ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો છે આ પ્રકારનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થાય છે, તેથી સંયમરૂપ યોગનું આ અદ્ભુત માહાત્મ્ય છે.

સ્વદર્શન પ્રમાણે શબ્દ, અર્થ અને બુદ્ધિનું સ્વરૂપ :-

સ્વદર્શનની પ્રક્રિયા પ્રમાણે કોઈપણ શબ્દ કોઈક અર્થનો વાચક થાય છે, અને તેનો યથાર્થ બોધ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

શ્રુતજ્ઞાન સર્વજ્ઞકથિત યથાર્થ બોધરૂપ છે, અને સર્વ શ્રુતજ્ઞાન સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરાવીને જીવને અસંગભાવમાં લઈ જાય છે અને અંતે વીતરાગતાનું કારણ બને છે.

કોઈ પુરુષ તે તે શબ્દો, અને તે તે શબ્દોથી વાચ્ય અર્થ, અને તે શબ્દો અને તે અર્થોથી થતા યથાર્થ બોધનું સમ્યગ્ જ્ઞાન કરીને, રાગાદિની આકુળતાથી રહિત તે શબ્દ, અર્થ અને બોધના વિભાગમાં ચિત્તને સ્થિર કરે, તો રાગાદિથી અનાકુળ એવું ચિત્તનું સ્થૈર્ય પ્રગટે છે. તે નિષ્પ્રકંપ ચિત્તથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો નાશ થાય છે, જેથી તે તે પ્રકારની બોધ કરવાની શક્તિવિશેષ પ્રગટે છે. તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓના અવાજનું જ્ઞાન થાય છે અને કોઈક યોગીને ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ થાય છે, આ સર્વ યોગનું માહાત્મ્ય છે.

આ પ્રકારના યોગના માહાત્મ્યના પ્રકટીકરણમાં અસંગત્વાવની પરિણતિને અનુકૂળ એવો ચિત્તનો એકાગ્ર ઉપયોગ પ્રબળ કારણ છે. તેનાથી અસંગપરિણતિને અનુકૂળ શુદ્ધ આત્માના ઉપયોગને કારણે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો નાશ થાય છે, તેથી અનેક જાતિની અતીન્દ્રિય શક્તિઓ યોગના સેવનથી યોગીને પ્રગટે છે. ॥૫૫॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૫માં મોક્ષની સાથે આત્માને યોજે તેવા યોગના સેવનથી બે પ્રકારનાં ફળો પ્રાપ્ત થાય છે, એ રૂપ યોગનાં બે માહાત્મ્ય પાતંજલ મત પ્રમાણે બતાવ્યાં. હવે યોગના સેવનથી અન્ય ત્રણ પ્રકારનાં ફળો થાય છે, એ રૂપ યોગનાં ત્રણ માહાત્મ્યને પાતંજલ મત પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

સંસ્કારે પૂર્વજાતીનાં પ્રત્યયે પરચેતસઃ ।

શક્તિસ્તમ્ભે તિરોધાનં કાયરૂપસ્ય સંયમાત્ ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

સંસ્કારે સંયમાત્=સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વજાતીનાં (ધીરનુસ્મૃતિઃ) પૂર્વજાતિઓની (ધી=અનુસ્મૃતિ) (ભવતિ=થાય છે.) પ્રત્યયે સંયમાત્=પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી પરચેતસઃ (ધીર્ભવતિ)=ધી=બુદ્ધિ અર્થાત્ પરચિત્તગત સર્વ ભાવોનું જ્ઞાન, થાય છે. કાયરૂપસ્ય=કાયરૂપની શક્તિસ્તમ્ભે=શક્તિના સ્તંભમાં સંયમાત્=સંયમ કરવાથી તિરોધાનમ્=તિરોધાન થાય છે. ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વજાતિઓની ધી=અનુસ્મૃતિ, થાય છે. પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી ધી=બુદ્ધિ અર્થાત્ પરચિત્તગત સર્વભાવોનું જ્ઞાન, થાય છે. કાયરૂપની શક્તિના સ્તંભમાં સંયમ કરવાથી તિરોધાન થાય છે. ॥૬॥

નોંધ :- સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વજાતિઓની ધી=અનુસ્મૃતિ અને પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી પરચિત્તની ધી=બુદ્ધિ અર્થાત્ પરચિત્તગત સર્વ ભાવોનું જ્ઞાન, થાય છે, એમ કથન કર્યું, તેમાં શ્લોક-૫ માંથી 'ધી:' શબ્દની અનુવૃત્તિ છે.

ટીકા :-

સંસ્કાર इति-સંસ્કારે સ્મૃતિમાત્રફલે જાત્યાયુર્ભોગલક્ષણે ચ 'एवं मया सोऽर्थोऽनुभूतः', 'एवं मया सा क्रिया कृता,' इति भावनया संयमात् पूर्वजातीनां= प्रागनुभूतजातीनां, धीरनुस्मृतिरवबोधकमन्तरेणैव भवति, तदुक्तं - "संस्कारस्य साक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्" [३-१८] ।

પ્રત્યયે પરકીયચિત્તે કેનચિન્મુખરાગાદિના લિङ્ગેન ગૃહીતે, પરચેતસો ધીર્ભવતિ તથાસંયમવાન્ 'सरागमस्य चित्तं वीतरागं वा' इति परचित्तगतान् सर्वानेव धर्मान् जानातीत्यर्थः, तदुक्तं - 'प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानं [३-१९], न च सा(तत्सा)लम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात्' [३-२०] इति, लिङ्गाच्चित्तमात्रमवगतं, न तु नीलविषयं पीतविषयं वा तदिति अज्ञाते आलम्बने संयमस्य कर्तुमशक्यत्वात्तदनवगतिः, सालम्बनचित्तप्रणिधानोत्थसंयमे तु तदवगतिरपि भवत्येवेति भोजः ।

કાય શરીરં તસ્ય રૂપં ચક્ષુર્ગ્રાહ્યો ગુણઃ તસ્ય નાસ્ત્યસ્મિન્ કાયે રૂપમિતિ સંયમાદ્રૂપસ્ય ચક્ષુર્ગ્રાહ્યત્વરૂપાયાઃ શક્તેઃ સ્તમ્ભે=ભાવનાવશાત્પ્રતિબન્ધે સતિ, તિરોધાનં ભવતિ, ચક્ષુષઃ પ્રકાશરૂપસ્ય સાત્ત્વિકસ્ય ધર્મસ્ય તદ્ગ્રહણવ્યાપારા-ભાવાત્, તથા સંયમવાન્ યોગી ન કેનચિદ્ દૃશ્યત इत्यर्थः, एवं शब्दादितिरोधानमपि ज्ञेयं, तदुक्तं - "कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुषः(क्षु:प्र) प्रकाशासं(प्र)योगेऽ-न्तर्धानम्", [३-२१], एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तमिति ॥६॥

સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વજાતિઓની અનુસ્મૃતિ થાય છે. આ પ્રકારના યોગના માહાત્મ્યમાં સંસ્કારનો અર્થ કરે છે --

ટીકાર્થ :-

સંસ્કારે ચ સ્મૃતિમાત્રફળવાળા અને જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગસ્વરૂપ ફળવાળા સંસ્કાર છે.

સ્મૃતિમાત્રફળવાળા સંસ્કાર કેવા આકારવાળા છે, તે બતાવે છે --

‘એવં અનુભૂતઃ’, ‘આ પ્રકારે મારા વડે તે અર્થ અનુભવાયો’ એ પ્રકારના જ્ઞાનના ઉપયોગથી જે સંસ્કાર પડે છે, તે સંસ્કાર સ્મૃતિમાત્ર-ફળવાળા છે.

જાતિ, આયુષ્ય, ભોગસ્વરૂપ સંસ્કાર કેવા આકારવાળા છે, તે બતાવે છે -

‘એવં કૃતા’, ‘આ પ્રમાણે મારા વડે તે ક્રિયા કરાઈ’ એ પ્રકારના જ્ઞાનના ઉપયોગથી જે ધર્મ-અધર્મરૂપ સંસ્કાર પડે છે, તેનું ફળ જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ છે, તેથી તે સંસ્કારને પણ જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગસ્વરૂપ કહેલ છે.

સંસ્કારે ભવતિ, સ્મૃતિમાત્ર ફળવાળા અને જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગસ્વરૂપ ફળવાળા એવા સંસ્કારમાં “આ પ્રમાણે મારા વડે તે અર્થ કરાયો, અને આ પ્રમાણે મારા વડે તે ક્રિયા કરાઈ”, એ પ્રકારની ભાવના વડે સંયમ કરવાથી=ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ રૂપ સંયમ કરવાથી, પૂર્વજાતિઓની=પૂર્વભવમાં અનુભવેલ જાતિઓની, બુદ્ધિ=અનુસ્મૃતિ, અવબોધક વગર જ થાય છે=અવબોધક સામગ્રી વગર જ થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=સંસ્કારમાં સંયમથી પૂર્વજાતિઓની અનુસ્મૃતિ થાય છે એમ જે પૂર્વમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૧૮માં કહેવાયું છે.

“સંસ્કારસ્ય પૂર્વજાતિજ્ઞાન” । “સંસ્કારના સાક્ષાત્કારથી=ઉદ્બુદ્ધ સંસ્કારથી, પૂર્વજાતિનું જ્ઞાન થાય છે.”

પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી પરચિત્તની ધી=અનુસ્મૃતિ, થાય છે, તે બતાવે છે -

પ્રત્યયે ધીર્ભવતિ, પરકીય ચિત્તમાં રહેલા, કાંઈક મુખરાગાદિ લિંગ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી પરચિત્તની બુદ્ધિ થાય છે.

પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી પરચિત્તની બુદ્ધિ થાય છે, તેનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરે છે -

તથાસંયમ इत्यर्थः, તેવા પ્રકારના સંયમવાળા યોગી આનું ચિત્ત 'સરાગ છે કે વીતરાગ છે' એ પ્રકારના પરચિત્તગત સર્વ જ ધર્મોને જાણે છે, એ પ્રકારનો અર્થ છે.

तदुक्तम् - તે=પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી પરચિત્તની બુદ્ધિ થાય છે, એમ જે પૂર્વમાં કહ્યું તે, પાતાંજલયોગસૂત્ર-૩/૧૯માં કહેવાયું છે -

“પ્રત્યયસ્ય જ્ઞાનમ્”, “પ્રત્યયનો=કોઈક મુખરાગાદિ લિંગ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ એવા પરચિત્તરૂપ પ્રત્યયનો, (યોગી જ્યારે સંયમ કરે છે ત્યારે) પરચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે.

પૂર્વે પાતાંજલ-૩/૧૯ સૂત્રથી સંયમથી પરચિત્તનું જ્ઞાન કઈ રીતે થાય છે, તે બતાવ્યું. હવે તે પરચિત્તના જ્ઞાનના વિશેષને કહેનારું પાતાંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૦ બતાવે છે -

“न च अविषयीभूतत्वात्” इति, “અને તે=સંયમના વિષયભૂત એવું પરનું જે ચિત્ત છે તે, સાલંબન નથી=તેના ચિત્તમાં કઈ જાતના ભાવો વર્તે છે, તે પ્રકારના આલંબન સહિત પરનું ચિત્ત સંયમનું આલંબન નથી, પરંતુ તેના મુખરાગાદિ યુક્ત એવું બાહ્ય ચિત્ત સંયમનું આલંબન છે; કેમ કે તેનું અવિષયીભૂતપણું છે=પરના ચિત્તમાં વર્તતા ભાવોનું અવિષયીભૂતપણું છે.”

इति शब्द पतांजलयोगसूत्र-३/१९ અને ૩/૨૦ના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

लिङ्गात् भोजः । લિંગથી ચિત્તમાત્ર જણાય છે=બાહ્ય મુખરાગાદિ લિંગથી, ચિત્તમાત્ર જણાય છે, પરંતુ નીલવિષયક કે પીતવિષયક તે=પરનું ચિત્ત, છે, એ પ્રમાણે જણાતું નથી. એથી અજ્ઞાત એવા આલંબનમાં=નીલવિષયક કે પીતવિષયક પરનું ચિત્ત છે, એ પ્રકારના અજ્ઞાત આલંબનવાળા તેના ચિત્તમાં, સંયમનું કરવું અશક્યપણું હોવાથી તેની અનવગતિ છે=આલંબનની અપ્રાપ્તિ છે. વળી સાલંબન ચિત્તમાં પ્રણિધાનથી ઊઠેલું

એવું સંયમ પ્રાપ્ત થયે છે તેની અવગતિ પણ થાય જ છે=તેનું ચિત્ત નીલવિષયક કે પીતવિષયક છે એ પ્રકારનો બોધ પણ થાય જ છે, એ પ્રકારે ભોજ કહે છે.

કાયરૂપી શક્તિના સ્તંભમાં સંયમ કરવાથી તિરોધાન થાય છે તે બતાવે છે -

કાય: ભવતિ, કાય=શરીર, તેનું રૂપ ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય ગુણ, તેમાં સંયમ કરવાથી=આ કાયામાં અર્થાત્ સંયમ કરનાર વ્યક્તિ પોતાની આ કાયામાં, રૂપ નથી એ પ્રકારના સંયમથી, રૂપની ચક્ષુથી ગ્રાહ્યપણારૂપ શક્તિનો સ્તંભ થયે છે=ભાવનાના વશથી પ્રતિબંધ થયે છે, તિરોધાન થાય છે=સંયમ કરનાર યોગી અદૃશ્ય થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે 'પોતાની કાયામાં રૂપ નથી' એ પ્રકારનો સંયમ કરવાથી યોગી તિરોધાન=અદૃશ્ય, કેમ થાય છે ? તેમાં હેતુ કહે છે -

ચક્ષુષ: इत्यर्थः, ચક્ષુના પ્રકાશરૂપ સાત્ત્વિક ધર્મના તદ્ગ્રહણના વ્યાપારનો અભાવ હોવાથી=યોગીની કાયાના રૂપના ગ્રહણના વ્યાપારનો અભાવ હોવાથી, યોગીની કાયા અદૃશ્ય થાય છે એમ સંબંધ છે, અને સંયમવાળો યોગી કોઈના વડે દેખાતો નથી, એ પ્રમાણે અર્થ છે.

एवं ज्ञेयम्, એ પ્રમાણે=જેમ રૂપના સંયમમાં યોગી અદૃશ્ય થાય છે, એ પ્રમાણે શબ્દાદિમાં સંયમ કરવાથી શબ્દાદિનું તિરોધાન પણ જાણવું.

तदुक्तम् - તે=કાયરૂપની શક્તિના સ્તંભમાં સંયમ કરવાથી યોગી તિરોધાન થાય છે, એમ પૂર્વમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૧માં કહેવાયું છે.

“कायरूप अन्तर्धानम्”, “કાયરૂપના સંયમથી તદ્ગ્રાહ્ય શક્તિનો સ્તંભ થયે છે=ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય એવી રૂપશક્તિનો સ્તંભ થયે છે, ચક્ષુના પ્રકાશનો અસંપ્રયોગ થયે છે=રૂપગ્રહણ કરવા માટે વ્યાપારનો અભાવ થયે છે, અંતર્ધાન થાય છે=યોગી અદૃશ્ય થાય છે.”

एतेन उक्तमिति ।। आनाथी=રૂપાદિ અંતર્ધાનના ઉપાયના પ્રદર્શનથી, શબ્દાદિનું=શ્રોત્રાદિથી ગ્રાહ્ય એવા શબ્દાદિનું, અંતર્ધાન કહેવાયું.

इति शब्द पातंजलयोगसूत्र-३/२१ना उद्धरणानी समाप्तिसूचक છે. ॥૬॥

❖ શબ્દાદ્યન્તર્ધાનમ્ - અહીં 'શબ્દાદિ'માં 'આદિ'થી રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું ગ્રહણ સમજવું.

ભાવાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં માહાત્મ્યો :-

પતંજલિશ્રુતિએ બે પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો શ્લોક-૫માં બતાવ્યાં, ત્યારપછી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પતંજલિશ્રુતિએ કહેલાં અન્ય ત્રણ પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો બતાવે છે -

(૩) સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વજાતિઓની અનુસ્મૃતિ :-

કોઈ યોગી સંસ્કારમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરે તો તે સંયમથી, પૂર્વભવમાં અનુભવેલ જાતિઓની અવબોધક સામગ્રી વગર જ સ્મૃતિ થાય છે. તે સંસ્કાર બે પ્રકારના છે :

(૧) સ્મૃતિમાત્ર ફળવાળા સંસ્કારો :-

કોઈ વસ્તુવિષયક વિચારણા કરવામાં આવે, તેનાથી જે સંસ્કાર પડે છે, તે સંસ્કારથી ઉત્તરમાં તે વસ્તુનું સ્મરણ થાય છે. તેથી એક પ્રકારના સંસ્કારો સ્મૃતિમાત્ર ફળવાળા છે.

(૨) જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગસ્વરૂપ સંસ્કારો :-

વળી કોઈક ધર્મની કે અધર્મની ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે, તેનાથી તે ક્રિયાઓના આત્મામાં સંસ્કાર પડે છે, તે ધર્મ-અધર્મરૂપ છે, અને તેનું ફળ જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ છે અર્થાત્ તે ક્રિયાના ફળરૂપે જીવને બીજા ભવની જાતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજા ભવનું આયુષ્ય મળે છે અને તે બીજા ભવમાં તે ધર્મ-અધર્મને અનુરૂપ ભોગસામગ્રી મળે છે. તેથી ધર્મ કે અધર્મરૂપ કરાયેલી ક્રિયાઓ જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગસ્વરૂપ સંસ્કારવાળી છે.

આ બંને પ્રકારના પોતાનામાં પડેલા સંસ્કારોમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરવામાં આવે અર્થાત્ 'તે પદાર્થ મારા વડે આ રીતે અનુભવાયો' અને 'તે ક્રિયાઓ મારા વડે આ રીતે કરાઈ' એ પ્રકારની ભાવનાથી સંસ્કારમાં સંયમ કરવામાં આવે, તો સંયમ કરનાર યોગીને પોતે પૂર્વભવમાં અનુભવેલી જાતિઓનું સ્મરણ થાય છે, અને તે સ્મરણ થવામાં બાહ્ય કોઈ અવબોધક સામગ્રીની અપેક્ષા રહેતી નથી, પરંતુ સંસ્કારમાં કરેલા સંયમના ફળરૂપે તે પ્રકારનો બોધ થાય છે.

(૪) પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી ધી=પરચિતગત સર્વભાવોનું જ્ઞાન :-

કોઈ યોગી પુરુષ કોઈક મુખરાગાદિ લિંગ દ્વારા અન્ય પુરુષના ચિત્તનું ગ્રહણ કરે અર્થાત્ આ પુરુષ કાંઈક આવા પ્રકારનું ચિત્તવન કરી રહ્યો છે, તેથી તેના મુખ ઉપર આવા આવા પ્રકારના ભાવો ઉપસેલા દેખાય છે. આ પ્રકારના બાહ્ય મુખરાગાદિથી કોઈના ચિત્તને ગ્રહણ કર્યા પછી તેના ઉપર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરે તો તે યોગીને તે અન્ય પુરુષ શું વિચાર કરી રહ્યો છે, તેના ચિત્તના બધા ભાવોનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ આ પુરુષે કોઈ પ્રત્યેના રાગથી વિચારણા કરી છે અથવા તો આ પુરુષે અન્ય પ્રત્યેના રાગભાવથી વિચારણા કરી નથી, તે પ્રકારનો નિર્ણય કરી શકે છે.

વળી તે પુરુષ જે વસ્તુનો વિચાર કરે છે, તેના વિષયભૂત પદાર્થ નીલ છે કે પીત છે, તે સર્વનું જ્ઞાન તે યોગીને થાય છે, ફક્ત જ્યારે મુખના ઉપરાગ દ્વારા તે પુરુષના ચિત્તને યોગીએ ગ્રહણ કરેલ, ત્યારે તે પુરુષના ચિત્તમાં કયા વિશેષ પ્રકારના અંતરંગ ભાવો વર્તે છે, તેનું જ્ઞાન યોગીને મુખરાગાદિ દ્વારા થયેલું ન હતું; કેમ કે બાહ્ય લિંગમાત્રથી તેના ચિત્તમાં નીલવિષયક કે પીતવિષયક વિચારણા છે, તેવો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. આમ છતાં તેના ચિત્તનું આલંબન લઈને યોગી સંયમ કરે તે સંયમકાળમાં તેના ચિત્તના વિશેષ ભાવોનો યોગીને બોધ ન હતો, પરંતુ તેના ચિત્તમાં વર્તતા બાહ્ય આકારોને અવલંબીને આ જાતના તેના મુખવિકારોથી તેના ચિત્તમાં કયા ભાવો વર્તે છે, એ પ્રકારના જાણવાના પ્રણિધાનથી યોગી જ્યારે સંયમ કરે છે, ત્યારે તે સંયમના બળથી તે પુરુષના ચિત્તમાં વર્તતા સર્વ ભાવોનો બોધ તેને થાય છે.

(૫) કાયરૂપ શક્તિના સ્તંભનમાં સંયમ કરવાથી તિરોધાન :-

યોગીને અદૃશ્ય થવું હોય ત્યારે કાયાના રૂપની શક્તિના સ્તંભનમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરે છે, તેથી યોગીના રૂપનું તિરોધાન થાય છે. પોતાને અદૃશ્ય થવા માટે યોગી ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય એવું જે પોતાનું રૂપ છે, તે રૂપ મારી કાયામાં નથી, એ પ્રકારનો ઉપયોગ કરીને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરે છે, અને તે સંયમથી યોગીના દેહમાં જે રૂપ છે, તેમાં ચક્ષુગ્રાહ્યતારૂપ

શક્તિના સ્તંભનમાં સંયમના બળથી ભાવના પેદા થાય છે, અને તે ભાવનાના વશથી યોગીનું ચક્ષુગ્રાહ્ય રૂપ પ્રતિબંધ પામે છે અર્થાત્ ચક્ષુગ્રાહ્ય શક્તિ નાશ પામે છે, તેથી યોગીનો દેહ તિરોધાન થાય છે; કેમ કે કોઈના દેહના રૂપને જોનાર એવી જે ચક્ષુ છે, તે પ્રકાશરૂપ સાત્ત્વિક ધર્મવાળી છે, અને તે ચક્ષુ યોગીના દેહમાં રહેલા રૂપને ગ્રહણ કરવા માટે વ્યાપાર કરી શકતી નથી, તેથી સંયમવાળા યોગી કોઈનાથી દેખાતા નથી.

વિશેષાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે ચક્ષુ પ્રકાશરૂપ સાત્ત્વિક ધર્મવાળી છે, અને તે ચક્ષુ પદાર્થના રૂપને ગ્રહણ કરવા માટે સમર્થ છે; આમ છતાં પરમાણુ આદિમાં રહેલા રૂપને ચક્ષુ ગ્રહણ કરી શકતી નથી. તેમ જે યોગી 'મારા દેહમાં રૂપ નથી', એ પ્રકારની ભાવનાથી જ્યારે સંયમમાં યત્ન કરે ત્યારે તે યોગીમાં પ્રકર્ષવાળી થયેલી તે ભાવનાના વશથી યોગીના દેહમાં વર્તતા રૂપમાં ચક્ષુગ્રાહ્ય શક્તિનું સ્તંભન થાય છે, તેથી યોગીના દેહનું રૂપ ચક્ષુ દ્વારા ગ્રહણ થતું નથી.

પૂર્વમાં જેમ દેહના રૂપના સ્તંભન માટે સંયમ કરવાથી યોગી અદૃશ્ય થાય છે એમ બતાવ્યું, તેમ કોઈ યોગી પોતાના શબ્દાદિને કોઈના દ્વારા શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય ન થાય તદર્થે શબ્દાદિમાં સંયમ કરે અર્થાત્ 'આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય નથી' એ પ્રકારની ભાવના કરીને શબ્દમાં સંયમ કરે, તો તે યોગીના શબ્દો પણ અન્ય દ્વારા ગ્રહણ ન થાય. એ જ રીતે રસ, ગંધ અને સ્પર્શના સ્તંભન માટે પણ યોગી સંયમ કરે તો યોગીના રસ, ગંધ અને સ્પર્શ પણ અન્ય દ્વારા ગ્રહણ ન થાય. ॥૬॥

અવતરણિકા :-

મોક્ષની સાથે આત્માને યોજે તેવા યોગના સેવનથી શ્લોક-૫માં બે પ્રકારના યોગના માહાત્મ્યને પાતંજલ મત પ્રમાણે બતાવ્યા. ત્યારપછી શ્લોક-૬માં અન્ય ત્રણ પ્રકારના યોગના માહાત્મ્યને પાતંજલ મત પ્રમાણે બતાવ્યા. હવે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અન્ય ચાર પ્રકારના યોગના માહાત્મ્યને પાતંજલ મત પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

સંયમાત્ કર્મભેદાનામરિષ્ટેભ્યોઽપરાન્તધીઃ ।

મૈત્ર્યાદિષુ બલાન્વેષાં હસ્ત્યાદીનાં બલેષુ ચ ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

કર્મભેદાનાં=કર્મભેદોના સંયમાત્=સંયમથી અપરાન્તધીઃ=અપરાંત ધી થાય છે=નિયત દેશ અને નિયત કાળમાં મારા શરીરનો વિયોગ થશે, એ પ્રકારનો નિર્ણય થાય છે. (અથવા) અરિષ્ટેભ્યો=અરિષ્ટોથી=ત્રણ પ્રકારના અરિષ્ટોથી, અપરાન્તધીઃ=અપરાંત ધી થાય છે=નિયતદેશ અને નિયત કાળમાં મારા શરીરનો વિયોગ થશે, એ પ્રકારનો નિર્ણય થાય છે. મૈત્ર્યાદિષુ=મૈત્ર્યાદિમાં સંયમાત્=સંયમ કરવાથી બલાનિ=બળો થાય છે=મૈત્ર્યાદિ પ્રકર્ષવાળા થાય છે ચ=અને હસ્ત્યાદીનાં=હસ્તી આદિના બલેષુ=બળોમાં સંયમાત્=સંયમ કરવાથી ણાં=એમના=હસ્તી આદિના, બલાનિ=બળો થાય છે. ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

કર્મભેદોના સંયમથી અર્થાત્ કર્મભેદવિષયક સંયમ કરવાથી અપરાંત ધી થાય છે=નિયત દેશ અને નિયત કાળમાં મારા શરીરનો વિયોગ થશે, એ પ્રકારનો નિર્ણય થાય છે. (અથવા) અરિષ્ટોથી=ત્રણ પ્રકારના અરિષ્ટોથી, અપરાંત ધી થાય છે=નિયત દેશ અને નિયત કાળમાં મારા શરીરનો વિયોગ થશે એ પ્રકારનો નિર્ણય થાય છે. મૈત્ર્યાદિમાં સંયમ કરવાથી બળો થાય છે=મૈત્ર્યાદિ પ્રકર્ષવાળા થાય છે, અને હસ્તી આદિના બળોમાં સંયમ કરવાથી હસ્તી આદિના બળો થાય છે. ॥૭॥

* અપરાન્તધીઃ અર્થાત્ અપર=કરણ શરીર, તેનો અંત=વિયોગ, તેની બુદ્ધિ=નિશ્ચય, થાય છે તે અપરાંત બુદ્ધિ છે.

ટીકા :-

સંયમાદિતિ-કર્મભેદાઃ સોપક્રમનિરુપક્રમાદયઃ, તત્ર યત્ફલજનનાય સહોપક્રમેણ કાર્યકારણાભિમુખ્યેન વર્તતે, યથોષ્ણપ્રદેશે પ્રસારિતમાર્દ્રં વસ્ત્રં

શીઘ્રમેવ શુષ્યતિ, નિરુપક્રમં ચ વિપરીતં, યથા તદેવાર્દ્રં વાસઃ પિણ્ડીકૃતમનુષ્ણો
 દેશે ચિરેણ શોષમેતીતિ, એવમન્યેઽપિ, તેષાં સંયમાદિદં શીઘ્રવિપાકમિદં ચ
 મન્દવિપાકમિત્યાદ્યવધાનદાર્ઢ્યજનિતાત્, અરિષ્ટેભ્ય આધ્યાત્મિકાધિભૌતિ-
 કાધિદૈવિકભેદભિન્નેભ્યઃ કર્ણપિધાનકાલીનકોષ્ટચવાયુઘોષાશ્રવણાકસ્મિક-
 વિકૃતપુરુષાશક્યદર્શન(આકસ્મિકવિકૃતપુરુષદર્શન)સ્વર્ગાદિપદાર્થદર્શન-
 લક્ષણેભ્યો(અશક્યસ્વર્ગાદિપદાર્થલક્ષણેભ્યો)ઽપરાન્તસ્ય=કરણશરીરવિયોગસ્ય,
 ધીર્નિયતદેશકાલતયા નિશ્ચયઃ, સામાન્યતઃ સંશયાવિલતદ્વિયોઽરિષ્ટેભ્યો-
 (અરિષ્ટેભ્યો વા)ઽયોગિનામપિ સંભવાદિતિ ધ્યેયં, તદુક્તં - “સોપક્રમં નિરુપક્રમં
 ચ કર્મ તત્સંયમાદપરાન્તજ્ઞાનમરિષ્ટેભ્યો વા” [૩-૨૨] ઇતિ । મૈત્ર્યાદિષુ
 મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યેષુ સંયમાદેષાં મૈત્ર્યાદીનાં બલાનિ ભવન્તિ, મૈત્ર્યાદયસ્તથા
 પ્રકર્ષં ગચ્છન્તિ યથા સર્વસ્ય મિત્રત્વાદિકં પ્રતિપદ્યતે યોગીત્યર્થઃ, તદુક્તં -
 “મૈત્ર્યાદિષુ બલાનિ” [૩-૨૩] । બલેષુ ચ હસ્ત્યાદિસંબન્ધિષુ સંયમાદ્વસ્ત્યાદીનાં
 બલાન્યાવિર્ભવન્તિ સર્વસામર્થ્યયુક્તત્વાત્ નિયતબલસંયમેન નિયતબલપ્રાદુર્ભાવાત્ ।
 એવં વિષયવત્યા જ્યોતિષ્મત્યાશ્ચ પ્રવૃત્તેઃ સાત્ત્વિકપ્રકાશપ્રસરસ્ય વિષયેષુ સંન્યાસાત્
 સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટાર્થજ્ઞાનમપિ દ્રષ્ટવ્યં, સાન્તઃકરણેન્દ્રિયાણાં પ્રસક્તિતાપ્તેઃ,
 તદુક્તં - “પ્રવૃત્ત્યાલોકન્યાસાત્ સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટાર્થ જ્ઞાનમ્” [૩-૨૫] ઇતિ ॥૭॥

ટીકાથ :-

કર્મભેદાઃ અન્યેઽપિ, કર્મના ભેદો સોપક્રમ અને નિરુપક્રમાદિ છે.
 તેમાં=સોપક્રમ, નિરુપક્રમાદિ કર્મના ભેદોમાં, જે=જે કર્મ, ફળજનન માટે
 ઉપક્રમથી સહિત કાર્યકારણના અભિમુખપણાથી વર્તે છે અર્થાત્ સ્વકાર્યની
 સમાપ્તિરૂપ કાર્ય કરવાને અભિમુખપણાથી વર્તે છે, તે સોપક્રમ કર્મ છે. જે
 પ્રમાણે - ઉષ્ણપ્રદેશમાં પ્રસારિત એવું ભીનું વસ્ત્ર શીઘ્ર જ સુકાય છે; અને
 નિરુપક્રમ કર્મ વિપરીત છે=ઉપક્રમ વગર કાર્ય કરવાને અભિમુખપણાથી
 ફળજનન માટે વર્તે છે. જે પ્રમાણે તે જ ભીનું વસ્ત્ર પિંડીકૃત કરાયેલું
 અનુષ્ણપ્રદેશમાં લાંબા ટાઈમે સુકાય છે.

‘ઇતિ’ શબ્દ સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ ભેદના સ્વરૂપની સમાપ્તિસૂચક છે.

એ રીતે અન્ય પાણી=જે રીતે કર્મના સોપકમ અને નિરુપકમ ભેદો કહ્યા, રીતે અન્ય પાણી નિઘત્તસ્વભાવ, અનિઘત્તસ્વભાવ, નિકાયના સ્વભાવ, અનિકાયના સ્વભાવ આદિ અન્ય પાણી, કર્મભેદો સ્વપ્રક્રિયા પ્રમાણે જાણવા; (કેમ કે પાતંજલ મતની ક્રિયા પ્રમાણે સોપકમ અને નિરુપકમ બે જ કર્મના ભેદો છે, અન્ય ભેદો નથી.)

તેષાં નિશ્ચયઃ, તેઓમાં=કર્મના ભેદોમાં, સંયમ કરવાથી=આ શીઘ્ર વિપાકવાળું છે, આ મંદ વિપાકવાળું છે, એ પ્રકારના અવધાનની દૃઢતાથી જનિત એવો સંયમ કરવાથી, અપરાંત ધી=નિયત દેશકાલપાણાનો નિશ્ચય, થાય છે, એમ સંબંધ છે. અથવા અરિષ્ટોથી=કર્ણપિધાનકાલીન કોષ્ઠવાયુના ઘોષનું અગ્રવાણ, આકસ્મિક વિકૃત પુરુષનું દર્શન અને અશક્ય એવા સ્વર્ગાદિ પદાર્થના દર્શન સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિકના ભેદથી ભિન્ન એવા અરિષ્ટોથી, અપરાંતની=કરણ શરીરના વિયોગની અર્થાત્ સાધનાને અનુકૂળ એવું જે યોગીનું કરણ શરીર તેના વિયોગની, બુદ્ધિ=નિયત દેશકાલપાણાથી નિશ્ચય, થાય છે.

✽ પ્રસ્તુત શ્લોકની ટીકામાં આકસ્મિકવિકૃતપુરુષાશક્યદર્શન પાઠ છે, ત્યાં પાતંજલયોગસૂત્ર મુજબ આકસ્મિકવિકૃતપુરુષદર્શન પાઠ સંગત જણાય છે, અને તે મુજબ અર્થ કરેલ છે. વળી સ્વર્ગાદિપદાર્થદર્શનલક્ષણેભ્યો જ્યાં પાઠ છે, ત્યાં અશક્યસ્વર્ગાદિ-પદાર્થલક્ષણેભ્યો પાઠ સંગત છે, તેથી તે મુજબ અર્થ કરેલ છે.

✽ પાતંજલસૂત્ર-૩/૨૫ હસ્તલિખિત પ્રત પ્રમાણે સુધારેલ છે અને મૂળગ્રંથમાં પાઠ અશુદ્ધ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અરિષ્ટોથી તો સંયમ નહિ કરનાર યોગીઓને પણ મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી સંયમ નહિ કરનાર અયોગીઓ કરતાં સંયમ કરનાર યોગીઓને અરિષ્ટોથી મૃત્યુના જ્ઞાનનો શું ભેદ છે ? તે બતાવવા અર્થે હેતુ કહે છે -

સામાન્યતઃ ધ્યેયમ્, અરિષ્ટોથી અયોગીઓને પાણી સામાન્યથી સંશયથી આવિલ એવી=સંશયથી યુક્ત એવી, બુદ્ધિનો સંભવ છે, એ પ્રમાણે જાણવું.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૨માં કહેવાયું છે.

“સોપક્રમં અરિષ્ટેભ્યો વા” ઇતિ । “સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ કર્મ છે. તેમાં=સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ કર્મમાં, સંયમ કરવાથી અપરાંત જ્ઞાન થાય છે=શરીરના વિયોગનું જ્ઞાન થાય છે, અથવા અરિષ્ટોથી અપરાંત જ્ઞાન થાય છે.”

इति शब्द उद्भरणानी समाप्तिसूचक છે.

શ્લોકના તૃતીય પાદનો અર્થ કરે છે -

મૈત્ર્યાદિષુ યોગીત્વર્થઃ, મૈત્ર્યાદિમાં=મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્યમાં સંયમ કરવાથી એમના=મૈત્ર્યાદિના, બળો થાય છે=મૈત્ર્યાદિ તે પ્રકારના પ્રકર્ષને પામે છે, જે પ્રકારે યોગી સર્વના મિત્રપણાદિને પ્રાપ્ત કરે છે, એ પ્રકારનો અર્થ છે અર્થાત્ મૈત્ર્યાદિના બળો થાય છે, એનો આ પ્રકારનો અર્થ છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકના તૃતીય પાદમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૩માં કહેવાયું છે.

“મૈત્ર્યાદિષુ બલાનિ” । “મૈત્ર્યાદિમાં જે સંયમ કરાયેલો છે, તેના બળો થાય છે=મૈત્ર્યાદિ સંબંધિ બળો થાય છે અર્થાત્ મૈત્રી, કારુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા તે પ્રકારે આ ચાર ભાવો પ્રકર્ષને પામે છે, જે પકારે સર્વનું મિત્રત્વાદિપણું આ=યોગી પ્રાપ્ત કરે છે.”

શ્લોકના ચતુર્થપાદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે -

બલેષુ પાદુર્ભવાત્ । અને હાથી આદિ સંબંધિ બળોમાં સંયમ કરવાથી હાથી આદિનાં બળો આવિર્ભાવ પામે છે; કેમ કે સર્વસામર્થ્યયુક્તપણું હોવાને કારણે=સંયમમાં બધા પ્રકારના સામર્થ્યને પ્રગટ કરવાની શક્તિથી યુક્તપણું હોવાને કારણે, નિયત બળના સંયમ વડે=હાથી આદિના શરીરવિષયક નિયત બળના સંયમ વડે, હાથી આદિ જે વિષયક સંયમ કર્યું હોય તેના જેવા નિયત બળનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

एवं પ્રસક્તિતાપન્નેઃ, આ રીતે=સોપક્રમ, નિરુપક્રમાદિ કર્મોમાં સંયમ કરવાથી અપરાંત બુદ્ધિ થાય છે, અને મૈત્ર્યાદિ બળોમાં કે હાથી આદિના બળોમાં સંયમ કરવાથી તે તે બળોની પ્રાપ્તિ થાય છે એ રીતે, વિષયવાળી પ્રવૃત્તિના=જે જે ઈન્દ્રિયોથી જે જે વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે તે તે ઈન્દ્રિયો ઉપર ચિત્તને સ્થાપન કરવારૂપ વિષયવાળી પ્રવૃત્તિના, અને જ્યોતિષવાળી

અર્થાત્ પ્રકાશવાળી પ્રવૃત્તિના=જીવનો રાગાદિથી અનાકુળ એવો સાત્વિક પ્રકાશ તેના ઉપર ચિત્તને સ્થાપન કરવારૂપ જ્યોતિષવાળી પ્રવૃત્તિના, સાત્વિક પ્રકાશના પ્રસરનો વિષયોમાં સંન્યાસ કરવાથી સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ અર્થોનું જ્ઞાન પણ જાણવું અર્થાત્ સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ અર્થોનું જ્ઞાન પણ થાય છે, એ પ્રમાણે જાણવું; કેમ કે અંતઃકરણ સહિત ઈન્દ્રિયોની પ્રશક્તિપણાની=પ્રકૃષ્ટ શક્તિપણાની, પ્રાપ્તિ છે.

તદુક્તમ્ - તે=એવં થી દ્રષ્ટવ્યમ્ સુધી કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૫માં કહેવાયું છે.

“પ્રવૃત્ત્યા જ્ઞાનમ્” ઇતિ ।। “પ્રવૃત્તિના આલોકના ન્યાસથી=વિષયવતી અને જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિના સાત્વિક પ્રકાશના પ્રસરરૂપ જે આલોક=પ્રકાશ, તે આલોકમાં ન્યાસ કરવાથી અર્થાત્ વિષયોમાં ન્યાસ કરવાથી, સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ એવા અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૭॥

❖ સોપક્રમનિરુપક્રમાદયઃ - અહીં ‘આદિ’થી સ્વપ્રક્રિયા પ્રમાણે નિધત્ત, અનિધત્ત, નિકાચિત, અનિકાચિત આદિ કર્મભેદોનું ગ્રહણ કરવું.

❖ એવમન્યેઽપિ - અહીં ‘અપિ’થી એ સમુચ્ચય થાય છે કે કર્મના સોપક્રમ, નિરુપક્રમ ભેદો છે એ રીતે અન્ય પણ નિધત્ત, અનિધત્ત, નિકાચિત, અનિકાચિત આદિ સ્વપ્રક્રિયા પ્રમાણે કર્મભેદોનું ગ્રહણ કરવું.

❖ અરિષ્ટેભ્યો - ટીકામાં છે, ત્યારપછી પાતંજલયોગસૂત્ર પ્રમાણે ‘વા’ કારની સંભાવના છે. તેથી અરિષ્ટેભ્યો વા આ પ્રમાણે પાઠ ગ્રહણ કરીને અમે અર્થ કરેલ છે.

❖ અયોગિનામપિ સમ્ભવાત્ - અહીં ‘અપિ’થી એ સમુચ્ચય થાય છે કે અરિષ્ટોથી યોગીઓને તો અપરાંતબુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ અયોગીઓને પણ સામાન્યથી સંશયયુક્ત અપરાંત બુદ્ધિ થાય છે.

❖ મિત્રત્વાદિકમ્ - અહીં ‘આદિ’થી પ્રમોદત્વ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્યનું ગ્રહણ કરવું.

❖ સૂક્ષ્મવ્યવહિતપ્રકૃષ્ટાર્થજ્ઞાનમપિ - અહીં ‘અપિ’થી એ સમુચ્ચય થાય છે કે સંયમ કરવાથી ચિત્તનું સ્થૈર્ય તો થાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ અર્થોનું જ્ઞાન પણ થાય છે.

❖ શ્લોકના પ્રથમ પાદમાં રહેલ ‘સંયમાત્’ની અનુવૃત્તિ શ્લોકના તૃતીય અને ચતુર્થ પાદમાં પણ લેવી, અને તૃતીય પાદમાં રહેલ ‘બલ્લાનિ’ની અનુવૃત્તિ ચતુર્થ પાદમાં પણ

લેવી અર્થાત્ મૈત્ર્યાદિષુ સંયમાત્ ણાં=મૈત્ર્યાદીનાં બલોનિ ભવન્તિ એમ અન્વય છે, અને બલેષુ ચ હસ્ત્યાદિસંબન્ધિષુ સંયમાદ્ હસ્ત્યાદીનાં બલોનિ આવિર્ભવન્તિ એમ અન્વય છે.

ભાવાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં માહાત્મ્યો :-

પતંજલિત્રિગ્ણિએ કહેલાં બે પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો શ્લોક-૫માં બતાવ્યાં. ત્યારપછી પતંજલિત્રિગ્ણિએ કહેલાં અન્ય ત્રણ પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો શ્લોક-૬માં બતાવ્યાં. હવે પતંજલિત્રિગ્ણિએ કહેલાં અન્ય ત્રણ પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે -

(૬) કર્મભેદવિષયક સંયમ કરવાથી અપરાંત બુદ્ધિ અથવા અરિષ્ટોથી અપરાંત બુદ્ધિ :-

કર્મના બે ભેદો છે -

(૧) સોપકમ અને (૨) નિરુપકમ.

(૧) સોપકમ કર્મ :- ઉપકમથી સહિત કાર્ય કરવાને અભિમુખપણાથી ફળ ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે.

જેમ ઉષ્ણપ્રદેશમાં વિસ્તાર કરાયેલું વસ્ત્ર શીઘ્ર સુકાઈ જાય છે, તેમ જેનું સોપકમ કર્મ હોય તે ઉપકમ પામીને શીઘ્ર પૂર્ણ થાય છે.

(૨) નિરુપકમ કર્મ :- સોપકમ કર્મથી વિપરીત છે. જેમ ભીનું વસ્ત્ર પિંડીકૃત કરાયેલું અનુષ્ણ દેશમાં મૂકવામાં આવે તો લાંબા કાળે સુકાય છે, તેમ જે કર્મ જેટલી સ્થિતિવાળું બંધાયેલું હોય તે કર્મ તેટલું કમસર ઉદયમાં આવીને ભોગવાય, તે નિરુપકમ કર્મ જાણવું.

એ રીતે અન્ય પણ કર્મના ભેદો જાણવા=નિઘત્ત, અનિઘત્ત, નિકાચિત, અનિકાચિત આદિ કર્મોના ભેદો જાણવા.

કર્મોના સોપકમ અને નિરુપકમાદિ ભેદોનું યથાર્થ જ્ઞાન કરીને તે ભેદોમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરવાથી=આ કર્મ શીઘ્ર વિપાકવાળું છે અને આ કર્મ મંદવિપાકવાળું છે ઇત્યાદિ ઉપયોગની દૃઢતાથી જનિત એવો

સંયમ કરવાથી, અપરાંતનું જ્ઞાન થાય છે=યોગીને પોતાના શરીરનો વિયોગ નિયત દેશમાં અને નિયત કાળમાં થશે, તેવો નિર્ણય થાય છે.

વળી અરિષ્ટોથી પણ યોગીને અપરાંત બુદ્ધિ થાય છે. તે અરિષ્ટો ત્રણ પ્રકારનાં છે : (૧) આધ્યાત્મિક, (૨) આધિભૌતિક અને (૩) આધિદૈવિક.

(૧) આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ :- કર્ણનું પિધાન કરવાથી અર્થાત્ કર્ણને ઢાંકવાથી કોષ્ઠ્ય વાયુના ઘોષનું જે અશ્રવણ થાય તે આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ છે, અને તેનાથી યોગીને અપરાંત બુદ્ધિ થાય છે.

સામાન્યથી કર્ણને હાથથી ઢાંકવામાં આવે ત્યારે કાનમાં કોષ્ઠ્ય વાયુના ઘોષનું શ્રવણ થાય છે, પરંતુ જ્યારે મૃત્યુ નજીક હોય ત્યારે તે રીતે કર્ણને હાથથી ઢાંકવામાં આવે ત્યારે કોષ્ઠ્ય વાયુના ઘોષનું શ્રવણ થતું નથી. તેથી યોગી નક્કી કરી શકે છે કે મારું મૃત્યુ નજીક છે.

(૨) આધિભૌતિક અરિષ્ટ :- આકસ્મિક વિકૃત પુરુષનું દર્શન થાય તે આધિભૌતિક અરિષ્ટ છે, અને તેનાથી યોગીને અપરાંત બુદ્ધિ થાય છે.

સામાન્યથી સન્મુખ રહેલ પુરુષ જે આકારવાળા હોય તે આકારવાળા દેખાય, પરંતુ ક્યારેક અકસ્માત સન્મુખ રહેલ પુરુષ જે આકારવાળા હોય તેનાથી વિકૃત આકારવાળા દેખાય, તેનાથી યોગી નક્કી કરી શકે છે કે મારું મૃત્યુ નજીક છે.

(૩) આધિદૈવિક અરિષ્ટ :- અશક્ય એવા સ્વર્ગાદિ પદાર્થનું દર્શન થાય તે આધિદૈવિક અરિષ્ટ છે, અને તેનાથી યોગી નક્કી કરી શકે છે કે મારું મૃત્યુ નજીક છે.

સામાન્યથી સ્વર્ગાદિ પદાર્થનું દર્શન કોઈને થતું નથી, તેથી સ્વર્ગ કે નરક આદિનું દર્શન અશક્ય છે; આમ છતાં અશક્ય એવા સ્વર્ગાદિ પદાર્થોનું દર્શન થાય છે, તેનાથી યોગી નક્કી કરી શકે છે કે મારું મૃત્યુ નજીક છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરનાર યોગીને અરિષ્ટો દ્વારા જે અપરાંત બુદ્ધિ થાય છે=મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ જે યોગી નથી, તેઓને પણ ત્રણ પ્રકારના અરિષ્ટોથી મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે. તે બે વચ્ચેનો ભેદ શું છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

યોગીઓને જે અપરાંત બુદ્ધિ થાય છે, તે નિયત દેશ અને નિયત કાળમાં મારું મૃત્યુ થશે, તેવા નિર્ણયરૂપ હોય છે, અને અયોગીઓને આધ્યાત્મિક આદિ અરિષ્ટોના દર્શનથી સંશયયુક્ત એવા મૃત્યુની સામાન્યથી બુદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ નજીકમાં મારું મૃત્યુ છે, તેવી સંભાવના માત્ર જણાય છે, પરંતુ સંયમ કરનાર યોગીની જેમ આ દેશમાં અને આ કાળમાં મારું મૃત્યુ થશે, તેવો નિર્ણય થતો નથી.

(૭) મૈત્ર્યાદિમાં સંયમ કરવાથી મૈત્ર્યાદિનાં બળોની પ્રાપ્તિ=મૈત્ર્યાદિનો પ્રકર્ષ :-

કોઈ યોગી મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓના સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ કરે અને ત્યારપછી તે ભાવનાઓના સ્વરૂપમાં સંયમ કરે તો તે મૈત્ર્યાદિ ચારે ભાવો તે યોગીમાં પ્રકર્ષવાળા થાય છે. તેથી તે યોગી સર્વ જીવો પ્રત્યે મિત્રપણાદિની ભાવનાઓથી ભાવિત બને છે.

(૮) હસ્તિ આદિનાં બળોમાં સંયમ કરવાથી હસ્તિ આદિનાં બળોની પ્રાપ્તિ :-

હાથી આદિનાં બળોમાં સંયમ કરે તો હાથી આદિ સદૃશ બળ તે યોગીમાં પ્રગટ થાય છે; કેમ કે સંયમમાં એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય છે કે જેથી નિયત બળવાળા એવા હાથી આદિમાં સંયમ કરવામાં આવે તો હાથી આદિના બળ સમાન બળ પ્રગટ થાય છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહેલ યોગનાં ત્રણ માહાત્મ્યો બતાવ્યા પછી પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૫માં બતાવેલ યોગના અન્ય માહાત્મ્યને ટીકામાં સ્પષ્ટ કરે છે -

(૯) વિષયવતી અને જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિથી સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ અર્થોનું જ્ઞાન :-

જેમ કર્માદિમાં સંયમ કરવાથી તે તે પ્રકારની શક્તિઓ પ્રગટે છે, તેમ વિષયવતી અને જ્યોતિષ્મતી અર્થાત્ વિષયવાળી અને પ્રકાશવાળી પ્રવૃત્તિનો જે સાત્ત્વિક પ્રકાશનો પ્રસર છે, તે પ્રસરના વિષયોમાં સંયમ કરવામાં આવે તો સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ એવા અર્થોનું જ્ઞાન પણ થાય છે.

આશય છે કે જે જે ઇન્દ્રિયોથી જે જે વિષયોનો બોધ થાય છે, તે તે ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ કરવામાં આવે તો તે વિષયવાળી પ્રવૃત્તિનો જે સાત્વિક પ્રકાશ છે, તે સાત્વિક પ્રકાશ પ્રગટે છે, અને પ્રગટ થયેલા એવા તે પ્રકાશને વિષયોમાં જાણવા માટે વ્યાપૃત કરવામાં આવે તો સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ એવા અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે=અર્થાત્ સૂક્ષ્મ=પરમાણુ આદિનું, વ્યવહિત=ભૂમિઅંતર્ગત નિધાન આદિનું, અને વિપ્રકૃષ્ટ=મેરુના અપરભાગવર્તી રસાયનાદિનું, જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી વિશોકા એવી જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ=સુખમય સત્વના અભ્યાસના વશથી વિગત છે શોક=રાગનો પરિણામ જેમાં એવી ચિત્તની સ્થિતિનું કારણ એવી જે પ્રવૃત્તિ તે વિશોકા પ્રવૃત્તિ છે, અને તે વિશોકા પ્રવૃત્તિમાં સંયમ કરવાથી સાત્વિક પ્રકાશનો પ્રસર થાય છે, અને સાત્વિક પ્રકાશનો વિષયોમાં સંયમ કરવામાં આવે તો અર્થાત્ તે સાત્વિક પ્રકાશને વિષયોમાં જાણવા માટે વ્યાપારવાળું કરવામાં આવે તો સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ એવા અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે વિષયવતી અને જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિથી સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ અર્થોનું જ્ઞાન કેમ થાય છે ? તેથી કહે છે.

ઇન્દ્રિયો ઉપર કે મન ઉપર સંયમ કરવામાં આવે ત્યારે અંતઃકરણથી યુક્ત એવી તે તે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રકૃષ્ટ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો બોધ કરવા માટે કે વ્યવહિત પદાર્થોનો બોધ કરવા માટે કે અત્યંત દૂર રહેલા પદાર્થોનો બોધ કરવા માટે તે તે ઇન્દ્રિયો સમર્થ બને છે. ॥૭॥

અવતરણિકા :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં અલ્પ ચાર માહાત્મ્યો ગંધકારશ્રી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે -

શ્લોક :-

સૂર્યે ચ ભુવનજ્ઞાનં તારાવ્યૂહે ગતિર્વિધૌ ।

ધ્રુવે ચ તદ્ગતેર્નાભિચક્રે વ્યૂહસ્ય વર્ષ્મણઃ ॥૮॥

અન્વયાર્થ :-

સૂર્યે ચ (સંયમાત્) ભુવનજ્ઞાનમ્=અને સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી ભુવનનું જ્ઞાન થાય છે વિદ્યૌ (સંયમાત્) તારાવ્યૂહે ગતિઃ=વિદ્યુમાં=ચંદ્રમાં, સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહવિષયક ગતિ=જ્ઞાન, થાય છે. ધ્રુવે ચ (સંયમાત્) તદ્ગતેઃ=અને ધ્રુવમાં=ધ્રુવ તારામાં સંયમ કરવાથી તેની ગતિનું=તારાઓના ગમનનું, જ્ઞાન થાય છે. નાભિચક્રે (સંયમાત્) વર્ષ્મણઃ વ્યૂહસ્ય ગતિઃ=નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી શરીરના વ્યૂહની ગતિ=જ્ઞાન, થાય છે. ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી ભુવનનું જ્ઞાન થાય છે. ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહવિષયક જ્ઞાન થાય છે. ધ્રુવ તારામાં સંયમ કરવાથી તારાઓના ગમનનું જ્ઞાન થાય છે. નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી શરીરના વ્યૂહનું જ્ઞાન થાય છે. ॥૮॥

- ❖ શ્લોકના પ્રથમ પાદમાં શ્લોક-૭માંથી 'સંયમાત્'ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલ છે.
- ❖ શ્લોકના દ્વિતીય પાદમાં પણ શ્લોક-૭માંથી 'સંયમાત્'ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલ છે.
- ❖ શ્લોકના તૃતીયપાદમાં પણ શ્લોક-૭માંથી 'સંયમાત્'ની, અને પ્રસ્તુત શ્લોકના દ્વિતીય પાદમાંથી 'ગતિઃ'ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલ છે.
- ❖ શ્લોકના ચતુર્થ પાદમાં પણ શ્લોક-૭માંથી 'સંયમાત્'ની, અને પ્રસ્તુત શ્લોકના દ્વિતીય પાદમાંથી 'ગતિઃ'ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલ છે.

ટીકા :-

સૂર્યે ચેતિ-સૂર્યે ચ પ્રકાશમયે સંયમાદ્ ભુવનાનાં=સપ્તાનાં લોકાનાં, જ્ઞાનં ભવતિ, તદુક્તં - “ભુવનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્” [૩-૨૬] । તારાવ્યૂહે=જ્યોતિષાં વિશિષ્ટસંનિવેશે સંયમાદ્ વિદ્યૌ=ચન્દ્રે, (વિદ્યૌ=ચન્દ્રે, સંયમાત્ તારાવ્યૂહે=જ્યોતિષાં વિશિષ્ટસંનિવેશે,) ગતિજ્ઞાનં ભવતિ, સૂર્યાહતતેજસ્કતયા તારાણાં સૂર્યસંયમાત્ તદ્ જ્ઞાનં ન શક્નોતિ ભવિતુમિતિ પૃથગયમુપાયોઽભિહિતઃ, તદુક્તં - “ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનં” [૩-૨૭] । ધ્રુવે ચ નિશ્ચલે જ્યોતિષાં પ્રધાને સંયમાત્ તાસાં તારાણાં ગતેર્નિયતદેશકાલગમનક્રિયાયા ગતિર્ભવતિ, ઇયં તારા ઇયતા કાલેન

અમું રાશિમિદં વા ક્ષેત્રં યાસ્યતીતિ, તદુક્તં - “ધ્રુવે તદ્ગતિજ્ઞાનં” [૩-૨૮] ।
નાભિચક્રે શરીરમધ્યવર્તિનિ સમગ્રાડ્ગસન્નિવેશમૂલભૂતે સંયમાદ્વર્ષ્ણઃ=કાયસ્ય
વ્યૂહસ્ય રસમલનાડયાદીનાં સ્થાનસ્ય ગતિર્ભવતિસ તદુક્તં - “નાભિચક્રે
કાયવ્યૂહજ્ઞાનં” [૩-૨૯] ॥૮॥

ટીકાર્થ :-

સૂર્યે ચ ભવતિ, અને પ્રકાશમય એવા સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી
ભુવનોનું=સાત લોકોનું, જ્ઞાન થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકના પ્રથમ પાદમાં કહ્યું તે, પાતાંજલયોગસૂત્ર-
૩/૨૬માં કહેવાયું છે.

“ભુવનજ્ઞાનં સંયમાત્” । સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી ભુવનોનું જ્ઞાન થાય છે.”

વિદ્યૌ ભવતિ, વિદ્યુમાં=ચંદ્રમાં, સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહવિષયક=
જ્યોતિષના વિશિષ્ટ સંનિવેશવિષયક=જ્યોતિષના જે તારાઓ છે, તેઓની
કઈ રીતે રચનાવિશેષ છે તે વિષયક, ગતિ=જ્ઞાન, થાય છે.

❖ મુદ્રિત પ્રતમાં ‘તારાવ્યૂહે=જ્યોતિષાં વિશિષ્ટસંનિવેશે, સંયમાદ્ વિદ્યૌ=ચન્દ્રે, ગતિર્જ્ઞાનં
ભવતિ’ । આ પ્રમાણે પાઠ છે ત્યાં ‘વિદ્યૌ=ચન્દ્રે, સંયમાદ્ તારાવ્યૂહે=જ્યોતિષાં વિશિષ્ટસંનિવેશે,
ગતિર્જ્ઞાનં ભવતિ’ આ પ્રમાણે પાતાંજલયોગસૂત્ર પ્રમાણે પાઠ સંગત જણાય છે, તેથી તે
મુજબ પાઠ ગ્રહણ કરીને અમે અર્થ કરેલ છે.

ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહવિષયક જ્ઞાન થાય છે, એમ કહ્યું, ત્યાં પ્રશ્ન
થાય કે સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહવિષયક જ્ઞાન કેમ થતું નથી ? તેથી કહે
છે -

સૂર્યાહત અભિહિતઃ, તારાઓનું સૂર્યથી આહત=હણાયેલું, તેજપણું
હોવાને કારણે સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી, તેનું જ્ઞાન=તારાવ્યૂહનું જ્ઞાન, થઈ
શકતું નથી. એથી પૃથગ્ આ ઉપાય=તારાવ્યૂહના જ્ઞાનનો સૂર્યમાં સંયમ
કરવા કરતા ચંદ્રમાં સંયમ કરવારૂપ પૃથગ્ આ ઉપાય, કહેવાયો છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકનાં દ્વિતીય પાદમાં કહ્યું તે, પાતાંજલયોગસૂત્ર-
૩/૨૭માં કહેવાયું છે -

“ચન્દ્રે જ્ઞાનમ્” । ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહનું જ્ઞાન થાય છે.

❖ આ પાતંજલ યોગસૂત્ર-૩/૨૭માં ૩/૨૬માંથી સંયમાત્ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી.

ધ્રુવે યાસ્યતીતિ, અને ધ્રુવમાં=જ્યોતિષના પ્રધાન એવા નિશ્ચલમાં અર્થાત્ ધ્રુવતારામાં, સંયમ કરવાથી તેની ગતિ=તારાઓની નિયત દેશકાલગમનરૂપ ક્રિયાની ગતિ=જ્ઞાન, થાય છે અર્થાત્ આ તારો આટલા કાળથી આ રાશિને અને આ ક્ષેત્રને પામશે, એ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. ઇતિ શબ્દે ઇયં થી યાસ્યતિ સુધીના કથનની સમાપ્તિસૂચક છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકના તૃતીય પાદમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૮માં કહેવાયું છે.

“ધ્રુવે જ્ઞાનમ્” । ધ્રુવ તારામાં સંયમ કરવાથી તેઓની ગતિનું જ્ઞાન= તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન, થાય છે.

❖ આ પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૮માં ૩/૨૬માંથી ‘સંયમાત્’ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી.

નાભિચક્રે ભવતિ, નાભિચક્રમાં=શરીરના મધ્યવર્તી સમગ્ર અંગના સંનિવેશના મૂલભૂત એવા નાભિચક્રમાં, સંયમ કરવાથી, શરીરના=કાયાના, વ્યૂહની=રસ, મલ, નાડી આદિના સ્થાનની, ગતિ=જ્ઞાન, થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકના ચોથા પાદમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૮માં કહેવાયું છે -

“નાભિચક્રે જ્ઞાનમ્” । નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી કાયાના વ્યૂહનું જ્ઞાન થાય છે. ॥૮॥

❖ આ પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૨૮માં ૩/૨૬માંથી ‘સંયમાત્’ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી.

ભાવાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં માહાત્મ્યો :-

પતંજલિશ્રુષિએ કહેલાં શ્લોક-૭ અને શ્લોક-૭ની ટીકા સુધીમાં યોગનાં નવ માહાત્મ્ય બતાવ્યાં. હવે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અન્ય ચાર પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો પાતંજલ મત પ્રમાણે બતાવે છે -

(૧૦) સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી ભુવનનું જ્ઞાન :-

સૂર્ય પ્રકાશમય છે અને પ્રકાશમય એવા સૂર્યને અવલંબીને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરવાથી સાત લોકોનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ પાતંજલ મત પ્રમાણે સાત લોક છે, તે સર્વનું જ્ઞાન થાય છે.

(૧૧) ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાવ્યૂહનું જ્ઞાન :-

ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાના વિશિષ્ટ સંનિવેશનું અર્થાત્ કયા તારાઓ કયા સ્થાને આકાશમાં રહેલા છે, તે પ્રકારના તારાઓના વ્યૂહનું જ્ઞાન થાય છે.

(૧૨) ધ્રુવ તારામાં સંયમ કરવાથી તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન :-

ધ્રુવ તારામાં સંયમ કરવાથી તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ આટલા કાળથી આ તારો આ રાશિમાં રહેશે અને આ ક્ષેત્રમાં રહેશે, એ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે.

(૧૩) નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી કાયના વ્યૂહનું જ્ઞાન :-

શરીરના મધ્યભાગમાં રહેલ અને સંપૂર્ણ શરીરના સંનિવેશના મૂળભૂત એવા નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી કાયના રસ, મલ અને નાડીઓના સ્થાનનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ શરીરના કયા ભાગમાં કયા રસો છે, ક્યાં ક્યાં મળ છે અને કઈ કઈ નાડીઓ છે, તે સર્વના સ્થાનનું જ્ઞાન થાય છે. ॥૮॥

અવતરણિકા :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં યોગનાં અલ્પ ત્રણ માહાત્મ્યો ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

ક્ષુત્તૃડ્વ્યયઃ કણ્ઠકૂપે કૂર્મનાડ્યામચાપલમ્ ।

મૂર્ધજ્યોતિષિ સિદ્ધાનાં દર્શનં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥૯॥

અન્વયાર્થ :-

કણ્ઠકૂપે (સંયમાત્) ક્ષુત્તૃડ્વ્યયઃ=કંઠકૂપમાં=કંઠપ્રદેશમાં, સંયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો વ્યય થાય છે. કૂર્મનાડ્યાં (સંયમાત્) અચાપલમ્=કૂર્મનાડીમાં=

કંઠપ્રદેશથી નીચે રહેલી કૂર્મનાડીમાં, સંયમ કરવાથી અચપલતા=સ્થિરતા, થાય છે. ચ=અને મૂર્ધજ્યોતિષિ (સંયમાત્)=મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધોનું=સિદ્ધ પુરુષોનું, દર્શન કહેવાયેલું છે. ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

કંઠપ્રદેશમાં સંયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો વ્યય થાય છે, કૂર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી અચપલતા થાય છે અને મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધ પુરુષોનું દર્શન કહેવાયેલું છે. ॥૯॥

✽ શ્લોકના પ્રથમ, દ્વિતીયપાદમાં અને શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં શ્લોક-૭માંથી સંયમાત્ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલ છે.

ટીકા :-

ક્ષુદિતિ-કળ્પે ગલે કૂપ ઇવ કૂપો ગર્તાકારઃ પ્રદેશસ્તત્ર સંયમાત્ ક્ષુત્તૃષોર્વ્યયો ભવતિ, ઘણ્ટિકાસ્રોતઃપ્લાવનાત્તૃપ્તિસિદ્ધેઃ, તદુક્તં - “કળ્પકૂપે ક્ષુત્પિપાસાનિવૃત્તિઃ” [૩-૩૦] । કૂર્મનાડ્યાં કળ્પેકૂપસ્યાથસ્તાદ્વર્તમાનાયાં સંયમાદચાપલં ભવતિ, મનઃસ્થૈર્યસિદ્ધેઃ, તદુક્તં - “કૂર્મનાડ્યાં સ્થૈયમ્” [૩-૩૧] ઇતિ । મૂર્ધજ્યોતિર્નામ ગૃહાભ્યન્તરસ્ય મળેઃ પ્રસરન્તી પ્રભેવ કુમ્ભિકાદૌ પ્રદેશે(કુઞ્ચિતાકારે પ્રદેશે), હૃદયસ્થ એવ સાત્ત્વિકઃ પ્રકાશો બ્રહ્મરન્ધ્રે સંપણ્ડિતત્વં ભજન્, તત્ર સંયમાચ્ચ સિદ્ધાનાં દર્શનં પ્રકીર્તિતં, દ્યાવાપૃથિવ્યોરન્તરાલવર્તિનો યે દિવ્યપુરુષાસ્તાનેતદ્વાન્ પશ્યતિ, તૈશ્ચાયં સંભાષ્યત(સંભાષત) ઇતિ ભાવઃ, તદુક્તં - “મૂર્ધજ્યોતિષિ સિદ્ધદર્શનમ્” [૩-૩૨] ॥૯॥

ટીકાર્થ :-

કળ્પે ભવતિ, કંઠમાં=ગળામાં કૂપ જેવો કૂપ=ગર્તાકાર પ્રદેશ તે કંઠકૂપ, તેમાં=કંઠપ્રદેશમાં સંયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો વ્યય થાય છે.

કંઠકૂપમાં સંયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો વ્યય કેમ થાય છે ? તેમાં હેતુ કહે છે --

ઘણ્ટિકા તૃપ્તિસિદ્ધેઃ, ઘંટિકામાંથી ઝરતા સ્રોતના પ્લાવનથી તૃપ્તિની સિદ્ધિ છે.

તદુક્તં - તે=શ્લોકના પ્રથમ પાદમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૦માં કહેવાયું છે.

“કળ્પકૂપે નિવૃત્તિઃ” । “કંઠકૂપમાં સંયમ કરવાથી ક્ષુધા-પિપાસાની નિવૃત્તિ થાય છે.”

✽ આ પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૦માં ૩/૨૬માંથી ‘સંયમાત્’ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી. કૂર્મનાડ્યાં સિદ્ધેઃ, કૂર્મનાડીમાં=કંઠકૂપની નીચે રહેલી કૂર્મનાડીમાં, સંયમ કરવાથી અચાપલ થાય છે; કેમ કે મનની સ્થિરતાની સિદ્ધિ છે.

તદુક્તં - તે=શ્લોકના દ્વિતીય પાદમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૧માં કહેવાયું છે.

“કૂર્મનાડ્યાં સ્થૈર્યમ્” ઇતિ । “કૂર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી સ્થૈર્ય થાય છે.” ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

✽ આ પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૧માં ૩/૨૬માંથી ‘સંયમાત્’ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી.

મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધોનું દર્શન કહેવાયું છે, એ પ્રકારના શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ કરતાં મૂર્ધજ્યોતિનો અર્થ કરે છે.

મૂર્ધજ્યોતિઃ પ્રકીર્તિતમ્, ગૃહની અંદર રહેલા મગિની કુંચિત આકારવાળા પ્રદેશમાં અર્થાત્ ઘરની દિવાલથી નિયંત્રિત પ્રદેશમાં, પ્રભાની જેમ હૃદયમાં જ રહેલો એવો સાત્વિક પ્રકાશ બ્રહ્મરંધ્રમાં સંપિડિતપણાને ભજતો મૂર્ધજ્યોતિ કહેવાય, અને તેમાં=મૂર્ધજ્યોતિમાં, સંયમ કરવાથી સિદ્ધોનું દર્શન કહેવાયું છે.

✽ ટીકામાં કુમ્ભિકાદૌ પ્રદેશે પાઠ છે ત્યાં પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૨ની રાજમાર્તંડ ટીકા મુજબ કુઞ્ચિતાકારે પ્રદેશે પાઠ સંગત જણાય છે. તેથી અમે તે મુજબ અર્થ કરેલ છે.

સિદ્ધોના દર્શનનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરે છે -

દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ ઇતિ ભાવઃ, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના અંતરાલવર્તી એવા જે દિવ્ય પુરુષો છે, તેઓને એતદ્વાન્=મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરનાર પુરુષ, જુએ છે અને તેઓની સાથે=દિવ્ય પુરુષોની સાથે આ પુરુષ=મૂર્ધજ્યોતિમાં

સંયમ કરનાર પુરુષ, સંભાષણ કરે છે, એ પ્રકારનો ભાવ છે.

✽ ટીકામાં તૈશ્ચાયં સંભાષ્યતે પાઠ છે ત્યાં પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૨ની રાજમાર્તંડ ટીકા મુજબ સંભાષ્યતે ના સ્થાને સંભાષતે પાઠ ઉચિત જણાય છે અને તે મુજબ અમે અર્થ કરેલ છે.

તદુક્તં - તે=શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૨માં કહેવાયું છે -

“મૂર્ધજ્યોતિષિ દર્શનમ્” ॥ “મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધોનું દર્શન થાય છે”. ॥૯॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં માહાત્મ્યો :-

પાતંજલિઋષિએ કહેલા શ્લોક-૫માં બે પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો બતાવ્યાં, ત્યારપછી શ્લોક-૬માં અન્ય ત્રણ પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો બતાવ્યાં, ત્યારપછી શ્લોક-૭માં અન્ય ત્રણ પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો બતાવ્યાં. ત્યારપછી શ્લોક-૭ની ટીકામાં અન્ય એક પ્રકારનું યોગનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું, ત્યારપછી શ્લોક-૮માં અન્ય ચાર પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્ય બતાવ્યાં. હવે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અન્ય ત્રણ પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો પાતંજલ મત પ્રમાણે બતાવે છે -

(૧૪) કંઠકૂપમાં સંયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો વ્યય :-

કંઠકૂપમાં=ગળાના કૂપમાં કૂપના આકાર જેવો જે ખાડો છે તે પ્રદેશમાં, સંયમ કરવાથી યોગીને ક્ષુધા અને તૃષ્ણા શાંત થાય છે; કેમ કે કંઠકૂપમાં સંયમ કરવાને કારણે ઘંટિકાની નીચે રહેલ જે સ્રોત=પ્રવાહ, તેનું પ્લાવન થવાને કારણે=કંઠ ભીંજાવાને કારણે, તૃપ્તિની સિદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ ક્ષુધા અને તૃષ્ણા શાંત થાય છે.

(૧૫) કૂર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી મનઃસ્થૈર્યની સિદ્ધિ :-

કંઠકૂપની નીચે વર્તતી કૂર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી સાધક યોગીમાં અચળતા થાય છે; કેમ કે કૂર્મનાડીમાં સંયમ કરવાને કારણે મનના સ્થૈર્યની સિદ્ધિ છે.

(૧૬) મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધપુરુષોનું દર્શન :-

મસ્તકના મધ્યભાગમાં બ્રહ્મરંધ્ર છે, તે મૂર્ધ કહેવાય છે, અને તે મૂર્ધમાં=મસ્તકમાં, જ્યોતિ=પ્રકાશ, સંપિડિત થાય તે મૂર્ધજ્યોતિ કહેવાય.

મસ્તકમાં પ્રકાશ કઈ રીતે સંપિડિત થાય છે, તે દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

જેમ ઘરની અંદરમાં રહેલી મણિની પ્રભા ઘરમાં પ્રસર પામે છે, અને ઘરની દીવાલોથી અવરુદ્ધ થવાને કારણે દીવાલોથી અવરુદ્ધ પ્રદેશમાં તે પ્રભા રહે છે; પરંતુ ઘરની બહાર તે પ્રભા જતી નથી; તેમ હૃદયમાં રહેલો સાત્ત્વિક પ્રકાશ પ્રસર પામતો બ્રહ્મરંધ્રમાં સંપિડિતપણાને પામે છે, તે મૂર્ધજ્યોતિ કહેવાય છે; અને તે મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધ પુરુષોનું દર્શન થાય છે. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે રહેલા તે દિવ્યપુરુષોને સંયમ કરનાર યોગી જુએ છે અને તેમની સાથે સંભાષણ કરે છે.

આ યોગના માહાત્મ્યો યોગના સેવનથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પતંજલિઋષિ કહે છે. ॥૯॥

અવતરણિકા :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં અન્ય ત્રણ માહાત્મ્યો ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે -

શ્લોક :-

પ્રાતિભાત્ સર્વતઃ સંવિચ્ચેતસો હૃદયે તથા ।

સ્વાર્થે સંયમતઃ પુંસિ ભિન્ને ભોગાત્પરાર્થકાત્ ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ :-

પ્રાતિભાત્=પ્રાતિભથી=પ્રાતિભજ્ઞાનથી સર્વતઃ સંવિદ્=સર્વ ઠેકાણે સંવિદ્ (થાય છે) હૃદયે તથા=અને હૃદયમાં (સંયમાત્=સંયમ કરવાથી) ચેતસઃ=ચિત્તની (સંવિદ્=જ્ઞાન થાય છે.) પરાર્થકાત્ ભોગાત્=પરાર્થક ભોગથી ભિન્ને=ભિન્ન એવા સ્વાર્થે=સ્વાર્થમાં સંયમતઃ=સંયમથી પુંસિ=પુરુષવિષયક (સંવિદ્=જ્ઞાન થાય છે). ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રાતિભથી સર્વ ઠેકાણે સંવિદ્ થાય છે અને હૃદયમાં સંયમ કરવાથી ચિત્તની સંવિદ્ થાય છે. પરાર્થક ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં સંયમથી પુરુષવિષયક જ્ઞાન થાય છે. ॥૧૦॥

❖ શ્લોકના દ્વિતીય પાદમાં શ્લોક-૭માંથી 'સંયમાત્'ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલ છે તથા પ્રસ્તુત શ્લોકના પ્રથમ પાદમાંથી 'સંવિત્'ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલ છે.

❖ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં શ્લોકના પ્રથમ પાદમાંથી 'સંવિત્'ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલ છે.

ટીકા :-

પ્રાતિભાદિતિ-નિમિત્તાનપેક્ષં મનોમાત્રજન્યં અવિસંવાદકં ઙ્ગિગત્યુત્પદ્યમાનં જ્ઞાનં પ્રતિભા, તત્ર સંયમે ક્રિયમાણે યદુત્પદ્યતે જ્ઞાનં વિવેકખ્યાતેઃ પૂર્વભાવિ તારકમુદેષ્યતિ, સવિતરીવ પૂર્વપ્રભા, તતઃ સર્વતઃ સંવિદ્ ભવતિ, સંયમાન્તરાનપેક્ષઃ સર્વં જાનાતીત્યર્થઃ, “પ્રાતિભાદ્વા સર્વમ્” [૩-૩૩] ઇત્યુક્તેઃ । તથા હૃદયે શરીરપ્રદેશ-વિશેષેઽધોમુખસ્વલ્પપુણ્ડરીકાકારે સંયમાત્ ચેતસઃ સંવિત્=સ્વપરચિત્તગતવાસના-રાગાદિજ્ઞાનં ભવતિ, તદુક્તં - “હૃદયે ચિત્તસંવિત્” [૩-૩૪] । પરાર્થકાત્ સત્ત્વસ્ય સ્વાર્થનૈરપેક્ષ્યેણ સ્વભિન્નપુરુષાર્થકાદ્ ભોગાત્ સત્ત્વપુરુષાભેદાધ્યવસાયલક્ષણાત્ સત્ત્વસ્યૈવ સુખદુઃખકર્તૃત્વાભિમાનાદ્ ભિન્ને સ્વાર્થે સ્વરૂપમાત્રાલમ્બને પરિત્યક્તા-હૃદ્કારે સત્ત્વે ચિચ્છાયાસઙ્ક્રાન્તૌ[સંયમતઃ] પુંસિ સંવિદ્ ભવતિ, એવંભૂતં સ્વાલમ્બનજ્ઞાનં સત્ત્વનિષ્ઠં પુરુષો જાનાતિ, ન પુનઃ પુરુષો જ્ઞાતા જ્ઞાનસ્ય વિષયભાવમાપદ્યતે, જ્ઞેયત્વાપત્તેઃ, જ્ઞાતૃજ્ઞેયયોઃ્શ્ચાત્યન્તવિરોધાદિતિ ભાવઃ, તદુક્તં - “સત્ત્વપુરુષયોરત્યન્તાસઙ્કીર્ણયોઃ પ્રત્યયાવિશેષો (પ્રત્યયાવિશેષાદ્) ભોગઃ પરાર્થઃ સ્વાર્થસંયમાત્ (પરાર્થાન્યસ્વાર્થસંયમાત્) પુરુષજ્ઞાનમ્” [૩-૩૫] ઇતિ ॥૧૦॥

ટીકાર્થ :-

નિમિત્તાનપેક્ષં ઇત્યુક્તેઃ । નિમિત્તની અપેક્ષા વગરનું, મનોમાત્રજન્ય, અવિસંવાદક, શીઘ્ર ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પ્રતિભા છે. તેમાં=પ્રતિભામાં, સંયમ કરાયે છતે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉદય પામતા સૂર્યની પૂર્વપ્રભા જેવું વિવેકખ્યાતિથી પૂર્વભાવી એવું તારક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી=તે

તારકજ્ઞાનથી, સર્વતઃ=સર્વ ઠેકાણે, સંવિદ્=જ્ઞાન, થાય છે અર્થાત્ સંયમાંતર અનપેક્ષ=અન્ય સંયમથી નિરપેક્ષ સર્વ જાણે છે; કેમ કે “પ્રાતિભથી સર્વ જાણે છે” એ પ્રમાણે પાતાંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૩નું વચન છે.

તથા હૃદયે ભવતિ । અને હૃદયમાં=શરીરના પ્રદેશવિશેષરૂપ નીચા મુખવાળા સ્વલ્પ પુંડરીક આકારવાળા એવા હૃદયમાં, સંયમ કરવાથી ચિત્તની સંવિત્=સ્વચિત્તગત વાસના અને પરચિત્તગત રાગાદિનું જ્ઞાન થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકના દ્વિતીય પાદમાં કહ્યું તે, પાતાંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૪માં કહેવાયું છે -

“હૃદયે ચિત્સંવિત્” । હૃદયમાં સંયમ કરવાથી ચિત્તની સંવિત્ થાય છે.

❖ પાતાંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૪માં ૩/૨૬માંથી ‘સંયમાત્’ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલ છે.

પરાર્થકાત્ ભવતિ, પરાર્થક એવા ભોગથી=સત્વના સ્વાર્થ નિરપેક્ષથી સ્વભિન્ન એવા પુરુષઅર્થક ભોગથી=સત્વપુરુષ અભેદ અધ્યવસાય સ્વરૂપ સત્વના જ સુખ-દુઃખના કર્તૃત્વઅભિમાનરૂપ ભોગથી, ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં=સ્વરૂપમાત્ર આલંબનવાળા પરિત્યક્ત અહંકારવાળા એવા સત્વમાં ચિત્ છાયાની સંકાંતિરૂપ સ્વાર્થમાં, સંયમ કરવાથી પુરુષવિષયક સંવિદ્ થાય છે.

❖ ચિચ્છાયાસંક્રાન્તૌ પછી ટીકામાં મૂળશ્લોક મુજબ સંયમતઃ પાઠ હોવો જોઈએ. સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષવિષયક સંવિદ્ થાય છે, તેનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરે છે -

एवंभूतं ज्ञेयत्वापत्तेः, સત્વનિષ્ઠ=બુદ્ધિનિષ્ઠ, આવા પ્રકારનું સ્વઆલંબનવાળું જ્ઞાન=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એવા પ્રકારનું પુરુષના આલંબનવાળું જ્ઞાન, પુરુષ જાણે છે.

વળી જ્ઞાતા એવો પુરુષ જ્ઞાનના વિષયભાવને પામતો નથી; કેમ કે જ્ઞેયત્વની આપત્તિ છે=જો પુરુષ જ્ઞાનના વિષયભાવને પામે તો પુરુષને જ્ઞેયપણાની પ્રાપ્તિ થાય.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પુરુષને જ્ઞેય સ્વીકારીએ તો શું વાંધો છે ? તેથી કહે છે -

જ્ઞાતૃજ્ઞેયયોઃ ઇતિ ભાવઃ, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો અત્યંત વિરોધ હોવાથી જ્ઞાતા એવા પુરુષને જ્ઞેય સ્વીકારી શકાય નહિ, એ પ્રકારે ભાવ છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૫માં કહેવાયું છે -

“સત્ત્વપુરુષયોઃ પુરુષજ્ઞાનમ્” ઇતિ ॥ અત્યંત અસંકીર્ણ એવા સત્ત્વ અને પુરુષના=બુદ્ધિ અને આત્માના, પ્રત્યયનો અવિશેષથી=પ્રતીતિના અભેદથી, ભોગ છે. પરાર્થથી અન્ય સ્વાર્થમાં=ભોગરૂપ પરાર્થથી અન્ય એવા સ્વાર્થમાં=આત્માના સ્વરૂપમાત્ર આલંબનવાળા પરિત્યક્ત અહંકારવાળા એવા સત્ત્વમાં ચિત્ક્રિયાની સંકાંતિરૂપ સ્વાર્થમાં, સંયમ કરવાથી પુરુષવિષયક જ્ઞાન થાય છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૧૦॥

❖ અહીં રાજમાર્તંડ ટીકા પ્રમાણે આ મુજબ પાતંજલસૂત્ર-૩/૩૫ છે -

“સત્ત્વપુરુષયોરત્યન્તાસદ્કીર્ણયોઃ પ્રત્યયાવિશેષાદ્ ભોગઃ પરાર્થાન્યસ્વાર્થસંયમાત્પુરુષજ્ઞાનમ્” ॥૩/૩૫॥

પૂ. ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે રાજમાર્તંડ સૂત્ર અને ટીકા મુજબ પ્રસ્તુત શ્લોકની ટીકાનો અર્થ કરેલ છે.

ભાવાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં ત્રણ માહાત્મ્યો :-

પતંજલિઋષિએ કહેલાં શ્લોક-૮ સુધીમાં સોળ પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો બતાવ્યાં. હવે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અન્ય ત્રણ પ્રકારનાં યોગનાં માહાત્મ્યો પાતંજલ મત પ્રમાણે બતાવે છે --

(૧૭) પ્રાતિભજ્ઞાનથી સર્વ ઠેકાણે સંવિદ્ :-

પ્રાતિભજ્ઞાનથી સર્વ ઠેકાણે સંવિદ્ થાય છે, તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા અર્થે પ્રાતિભજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે, તે બતાવવા માટે પ્રતિભાનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

નિમિત્તની અપેક્ષા વગરનું મનોમાત્રજન્ય વિસંવાદ વગરનું શીઘ્ર ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પ્રતિભા છે.

આશય એ છે કે બાહ્ય ઉપદેશ આદિ નિમિત્તથી કે કોઈ વિષયના આલંબન આદિ નિમિત્તથી મન દ્વારા જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રતિભા નથી, પરંતુ કોઈ બાહ્ય નિમિત્ત વગર મનમાત્રથી અર્થાત્ ઇન્દ્રિય આદિના આલંબન વગર મનમાત્રથી, સ્વાભાવિક શીઘ્ર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, અને તે જ્ઞાન વિસંવાદ વગરનું હોય તો તે જ્ઞાન આત્માની પ્રતિભા છે.

આ પ્રતિભામાં સંયમ કરવામાં આવે ત્યારે પ્રાતિભજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પ્રાતિભજ્ઞાન વિવેકખ્યાતિના પૂર્વભાવિ એવું તારકજ્ઞાન કહેવાય છે. તે તારકજ્ઞાન કેવું છે ? તે દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે --

ઉદય પામતા સૂર્યની પૂર્વપ્રભા જેવું છે અર્થાત્ સૂર્યોદય પહેલા રાત્રિની સમાપ્તિ થવાથી જે અરુણોદય થાય છે, તેના જેવું આ પ્રાતિભજ્ઞાન છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે વિવેકખ્યાતિ એ કેવલજ્ઞાનની અવસ્થા છે, તેની પૂર્વભાવી સંસારથી આત્માને તારે એવું તારકજ્ઞાન થાય છે, જે પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ છે, અને કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યોદય પહેલાં થતા અરુણોદય જેવું આ પ્રાતિભજ્ઞાન છે, અને તે પ્રાતિભજ્ઞાનથી સર્વ ઠેકાણે સંવિદ્ થાય છે=સર્વ પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે.

પ્રાતિભજ્ઞાનથી સર્વતઃ સંવિદ્ કેવા પ્રકારની થાય છે, તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે - સંયમાંતરની અપેક્ષા વગર=અન્ય સંયમની અપેક્ષા વગર, સર્વને જાણે છે.

સંયમાંતરની અપેક્ષા વગર પ્રાતિભજ્ઞાનથી સર્વને કેમ જાણે છે ? તેમાં યુક્તિ આપે છે --

પ્રાતિભથી સર્વ જાણે છે, એ પ્રમાણે પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૩નું વચન છે.

સ્વદર્શનની પ્રક્રિયા પ્રમાણે પ્રાતિભજ્ઞાનનું સ્વરૂપ :-

જૈનદર્શનની પ્રક્રિયા પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનની પૂર્વે અરુણોદય જેવું પ્રાતિભજ્ઞાન થાય છે, અને તે પ્રાતિભજ્ઞાન મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યવરૂપ ચાર જ્ઞાનના પ્રકર્ષના ઉત્તરભાવી છે. તેથી ચારે જ્ઞાનોમાં જે જણાય છે, તેનાથી અધિક પ્રાતિભજ્ઞાનમાં જણાય છે. આથી ચૌદપૂર્વીના જ્ઞાન કરતાં પણ અધિક પદાર્થોને પ્રાતિભજ્ઞાનથી યોગી જોઈ શકે છે.

આ પ્રાતિભજ્ઞાન મનથી થયેલું છે. દરેક જીવમાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને જોવાની પ્રતિભા પડેલી છે, જે શુદ્ધ સ્વરૂપને જોવાની પ્રતિભા બાહ્ય નિમિત્તોની અપેક્ષા વગર મનથી થઈ શકે છે; અને આવી પ્રતિભામાં યોગી જ્યારે સંયમ કરે છે, ત્યારે પોતાનામાં રહેલી તત્ત્વને જોનારી પ્રતિભા આવિર્ભાવ પામે છે, તેને પ્રાતિભજ્ઞાન કહેવાય છે. આથી શાસ્ત્ર ભણીને પણ યોગીઓ સ્વઅનુભવથી વેદ એવા શુદ્ધ આત્માને જોવાની પ્રતિભાને પ્રગટ કરવા માટે ઉદ્યમ કરતા હોય છે, જે પ્રતિભામાં સંયમ કરવારૂપ યત્ન છે; અને જ્યારે તે યત્ન પ્રકર્ષવાળો થાય છે, ત્યારે પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રગટે છે.

(૧૮) હૃદયપ્રદેશમાં સંયમ કરવાથી ચિત્તની સંવિદ્ :-

હૃદયપ્રદેશમાં સંયમ કરવાથી ચિત્તની સંવિત્ થાય છે, તે અંશ સ્પષ્ટ કરે છે - શરીરના પ્રદેશવિષયમાં=છાતીના ભાગમાં, રહેલું અધોમુખ સ્વલ્પ એવા પુંડરીક આકારવાળું હૃદય છે, અને તે હૃદયમાં મનને સ્થાપીને યોગી જ્યારે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરે છે, ત્યારે તે યોગીને ચિત્તની સંવિત્ થાય છે=પોતાના ચિત્તગત વાસનાનું જ્ઞાન થાય છે અને પરના ચિત્તગત રાગાદિનું જ્ઞાન થય છે.

આશય એ છે કે સામાન્યથી પોતાના ચિત્તમાં નિમિત્તને પામીને વર્તતા રાગાદિ ભાવોનું જ્ઞાન કોઈપણ જીવ ઉપયોગપૂર્વક જાણવા યત્ન કરે તો પોતે જાણી શકે છે, પરંતુ પોતાના ચિત્તમાં વર્તમાનમાં જે રાગાદિ ભાવો વ્યક્તરૂપે દેખાતા નથી, આમ છતાં વાસનારૂપે પડેલા છે, તેનું જ્ઞાન સામાન્ય જીવોને થઈ શકતું નથી; પરંતુ હૃદયમાં સંયમ કરવાથી યોગીને તેવું જ્ઞાન પ્રગટે છે કે જેથી પોતાના ચિત્તમાં કયા પ્રકારના રાગાદિ ભાવોની વાસના વર્તી રહી છે, તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

વળી બીજાના ચિત્તમાં વર્તતા રાગાદિ ભાવો બાહ્ય મુખના વિકાર આદિથી સામાન્ય રીતે બુદ્ધિમાન પુરુષ અનુમાનથી જાણી શકે છે, આમ છતાં પરના ચિત્તમાં વર્તતા રાગાદિ ભાવો, મુખના વિકાર આદિ ઉપલબ્ધ ન હોય કે પોતાની તેવી પ્રજ્ઞા ન હોય તો જાણી શકાતા નથી; પરંતુ જે યોગીએ હૃદયમાં સંયમ કરેલો છે, તેના કારણે ચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે, તે યોગીને, જેમ પોતાના

રાગાદિ ભાવો દરેક જીવને સ્વસંવેદનથી જણાય છે, તેમ તે યોગી પરના ચિત્તમાં વર્તતા રાગાદિ ભાવોને પણ યથાર્થ જાણી શકે છે. આથી કોઈ અન્ય પુરુષ કોઈ રાગાદિ ભાવોમાં વર્તતો હોય, અને તેના મુખ ઉપર તે રાગાદિ ભાવોના કોઈ વિકારો ન થાય તે પ્રકારના સંવૃતભાવવાળો તે અન્ય પુરુષ હોય, તોપણ હૃદયમાં સંયમ કરવાને કારણે પ્રગટ થયેલા ચિત્તના જ્ઞાનને કારણે યોગી તે પુરુષના ચિત્તમાં વર્તતા રાગાદિ ભાવોનો યથાર્થ નિર્ણય કરી શકે છે.

(૧૯) (i) પરાર્થક ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષવિષયક સંવિદ્ :-

પાતંજલયોગદર્શન પ્રમાણે ભોગ પરાર્થક છે અર્થાત્ સત્ત્વથી ભિન્ન એવા પુરુષ અર્થક બુદ્ધિ ભોગ કરે છે, તેથી સત્ત્વરૂપ બુદ્ધિના સ્વઅર્થથી નિરપેક્ષ એવા પુરુષઅર્થક ભોગ છે. વળી તે ભોગ પાતંજલયોગદર્શન પ્રમાણે સત્ત્વ અને પુરુષના અભેદ અધ્યવસાયરૂપ છે.

વસ્તુતઃ સત્ત્વ=બુદ્ધિ, અને પુરુષ=આત્મા, તે બંને ભિન્ન છે. આમ છતાં બુદ્ધિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડતું હોવાથી સત્ત્વ અને પુરુષનો અભેદ અધ્યવસાય બુદ્ધિને થાય છે.

વસ્તુતઃ સત્ત્વને જ સુખ-દુઃખ અને કર્તૃત્વનું અભિમાન થાય છે, આમ છતાં પુરુષની સાથે બુદ્ધિનો અભેદ અધ્યવસાય થવાને કારણે સુખ-દુઃખ અને કર્તૃત્વના અભિમાનરૂપ ભોગ પુરુષને થાય છે તેવું જણાય છે, અને તેવા પરાર્થક ભોગથી ભિન્ન એવો સ્વાર્થ છે=પુરુષનો અર્થ છે.

પુરુષનો સ્વ અર્થ શું છે, તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે –

સાધક યોગી જે વખતે પોતાની ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરીને રહેલ છે, તે વખતે યોગીનું ચિત્ત સ્વરૂપમાત્રના આલંબનવાળું હોય છે, અને બુદ્ધિ પરિત્યક્તઅહંકારવાળી હોય છે અર્થાત્ ‘બાહ્ય પ્રવૃત્તિ હું કરું છું’, તે પ્રકારના અહંકારના ત્યાગવાળી બુદ્ધિ હોય છે, અને તેવા બુદ્ધિરૂપ સત્ત્વમાં શુદ્ધ આત્માની ચિચ્છાયાની સંક્રાંતિ વર્તે છે, તે પરાર્થક એવા ભોગથી ભિન્ન એવો સ્વ અર્થ=પુરુષનો

અર્થ છે, અને તે પુરુષના અર્થમાં યોગી જ્યારે સંયમ કરે છે ત્યારે પુરુષવિષયક સંવિત્ થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે પુરુષની સંવિત્ થાય છે એમ કહેવાથી પુરુષવિષયક જ્ઞાન થાય છે, તેવો અર્થ જણાય, અને પુરુષ જ્ઞાનનો વિષય બનતો નથી, પરંતુ પુરુષ જ્ઞાતા છે. તેથી પુરુષવિષયક સંવિત્ થાય છે, તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

આવા પ્રકારનું સ્વઆલંબનવાળું જ્ઞાન સત્ત્વનિષ્ઠ છે, એમ પુરુષ જાણે છે અર્થાત્ સ્વબુદ્ધિનિષ્ઠ પુરુષના સ્વરૂપના આલંબનવાળું જ્ઞાન વર્તે છે, અને તે જ્ઞાન પરાર્થક એવા ભોગથી ભિન્ન છે, એમ પુરુષ જાણે છે; પરંતુ પુરુષ જ્ઞાતા છે, જ્ઞાનના વિષયભાવને પામતો નથી; કેમ કે પુરુષની સંવિત્ થાય છે, એમ સ્વીકારીએ તો પુરુષને જ્ઞેય સ્વીકારવાની આપત્તિ આવે, અને જે જ્ઞાતા હોય તે જ્ઞેય થઈ શકે નહિ; કેમ કે જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો અત્યંત વિરોધ છે. તેથી પુરુષ જ્ઞાતા છે અને બુદ્ધિ જ્ઞેય છે. તેથી જ્ઞેય એવી બુદ્ધિને પુરુષ જાણે છે, તેમ પાતંજલમતવાળા સ્વીકારે છે.

વિશેષાર્થ :-

સ્વદર્શન પ્રમાણે પરાર્થક ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષની સંવિદ્=શુદ્ધ આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન :-

અહીં વિશેષ એ છે કે સત્ત્વ=બુદ્ધિ, અને તે બુદ્ધિ સ્વદર્શન પ્રમાણે મતિજ્ઞાનરૂપ છે, અને પાતંજલયોગદર્શનવાળા તે બુદ્ધિને પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્વીકારે છે, અને પુરુષના પ્રતિબિંબને કારણે ચેતન જેવી બુદ્ધિને સ્વીકારે છે, અને તે મતિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિમાં પુરુષની સાથે બુદ્ધિનો અભેદ અધ્યવસાય થાય છે. સંસારી જીવોની તે બુદ્ધિ સુખ-દુઃખ અને કર્તૃત્વના અભિમાનવાળી હોય છે અર્થાત્ સંસારી જીવોની બુદ્ધિ ઇષ્ટ પદાર્થમાં સુખનો અનુભવ કરે છે, અનિષ્ટ પદાર્થમાં દુઃખનો અનુભવ કરે છે, અને બાહ્ય કૃત્યોમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન કરે છે, તે ત્રણ બુદ્ધિનો ભોગ છે; અને તે બુદ્ધિનો ભોગ બુદ્ધિથી ભિન્ન એવા પુરુષ માટે છે, અને આ ભોગ બુદ્ધિથી ભિન્ન એવા પુરુષ માટે

હોવાથી પરાર્થક છે; અને પરાર્થક એવા ભોગથી ભિન્ન એવો પુરુષનો સ્વ અર્થ છે, અને પુરુષનો સ્વ અર્થ એ છે કે આત્માના શુદ્ધ ભાવરૂપ નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં રહેવું. તેથી પોતાના સ્વરૂપમાત્રના આલંબનવાળી અને બાહ્ય પદાર્થોમાં કર્તૃત્વના અભિમાનનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, તેવી જે બુદ્ધિ છે, તે બુદ્ધિમાં શુદ્ધ આત્માની ચિત્ત છાયા સકાંત થાય છે, તે પુરુષનો સ્વ અર્થ છે; અને તે પુરુષના સ્વ અર્થમાં યોગી જ્યારે સંયમ કરે છે, ત્યારે પુરુષની મતિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ વિકલ્પ વગરના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સંયમવાળી છે અર્થાત્ આત્માનો નિર્વિકલ્પ જે ઉપયોગ છે, તે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, અને તે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ચિત્તને સ્થાપન કરીને જે યોગી ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિના ઉપયોગવાળા છે, તે યોગીને પુરુષની સંવિત્ થાય છે અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

આ પ્રકારનો અર્થ કર્યા પછી, પુરુષનું જ્ઞાન થાય છે તેમ કહેવાથી પુરુષ જ્ઞેય છે, તેવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પાતંજલદર્શનકાર કહે છે કે પુરુષ જ્ઞાતા છે, અને તે જ્ઞાતા એવો પુરુષ આવા પ્રકારનું સ્વઆલંબનવાળું જ્ઞાન સત્ત્વનિષ્ઠ છે, તેમ જાણે છે; પરંતુ પુરુષ જ્ઞેય નથી; કેમ કે જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો અત્યંત વિરોધ છે, એ પ્રકારે ભાવ છે. ॥૧૦॥

નોંધ :- પાતંજલ મત પ્રમાણે પુરુષ જ્ઞાતા છે, જ્ઞેય નથી. જ્યારે જૈનદર્શન પ્રક્રિયા પ્રમાણે જ્ઞાનનો વિષય જેમ અન્ય પદાર્થો છે, તેમ પુરુષ પણ જ્ઞાનનો વિષય છે, તેથી પુરુષ જેમ જ્ઞેયનો જ્ઞાતા છે તેમ સ્વયં જ્ઞેય પણ છે.

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૦ના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું કે પરાર્થક એવા ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષની સંવિત્ થાય છે. હવે તે સ્વાર્થના સંયમથી અન્ય કેવાં કેવાં જ્ઞાનો થાય છે, તે બતાવતાં કહે છે -

શ્લોક :-

સમાધિવિઘ્ના વ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ પ્રાતિભં તતઃ ।

શ્રાવણં વેદનાદર્શાસ્વાદવાર્તાશ્ચ વિત્તયઃ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

તતઃ=તેનાથી=શ્લોક-૧૦માં કહેલ સ્વાર્થસંયમ નામના અભ્યાસ કરતા એવા પુરુષસંયમથી, પ્રાતિભં=પ્રાતિભ શ્રાવણં=શ્રાવણુ=શ્રવણોન્દ્રિયજ્ઞ્ય જ્ઞાન, ચ=અને વેદનાદર્શાસ્વાદવાર્તાઃ=વેદના=સ્પર્શોન્દ્રિયજ્ઞ્ય જ્ઞાન આદર્શ=ચક્ષુરિન્દ્રિયજ્ઞ્ય જ્ઞાન આસ્વાદ=રસનેન્દ્રિયજ્ઞ્ય જ્ઞાન, વાર્તા=ઘ્રાણોન્દ્રિયજ્ઞ્ય જ્ઞાન (એતાશ્ચ=અને આ) વિત્તયઃ=જ્ઞાનો (ભવન્તિ=થાય છે, એતાશ્ચ=અને આ=જ્ઞાનો) સમાધિવિઘ્ના=સમાધિમાં વિઘ્નો છે, (ચ=અને) વ્યુત્થાને=વ્યુત્થાનમાં સિદ્ધયઃ=સિદ્ધિઓ છે. ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેનાથી=શ્લોક-૧૦માં કહેલ સ્વાર્થસંયમ નામના અભ્યાસ કરતા એવા પુરુષસંયમથી પ્રાતિભ, શ્રાવણ, વેદના, આદર્શ, આસ્વાદ, વાર્તા આ જ્ઞાનો થાય છે, અને આ જ્ઞાનો સમાધિમાં વિઘ્નો છે, અને વ્યુત્થાનમાં સિદ્ધિઓ છે. ॥૧૧॥

ટીકા :-

સમાધીતિ-તતઃ=સ્વાર્થસંયમાહવયાત્ પુરુષસંયમાદભ્યસ્યમાનાત્, પ્રાતિભં પૂર્વોક્તં જ્ઞાનં, યદનુભવાત્ સૂક્ષ્માદિકમર્થં પશ્યતિ । શ્રાવણં શ્રોત્રેન્દ્રિયજં જ્ઞાનં, યસ્માત્પ્રકૃષ્ટાદિવ્યં શબ્દં જાનાતિ, વેદના સ્પર્શનેન્દ્રિયજં જ્ઞાનં, વેદ્યતેઽનયેતિ કૃત્વા, તાન્નિક્યા સજ્ઞયા વ્યવહિયતે, યત્પ્રકર્ષાદિવ્યસ્પર્શવિષયં જ્ઞાનમુત્પદ્યતે । આદર્શશ્ચક્ષુરિન્દ્રિયજં જ્ઞાનં, આ=સમન્તાદ્ દૃશ્યતેઽનુભૂયતે રૂપમનેનેતિ કૃત્વા, યત્પ્રકર્ષાદિવ્યરૂપજ્ઞાનમુત્પદ્યતે । આસ્વાદો રસનેન્દ્રિયજં જ્ઞાનં, આસ્વાદ્યતેઽનેનેતિ કૃત્વા, યત્પ્રકર્ષાદિવ્યરસસંવિદુપજાયતે । વાર્તા ગન્ધસંવિત્તિઃ, વૃત્તિશબ્દેન તાન્નિક્યા પરિભાષયા ઘ્રાણેન્દ્રિયમુચ્યતે, વર્તમાને ગન્ધવિષયે પ્રવર્તત ઇતિ કૃત્વા, વૃત્તૌ ઘ્રાણેન્દ્રિયે ભવા વાર્તા, યત્પ્રકર્ષાદિવ્યો ગન્થોઽનુભૂયતે, એતાશ્ચ વિત્તયો જ્ઞાનાનિ ભવન્તિ, તદુક્તં-“તતઃ પ્રાતિભશ્રાવણ-વેદનાદર્શાસ્વાદવાર્તા જાયન્તે” [૩-૩૬], એતાશ્ચ સમાધેઃ પ્રકર્ષ ગચ્છતઃ સતો

વિઘ્ના હર્ષવિસ્મયાદિકરણેન તચ્છિથિલીકરણાત્, વ્યુત્થાને=વ્યવહારદશાયાં
 ચ સમાધ્યુત્સાહજનનાદ્વિશિષ્ટફલદાયકત્વાચ્ચ સિદ્ધયઃ, યત ઉક્તં - “તે
 સમાધાવુપસર્ગા વ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ” [૩-૩૭] ॥૧૧॥

ટીકાર્થ :-

તતઃ ભવન્તિ, તેનાથી=શ્લોક-૧૦માં કહ્યું એ રૂપ સ્વાર્થસંયમ નામના
 અભ્યાસ કરાતા એવા પુરુષસંયમથી (૧) પૂર્વમાં કહેલું પ્રાતિભજ્ઞાન=શ્લોક-
 ૧૦માં કહેલું પ્રાતિભજ્ઞાન થાય છે, જેના અનુભવથી સૂક્ષ્માદિ અર્થને
 યોગી જુએ છે=સૂક્ષ્મ=પરમાણુ આદિ, વ્યવહિત=ભૂમિની અંદર રહેલા
 નિધાનાદિ, વિપ્રકૃષ્ટ મેરુના અપર પાર્શ્વવર્તી રસાયનાદિ અર્થોને યોગી
 જુએ છે.

(૨) શ્રાવણ=શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન, પ્રકૃષ્ટ એવા જેનાથી=સ્વાર્થસંયમથી
 થનારા પ્રકૃષ્ટ એવા શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી, દિવ્ય શબ્દને યોગી જાણે છે.

(૩) વેદના=સ્પર્શેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન.

વેદનાનો અર્થ સ્પર્શેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન કેમ કર્યો ? તેથી કહે છે -

આના વડે વેદન થાય છે=સ્પર્શેન્દ્રિયથી વેદન થાય છે એથી કરીને,
 વેદના સ્પર્શેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે, એ પ્રમાણે અન્યય છે. તાંત્રિકી
 સંજ્ઞાથી=પાતંજલદર્શનની શાસ્ત્રીય સંજ્ઞાથી, વ્યવહાર કરાય છે. જેના
 પ્રકર્ષથી=સ્વાર્થસંયમને કારણે થનારા સ્પર્શેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના પ્રકર્ષથી,
 દિવ્ય સ્પર્શવિષયક જ્ઞાન થાય છે.

(૪) આદર્શ=ચક્ષુરિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન.

આદર્શનો અર્થ ચક્ષુરિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન કેમ કર્યો, તે સ્પષ્ટ કરે છે -

આના દ્વારા=ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા, આ=સમન્તાદ્=ચારે બાજુથી, રૂપ દેખાય
 છે=અનુભવાય છે, એથી કરીને આદર્શ=ચક્ષુરિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે, જેના
 પ્રકર્ષથી=સ્વાર્થસંયમને કારણે થનારા ચક્ષુરિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના પ્રકર્ષથી,
 દિવ્યરૂપનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

(૫) આસ્વાદ=રસનેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન.

આસ્વાદનો અર્થ રસનેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન કેમ કર્યો, તે સ્પષ્ટ કરે છે -

આના દ્વારા=રસનેન્દ્રિય દ્વારા, આસ્વાદ કરાય છે, એથી કરીને આસ્વાદ રસનેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે, જેના પ્રકર્ષથી=સ્વાર્થસંયમને કારણે થનારા રસનેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના પ્રકર્ષથી, દિવ્યરસની સંવિત્ થાય છે.

(૬) વાર્તા=ગંધની સંવિતિ=જ્ઞાન.

વાર્તા શબ્દનો અર્થ ગંધસંવિત્ કેમ કર્યો ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

'વૃત્તિ' શબ્દથી તાંત્રિકી પરિભાષાથી=પાતંજલદર્શનની શાસ્ત્રીય પરિભાષાથી, દ્રાણોન્દ્રિય કહેવાય છે.

'વૃત્તિ' શબ્દથી દ્રાણોન્દ્રિય કેમ ગ્રહણ થાય ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

વર્તમાન એવા ગંધના વિષયમાં પ્રવર્તે છે એથી કરીને વૃત્તિમાં=દ્રાણોન્દ્રિયમાં, થનારી વાર્તા તે ગંધસંવિત્ છે, જેના પ્રકર્ષથી=સ્વાર્થસંયમથી થનાર દ્રાણોન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના પ્રકર્ષથી, દિવ્ય ગંધનો અનુભવ થાય છે અને આ વિત્તિઓ=જ્ઞાનો, થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=સ્વાર્થસંયમથી પ્રાતિભાદિ જ્ઞાનો થાય છે એમ પૂર્વમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૬માં કહેવાયું છે.

“તતઃ જાયન્તે”, “તેનાથી=સ્વાર્થસંયમથી, પ્રાતિભ, શ્રાવણ, વેદના, આદર્શ, આસ્વાદ અને વાર્તા થાય છે.”

एताश्च सिद्धयः, અને આ=પૂર્વમાં કહેલી વિત્તિઓ=જ્ઞાનો, પ્રકર્ષને પામતી છતી સમાધિનાં વિઘ્નો છે; કેમ કે હર્ષ અને વિસ્મયાદિકરણ દ્વારા તેનું શિથિલીકરણ છે=સમાધિનું શિથિલીકરણ છે, અને વ્યુત્થાનમાં=વ્યવહારદશામાં, સમાધિના ઉત્સાહનું જનન હોવાથી અને વિશિષ્ટ કૃણ આપવાપણું હોવાથી સિદ્ધિઓ છે.

यत उक्तम् - જે કારણથી પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૭માં કહેવાયું છે.

“તે સિદ્ધયઃ” ।। “તે=પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૬માં બતાવેલ કૃણવિશેષો સમાધિમાં ઉપસર્ગો છે. વળી વ્યુત્થાનમાં સિદ્ધિઓ છે.” ।।૧૧।।

ભાવાર્થ :-

(૧૯) (ii) પરાર્થક ભોગથી ભિન્ન એવા સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પ્રાતિભ, શ્રાવણ, વેદના, આદર્શ, આસ્વાદ અને વાર્તારૂપ જ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ :-

શ્લોક-૧૦ના ઉત્તરાર્થમાં કહ્યું કે પરાર્થક એવા ભોગથી ભિન્ન સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષની સંવિત્ થાય છે. હવે તે સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી અન્ય શું શું ફળવિશેષો થાય છે, તે બતાવતાં કહે છે -

(૧) પ્રાતિભજ્ઞાન :-

સ્વાર્થસંયમરૂપ અભ્યાસ કરાતા એવા પુરુષના સંયમથી પ્રાતિભજ્ઞાન થાય છે, અને તે પ્રાતિભજ્ઞાનનું વર્ણન શ્લોક-૧૦ના પૂર્વાર્થમાં ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલ છે. તે પ્રાતિભજ્ઞાનના અનુભાવથી સૂક્ષ્મ એવા પરમાણુ આદિ અર્થો, વ્યવહિત એવા ભૂમિ અંતર્ગત નિધાનાદિ અને વિપ્રકૃષ્ટ એવા મેરુના અપર પાર્શ્વવર્તી રસાયનાદિ પદાર્થોને યોગી જોઈ શકે છે.

આ પ્રાતિભજ્ઞાન તે શ્લોક-૧૦માં બતાવેલ તારકજ્ઞાન છે, અને તે વિવેકખ્યાતિના પૂર્વભાવિ એવું જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન થયા પછી તરત જ કેવલજ્ઞાન થાય છે, તેથી તે પ્રાતિભજ્ઞાનનો પાત નથી. છતાં અહીં કહ્યું કે સ્વાર્થસંયમથી પ્રાતિભજ્ઞાન થાય છે અને તે પ્રાતિભજ્ઞાન સમાધિમાં વિઘ્નભૂત છે અને વ્યુત્થાનમાં સિદ્ધિરૂપ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે પ્રાતિભજ્ઞાન તરતમતાની ભૂમિકાવાળું છે, અને પ્રકૃષ્ટ પ્રાતિભજ્ઞાન કેવલજ્ઞાનની પૂર્વે અરુણોદય જેવું થાય છે, અને તે પ્રાતિભજ્ઞાન પછી તરત કેવલજ્ઞાન થાય છે. તે પ્રાતિભજ્ઞાન સમાધિમાં વિઘ્નભૂત નથી, પરંતુ તે પ્રાતિભજ્ઞાનથી તરત જ વિવેકખ્યાતિરૂપ કેવલજ્ઞાન પ્રગટે છે. જ્યારે પ્રકૃષ્ટ પ્રાતિભજ્ઞાનથી પૂર્વનું પ્રાતિભજ્ઞાન સમાધિમાં વિઘ્નભૂત છે અને વ્યુત્થાનદશામાં સિદ્ધિરૂપ છે.

હર્ષ-વિસ્મયાદિ થવાને કારણે પ્રાતિભજ્ઞાન સમાધિમાં વિઘ્નરૂપ અને વ્યુત્થાનદશામાં સિદ્ધિરૂપ :-

આ વિવેકખ્યાતિરૂપ કેવલજ્ઞાન પૂર્વે વિશિષ્ટ કોટિનું પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રગટે છે.

તે પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રગટ થવાને કારણે યોગી સૂક્ષ્મ, વ્યવધાનવાળા અને વિપ્રકૃષ્ટ પદાર્થોને જોઈ શકે છે. આવું વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રગટ થવાથી યોગીને હર્ષ, વિસ્મય કે પ્રીતિ વગેરે થાય તો નિર્લેપદશામાં સુદૃઢ યત્નરૂપ સમાધિમાં શિથિલતા આવે છે, તોપણ તે યોગીને પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે વ્યુત્થાનદશા હોય તો સમાધિમાં જવા માટેનો ઉત્સાહ પ્રગટે છે; કેમ કે પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું તે સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાને કારણે યોગીને જે વિશિષ્ટ કોટિનું જ્ઞાન પ્રગટયું તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવાને કારણે તે પ્રકારનો સુદૃઢ વ્યાપાર કરવાનો ઉત્સાહ થાય છે. વળી પ્રાતિભજ્ઞાનથી સૂક્ષ્મ બોધ થયેલો હોવાને કારણે સમાધિમાં વિશેષ પ્રકારના યત્નમાં તે પ્રાતિભજ્ઞાન સહાયક બને છે, તેથી વ્યવહારદશામાં વિશિષ્ટ ફળને આપનારું પ્રાતિભજ્ઞાન છે, માટે તે પ્રાતિભજ્ઞાન યોગી માટે યોગસાધના અર્થે ઉપયોગી એવી સિદ્ધિ છે.

વિશેષાર્થ :-

જ્યારે યોગી સમાધિમાં હોય છે, ત્યારે સર્વ વિકલ્પોથી પર એવો નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ હોય છે, અને તે વખતે યોગીનું ચિત્ત સર્વત્ર અસંગભાવવાળું હોય છે; અને પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રગટ થવાને કારણે યોગીને હર્ષ થાય કે વિસ્મય થાય કે પ્રીતિ વગેરે થાય તો તે પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રત્યે સંગનો પરિણામ વર્તે છે, અને સંગ અવસ્થામાં નિર્વિકલ્પસમાધિ રહી શકે નહિ. તેથી નિર્વિકલ્પસમાધિમાંથી યોગી શિથિલભાવવાળા થાય છે, માટે તે પ્રાતિભજ્ઞાન સમાધિમાં વિઘ્નભૂત છે. આમ છતાં સમાધિમાં યત્ન કરવા માટે તે પ્રાતિભજ્ઞાન સહાયક પણ છે. આથી જ વ્યુત્થાનદશામાં રહેલા યોગીઓને તે પ્રાતિભજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી હર્ષાદિ થાય છે તોપણ તે હર્ષાદિ સમાધિમાં સુદૃઢ યત્ન કરવા માટે ઉત્સાહિત કરે છે, અને પ્રાતિભજ્ઞાનનો વિશેષ બોધ વિશિષ્ટ સમાધિમાં યત્ન કરવા માટે ઉપયોગી થાય છે.

વળી અભ્યાસ કરાતા સ્વાર્થસંયમરૂપ પુરુષસંયમથી પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રગટે છે, તેમ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રગટે છે અર્થાત્ મનોજન્ય પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રગટે છે, તેમ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિશેષ પ્રકારનાં જ્ઞાનો પ્રગટે છે. તે જ્ઞાનોથી તે તે ઇન્દ્રિયોના દિવ્ય વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. તે બતાવે છે -

(૨) શ્રાવણ જ્ઞાન :-

શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય દિવ્ય જ્ઞાન થાય ત્યારે દિવ્ય શબ્દોને યોગી જાણી શકે છે અર્થાત્ જે દિવ્ય શબ્દો દેવલોકમાં રહેલા દેવતા બોલતા હોય, તે શબ્દો સામાન્ય પુરુષ શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ ન કરી શકે, તે શબ્દોને સાધક યોગી જાણી શકે છે.

(૩) વેદનાજ્ઞાન :-

સ્પર્શેન્દ્રિયજન્ય વેદનાજ્ઞાનનો પ્રકર્ષ થાય ત્યારે દિવ્ય સ્પર્શના વિષયને તે યોગી જાણી શકે છે.

(૪) આદર્શજ્ઞાન :-

ચક્ષુરિન્દ્રિયજન્ય આદર્શજ્ઞાનનો પ્રકર્ષ થાય ત્યારે દિવ્ય રૂપનું જ્ઞાન તે યોગી કરી શકે છે.

(૫) આસ્વાદજ્ઞાન :-

રસનેન્દ્રિયજન્ય આસ્વાદજ્ઞાનના પ્રકર્ષથી યોગીને દિવ્ય રસના આસ્વાદનું જ્ઞાન થાય છે.

(૬) વાર્તાજ્ઞાન :-

ઘ્રાણેન્દ્રિયજન્ય વાર્તાજ્ઞાનના પ્રકર્ષથી યોગીને દિવ્ય ગંધનો અનુભવ થાય છે.

હર્ષ-વિસ્મયાદિ થવાને કારણે શ્રાવણ, વેદના, આદર્શ, આસ્વાદ અને વાર્તાજ્ઞાનો સમાધિમાં વિઘ્નરૂપ અને વ્યુત્થાનદશામાં સિદ્ધિરૂપ :-

જેમ પ્રાતિભજ્ઞાન થવાથી યોગીને હર્ષ-વિસ્મયાદિ થઈ શકે છે, તેમ યોગીને પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંથી કોઈપણ ઇન્દ્રિયોનું દિવ્યજ્ઞાન થાય તો હર્ષ-વિસ્મયાદિ થઈ શકે છે, અને તે વખતે યોગી સમાધિમાં હોય તો હર્ષ-વિસ્મયાદિને કારણે તે યોગીની સમાધિ શિથિલ થાય છે, માટે પાંચે ઇન્દ્રિયોનાં દિવ્યજ્ઞાનો પ્રાતિભજ્ઞાનની જેમ તે યોગીની સમાધિમાં વિઘ્નભૂત છે; અને વ્યુત્થાનદશામાં પાંચે ઇન્દ્રિયોના દિવ્યજ્ઞાનોમાંથી કોઈપણ દિવ્યજ્ઞાન થાય તો સમાધિમાં ઉત્સાહ થાય છે, તેથી તે દિવ્યજ્ઞાનો યોગી માટે વ્યુત્થાનદશામાં સિદ્ધિરૂપ છે. ॥૧૧॥

અવતરણિકા :-

યોગની સાધનાથી યોગીને પરશરીરમાં પ્રવેશની શક્તિ પ્રગટે છે, તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

બન્ધકારણશૈથિલ્યાત્ પ્રચારસ્ય ચ વેદનાત્ ।

ચિત્તસ્ય સ્યાત્ પરપુરપ્રવેશો યોગસેવિનઃ ॥૧૨॥

અન્યથાર્થ :-

બન્ધકારણશૈથિલ્યાત્=બંધના કારણોની શિથિલતાથી=શરીરબંધનું જે કારણ ધર્મ-અધર્મ નામનું કર્મ તેના શિથિલપણાથી, પ્રચારસ્ય ચ વેદનાત્=અને પ્રચારના વેદનથી=ચિત્તના પ્રચારના જ્ઞાનથી, યોગસેવિનઃ=યોગને સેવનારા પુરુષના=યોગીના, ચિત્તસ્ય=ચિત્તનો પરપુરપ્રવેશઃ=પરશરીરમાં પ્રવેશ સ્યાત્=થાય છે. ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

શરીરબંધના કારણોની શિથિલતાથી અને ચિત્તના પ્રચારના જ્ઞાનથી યોગીના ચિત્તનો પરશરીરમાં પ્રવેશ થાય છે. ॥૧૨॥

ટીકા :-

બન્ધેતિ-વ્યાપકત્વાદાત્મચિત્તયોર્નિયતકર્મવશાદેવ શરીરાન્તર્ગતયોર્ભોગ્ય-ભોક્તૃભાવેન યત્સંવેદનમુપજાયતે સ શરીરબન્ધ इत्युच्यते, તતો (તસ્ય) બન્ધસ્ય=શરીરબન્ધસ્ય યત્કારણં ધર્માધર્માર્ચ્યં કર્મ તસ્ય શૈથિલ્યાત્ તાનવાત્, પ્રચારસ્ય ચ ચિત્તસ્ય હૃદયપ્રદેશાદિન્દ્રિયદ્વારેણ વિષયાભિમુખ્યેન પ્રસરસ્ય ચ વેદનાત્=જ્ઞાનાત્='ઇયં ચિત્તવહા નાડી, અનયા ચિત્તં વહતિ, ઇયં રસપ્રાણાદિવહાશ્ચો વિલક્ષેતિ(વિલક્ષણેતિ)' સ્વપરશરીરસંચારપરિચ્છેદાદિત્યર્થઃ, યોગસેવિનો=યોગા-રાધકસ્ય, ચિત્તસ્ય પરપુરે=મૃતે જીવતિ વા પરકીયશરીરે, પ્રવેશઃ સ્યાત્, ચિત્તં ચ પરશરીરં પ્રવિશદિન્દ્રિયાણ્યનુવર્તન્તે, મધુકરરાજમિવ મક્ષિકાઃ । તતઃ પરશરીરં પ્રવિષ્ટો યોગી ईश्वरवत्तेन(સ્વશરીરવત્તેન) વ્યવહરતિ, યતો વ્યાપકયોશ્ચિત્તપુરુષયો-

भोगसंकोचकारणं कर्माभूत्, तच्चेत् समाधिना क्षिप्तं तदा स्वान्तत्र्यात्सर्वत्रैव
भोगनिष्पत्तिरिति, तदुक्तं - “बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य
परशरीरावेशः(परशरीरप्रवेशः)” इति [३-३८] ॥१२॥

ટીકાર્થ :-

વ્યાપકત્વાત્ ઉચ્ચતે, વ્યાપકપણું હોવાથી=આત્મા અને ચિત્તનું વ્યાપકપણું હોવાથી, નિયત કર્મના વશથી જ, ભોગ્ય-ભોક્તાભાવથી શરીર અંતર્ગત એવા આત્મા અને ચિત્તનું જે સંવેદન થાય છે, તે શરીરબંધ, એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

તતો (તસ્ય) ભોગનિષ્પત્તિરિતિ, તે બંધનું=શરીરબંધનું, જે ધર્મ અને અધર્મ નામનું કર્મ જે કારણ (છે), તેના શૈથિલ્યથી=શરીરબંધનું કારણ પુણ્ય-પાપ કર્મ છે તેના શિથિલપણાથી, અને પ્રચારના=ચિત્તના હૃદયપ્રદેશથી ઈન્દ્રિય દ્વારા વિષયાભિમુખપણાથી પ્રસરના, વેદનથી=જ્ઞાનથી અર્થાત્ આ ચિત્તને વહન કરનારી નાડી આના દ્વારા ચિત્તને વહન કરે છે આ રસ અને પ્રાણને વહન કરનારી નાડીઓથી વિલક્ષણ છે, એ પ્રકારે સ્વ-પર શરીરના સંચારના પરિચ્છેદથી=જ્ઞાનથી, યોગને સેવનારા=યોગના આરાધકના, ચિત્તનું પરપુરમાં=મરેલા કે જીવતા એવા પરશરીરમાં, પ્રવેશ થાય છે, અને પરશરીરમાં પ્રવેશ પામતું ચિત્ત મધુરાજને જેમ મક્ષિકા અનુસરે છે, તેમ ઈન્દ્રિયોને અનુસરે છે. તેથી પરશરીરમાં પ્રવેશ પામેલા યોગી સ્વશરીરની જેમ તેનાથી=પરશરીરથી, વ્યવહાર કરે છે, જે કારણથી વ્યાપક એવા ચિત્ત-પુરુષનું ભોગના સંકોચનું કારણ કર્મ હતું તે જો સમાધિ દ્વારા ક્ષિપ્ત થાય=દૂર થાય, તો સ્વતંત્રપણાથી=ચિત્ત અને પુરુષના સંકોચનું કારણ કર્મ જવાથી સ્વતંત્ર થયેલા એવા ચિત્ત અને પુરુષથી, સર્વત્ર જ ભોગની નિષ્પત્તિ છે=સર્વ શરીરથી ભોગની નિષ્પત્તિ છે.

इति शब्द टीकाना कथननी समाप्तिसूचक છે.

तदुक्तम् - તે કહેવાયું છે=શ્લોકમાં જે કહ્યું તે પાતંજલયોગસૂત્ર- ૩/૩૮માં કહેવાયું છે.

“બન્ધકારણ પરશરીરાવેશ:(પ્રવેશ:)” ॥ ઇતિ “બંધના કારણના શિથિલપણાથી અને ચિત્તના પ્રચારના સંવેદનથી ચિત્તનો પરશરીરમાં પ્રવેશ થાય છે.

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૧૨॥

❖ વિલક્ષેતિ - મુદ્રિત પ્રતમાં અશુદ્ધ પાઠ છે, તેના સ્થાને વિલક્ષણેતિ શુદ્ધ પાઠ છે. તેથી તે પાઠ ગ્રહણ કરેલ છે.

❖ ઈશ્વરવક્ત્રેન વ્યવહરતિ, પાઠ છે ત્યાં પાતાંજલયોગસૂત્રની રાજમાર્તડ ટીકામાં સ્વશરીરવક્ત્રેન વ્યવહરતિ, પાઠ છે, તે સંગત જણાય છે. તેથી તે પાઠ મુજબ અમે અર્થ કરેલ છે.

❖ પરશરીરાવેશ: - મુદ્રિત પ્રતમાં પાતાંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૮ ઉદ્ધરણમાં પરશરીરાવેશ: પાઠ છે, ત્યાં પાતાંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૮માં પરશરીરપ્રવેશ: પાઠ છે, તે સંગત જણાય છે.

ભાવાર્થ :-

(૨૦) પરકાયપ્રવેશ શક્તિ :-

પાતાંજલદર્શનની પ્રક્રિયા પ્રમાણે દરેકનો આત્મા સર્વવ્યાપી છે અને ચિત્ત પણ સર્વવ્યાપી છે. આમ છતાં નિયત કર્મના વશથી શરીર અંતર્ગત ભોક્તા અને ભોગ્યભાવરૂપે ચિત્ત અને આત્માનું સંવેદન થાય છે અર્થાત્ ચિત્ત ભોગ્ય છે અને આત્મા ભોક્તા છે તે રૂપે સંસારી જીવોને સંવેદન થાય છે, તે શરીરબંધ કહેવાય છે=શરીરમાં આત્મા અને ચિત્ત બંધાયેલાં છે તેમ કહેવાય છે.

તે શરીરબંધનું કારણ ધર્મ-અધર્મ નામનું કર્મ છે. યોગની સાધનાથી યોગી જ્યારે સમાધિને પામે છે, ત્યારે તે કર્મ શિથિલ થાય છે, અને હૃદયપ્રદેશથી ઇન્દ્રિય દ્વારા વિષયાભિમુખપણાથી ચિત્તનો જે પ્રચાર થાય છે, તેનું જ્ઞાન થવાને કારણે યોગીનું ચિત્ત પરશરીરમાં પ્રવેશ પામે છે, અને પરશરીરમાં પ્રવેશ પામતું એવું ચિત્ત જેમ મધમાખીઓ મધુરાજને અનુસરે છે, તેમ પરશરીરની ઇન્દ્રિયોને અનુસરે છે, અને તે પરશરીર સાથે તે યોગી સ્વશરીરની જેમ વ્યવહાર કરે છે.

આશય એ છે કે આત્મા અને ચિત્ત સર્વવ્યાપી છે, પરંતુ કર્મના વશથી તે બંને નિયત શરીરમાં બંધાયેલાં છે. સમાધિના વશથી જ્યારે તે કર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે યોગીનું ચિત્ત અને યોગીનો આત્મા શરીરના નિયંત્રણથી મુક્ત

થાય છે, અને સમાધિના વશથી યોગીને ચિત્તના પ્રચારનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ પોતાનું ચિત્ત અને પરનું ચિત્ત આ ચિત્તવહા નાડીથી વહન થાય છે, અને તે ચિત્તવહા નાડી રસવહા અને પ્રાણવહા નાડીઓથી વિલક્ષણ છે. એ પ્રકારનું જ્ઞાન થવાને કારણે યોગીનું ચિત્ત જગતના તમામ શરીરોમાં પ્રવેશ પામે છે; અને પરશરીરમાં પ્રવેશ પામેલું એવું તે યોગીનું ચિત્ત જે શરીરની ઇન્દ્રિયોને અનુસરે છે, તે શરીરથી તે યોગી સ્વશરીરની જેમ વ્યવહાર કરે છે અર્થાત્ જેમ પોતાના શરીરથી ભોગાદિ કરી શકે છે, તેમ જે શરીરની ઇન્દ્રિયોને અનુસરે છે તે શરીરથી થતા ભોગાદિનો અનુભવ કરી શકે છે.

યોગી જે શરીરની ઇન્દ્રિયોને અનુસરે છે, તે શરીરથી થતા ભોગાદિનો અનુભવ કેમ કરી શકે છે ? તેથી કહે છે --

ચિત્ત અને પુરુષ બંને વ્યાપક છે, અને ભોગના સંકોચનું કારણ કર્મ હતું, તેથી નિયત શરીરમાં રહીને સંસારી જીવો ભોગ કરી શકે છે; અને તે ભોગના સંકોચનું કારણ એવું કર્મ સમાધિથી દૂર થયું, તેથી ચિત્ત અને પુરુષ બંને શરીરના બંધનથી સ્વતંત્ર થયા, તેથી યોગીનો આત્મા અને યોગીનું ચિત્ત સર્વ શરીરો સાથે સંબંધવાળું થયું. માટે સર્વત્ર તે યોગીને ભોગની નિષ્પત્તિ થઈ શકે છે. ॥૧૨॥

અવતરણિકા :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં અન્ય ત્રણ માહાત્મ્યો પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે --

શ્લોક :-

સમાનસ્ય જયાદ્ધામોદાનસ્યાબાહ્યસદ્ગતા ।

દિવ્યં શ્રોત્રં પુનઃ શ્રોત્રવ્યોમ્નોઃ સમ્બન્ધસંયમાત્ ॥૧૩॥

અન્યર્થ :-

સમાનસ્ય જયાદ્ ધામ=સમાન વાયુના જયથી ધામ=તેજ થાય છે, ઉદાનસ્ય (જયાદ્) અબાદિ અસદ્ગતા=ઉદાન વાયુના જયથી પાણી આદિ સાથે અસંગતા=અપ્રતિરુદ્ધતા, થાય છે, પુનઃ=વળી શ્રોત્રવ્યોમ્નોઃ સમ્બન્ધસંયમાત્=

શ્રોત્રેન્દ્રિય અને આકાશના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી દિવ્યં શ્રોત્રં=દિવ્ય શ્રોત્રેન્દ્રિય થાય છે. ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

સમાન વાયુના જયથી તેજ થાય છે, ઉદાનવાયુના જયથી પાણી આદિ સાથે અસંગતા થાય છે, વળી શ્રોત્રેન્દ્રિય અને આકાશના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી દિવ્ય શ્રોત્રેન્દ્રિય થાય છે. ॥૧૩॥

✽ શ્લોકના દ્વિતીયપાદમાં પ્રથમ પાદમાંથી 'જયાદ્'ની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી.

ટીકા :-

સમાનસ્યેતિ-સમાનસ્ય=અગ્નિમાવેષ્ટ્યવ્યવસ્થિતસ્ય સમાનાખ્યસ્ય, વાયો-ર્જયાત્=સંયમેન વશીકારાત્રિરાવરણસ્યાગ્નેરૂર્ધ્વગત્વાત્ ધામ તેજઃ તરણિપ્રતાપ-વદવભાસમાનમાવિર્ભવતિ, યેન યોગી જ્વલન્નિવ પ્રતિભાતિ, યદુક્તં - “સમાનજયા-જ્વલનઃ(મ્)” [૩-૪૦] । ઉદાનસ્ય કૃકાટિકાદેશાદાશિરોવૃત્તેર્જયાદિતરેષાં વાયૂનાં નિરોધાદૂર્ધ્વગતિત્વસિદ્ધેઃ, અબાદિના=જલાદિનાઽસંગતાઽપ્રતિરુદ્ધતા । જિતોદાનો હિ યોગી જલે મહાનદ્યાદૌ મહતિ વા કર્દમે તીક્ષ્ણેષુ વા કણ્ટકેષુ ન સજતિ, કિન્તુ લઘુત્વાત્તૂલપિંડવજ્જલાદાવનિમજ્જન્નુપરિ તેન ગચ્છતીત્યર્થઃ, તદુક્તં - “ઉદાનજયાજ્વલપઙ્કકકણ્ઠકાદિષ્વસંગ ઉત્ક્રાન્તિશ્ચ” [૩-૩૯] । શ્રોત્રં શબ્દગ્રાહક-માહઙ્કારિકમિન્દ્રિયં, વ્યોમ શબ્દતન્માત્રજમાકાશં, તયોઃ પુનઃ સંબન્ધસંયમાદ્ દેશદેશિભાવસંબન્ધસંયમાદિવ્યં યુગપત્સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટશબ્દગ્રહણસમર્થં શ્રોત્રં ભવતિ, તદુક્તં - “શ્રોત્રાકાશયોઃ સંબન્ધસંયમાદિવ્યં શ્રોત્રમ્” [૩-૪૧] ॥૧૩॥

ટીકાર્થ :-

સમાનસ્ય પ્રતિભાતિ, સમાનતા=અગ્નિને વીંટળાઈને રહેલા અર્થાત્ જઠરાગ્નિને વીંટળાઈને રહેલા સમાન નામતા, વાયુના જયથી=સંયમ દ્વારા વશીકાર કરવાથી, નિરાવરણ એવા જઠરાગ્નિનું ઊર્ધ્વગમનપણું થવાથી, ધામ=સૂર્યના પ્રતાપની જેમ અવભાસમાન તેજ=ચમકતું એવું તેજ, આવિર્ભાવ પામે છે; જેનાથી યોગી જ્વલનની જેમ દેખાય છે=અગ્નિની જેમ લાલચોળ લાગે છે.

યદુક્તમ્ - જે કારણથી પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૦માં કહેવાયું છે -

“સમાન જ્વલનઃ (મ્)” । “સમાનના જયથી જ્વલન=અગ્નિ જેવું તેજ થાય છે અર્થાત્ સમાનવાયુના જયથી યોગી અગ્નિ જેવા લાલ ચમકતા લાગે છે.”

ઉદાનસ્ય અપ્રતિરુદ્ધતા । કૃકાટિકા દેશથી=કંઠદેશથી શિરોવૃત્તિ સુધીના=મસ્તક સુધી રહેલા, ઉદાનવાયુના જયથી ઈતર વાયુનો નિરોધ થવાને કારણે ઊર્ધ્વગતિપણાની સિદ્ધિ હોવાથી=ઉદાનવાયુના ઊર્ધ્વગતિપણાની સિદ્ધિ હોવાથી, જલાદિ સાથે અસંગતા=અપ્રતિરુદ્ધતા, થાય છે.

ઉદાનવાયુના જયથી યોગીને શું પ્રાપ્ત થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

જિતોદાનો ગચ્છતીત્યર્થઃ, જીતી લીધો છે ઉદાનવાયુને જેમણે એવા યોગી મહાનદી આદિમાં, મોટા કાદવમાં અને તીક્ષ્ણ કાંટાઓમાં સજ્જ થતા નથી=સંગ પામતા નથી, પરંતુ લઘુપણું હોવાથી રૂના પિંડની જેમ તેનાથી=ઉદાનવાયુથી, જલાદિમાં નહિ રૂખતા ઉપરમાં=જલાદિના ઉપરમાં, જાય છે, એ પ્રકારનો અર્થ છે.

તદુક્તમ્ - ઉદાનવાયુના જયથી જલાદિ સાથે અસંગતા થાય છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૩૯માં કહેવાયું છે -

“ઉદાન ઉત્ક્રાન્તિશ્ચ” । “ઉદાનવાયુના જયથી જલ, કાદવ અને કંટકાદિમાં અસંગ અને ઉત્ક્રાન્તિ છે.”

શ્રોત્રં ભવતિ, શબ્દગ્રાહક આહંકારિક ઈન્દ્રિય શ્રોત્ર છે. વ્યોમ= શબ્દતન્માત્રાથી ઉત્પન્ન થયેલું આકાશ છે. તે બેના=શ્રોત્ર અને આકાશના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી=દેશ-દેશીભાવ સંબંધમાં સંયમ કરવાથી અર્થાત્ આકાશદેશમાં રહેલું એવું દેશિ શ્રોત્ર, એ બેના દેશ-દેશીભાવ સંબંધમાં સંયમ કરવાથી, દિવ્ય=એકી સાથે સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ શબ્દગ્રહણમાં સમર્થ એવું શ્રોત્ર થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્રોત્ર અને આકાશના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી દિવ્ય શ્રોત્ર થાય છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૧માં કહેવાયું છે -

“શ્રોત્રાકાશયોઃ શ્રોત્રમ્” ॥ શ્રોત્ર અને આકાશના સંબંધમાં સંયમથી દિવ્ય શ્રોત્ર થાય છે” ॥૧૩॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં અન્ય ત્રણ માહાત્મ્યો બતાવે છે -

(૨૧) સમાનવાયુના જયથી તેજની સિદ્ધિ :-

શરીરમાં જઠરાગ્નિને વીંટળાઈને રહેલ સમાન વાયુ છે, અને યોગીઓ સમાન વાયુ ઉપર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિમાં યત્ન કરે છે એ રૂપ સંયમ થવાથી, જઠરાગ્નિને વીંટળાઈને રહેલા સમાન વાયુનો જય થાય છે. તેથી નિરાવરણ થયેલો એવો જઠરાગ્નિ ઊર્ધ્વગમન કરે છે, માટે યોગીના શરીરમાં અગ્નિ જેવું લાલ તેજ પ્રગટે છે અર્થાત્ સમાન વાયુનો જય કરનાર યોગીનું શરીર સૂર્યના તેજ જેવું લાલ દેખાય છે.

(૨૨) ઉદાનવાયુના જયથી જલાદિ સાથે અસંગપણાની સિદ્ધિ :-

કૃકાટિકાદેશથી માંડીને=કંઠદેશથી મસ્તક સુધી ઉદાનવાયુ રહેલો છે, અને તે ઉદાનવાયુ ઉપર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક સંયમ કરવાથી ઉદાનવાયુનો જય થાય છે અને ઇતરવાયુનો નિરોધ થાય છે, તેથી યોગનું શરીર હલકું થઈ જવાને કારણે પાણી આદિની સાથે સંગ વગરનું બને છે અર્થાત્ મોટી નદી આદિમાં તે યોગી હલકા શરીરવાળા બનીને ચાલી શકે છે, પરંતુ પાણીમાં ડૂબી જતા નથી તથા કાદવ ઉપર હલકા શરીરવાળા બનીને ચાલી શકે છે, પરંતુ કાદવમાં ખૂંચી જતા નથી અને તીક્ષ્ણ કાંટા ઉપર પણ હલકા શરીરવાળા બનીને ચાલી શકે છે, પરંતુ કાંટા પગમાં લાગતા નથી.

(૨૩) શ્રોત્રેન્દ્રિય અને આકાશના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી દિવ્યશ્રોત્રની સિદ્ધિ :-

શ્રોત્રેન્દ્રિય અને આકાશ ઉપર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક સંયમ કરવાથી યોગીને એકી સાથે સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને અત્યંત દૂર રહેલા શબ્દોને શ્રવણ કરવા સમર્થ બને એવા દિવ્ય શ્રોત્રેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૧૩॥

અવતરણિકા :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં અન્ય બે માહાત્મ્યો પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે -

શ્લોક :-

લઘુતૂલસમાપત્યા કાયવ્યોમ્નોસ્તતોઽમ્બરે ।

ગતિર્મહાવિદેહાતઃ પ્રકાશાવરણક્ષયઃ ॥૧૪॥

અન્યથાર્થ :-

કાયવ્યોમ્નોઃ=કાયા અને આકાશમાં તતો=તેનાથી=અવકાશદાનસંબંધના સંયમથી, (ચ=અને) લઘુતૂલસમાપત્યા=લઘુતૂલની=રૂની, સમાપત્તિ થવાથી અમ્બરે=આકાશમાં ગતિઃ=ગતિ થાય છે મહાવિદેહાતઃ=મહાવિદેહાથી અર્થાત્ અકલ્પિત એવી મહાવિદેહારૂપ મનોવૃત્તિમાં સંયમ કરવાથી પ્રકાશાવરણક્ષયઃ=પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે. ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

કાયા અને આકાશમાં અવકાશદાનસંબંધના સંયમથી અને લઘુતૂલની સમાપત્તિ થવાથી આકાશમાં ગતિ થાય છે. મહાવિદેહાથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે. ॥૧૪॥

ટીકા :-

લઘ્વિતિ-કાયઃ=પંચભૌતિકં શરીરં, વ્યોમ ચ પ્રાગુક્તં, તયોઃ તતો=અવકાશ-દાનસમ્બન્ધસંયમાત્ લઘુનિ તૂલે સમાપત્યા તન્મયીભાવલક્ષણયા પ્રાપ્તાશ્યન્તર-લઘુભાવતયામ્બરે આકાશે ગતિઃ સ્યાત્, ઉક્તસંયમવાન્ પ્રથમં યથારુચિ જલે સંચરન્ ક્રમેણોર્ણનાભતન્તુજાલેન સંચરમાણ આદિત્યરશ્મિભિશ્ચ વિહરન્ યથેષ્ટમાકાશે ગચ્છતીત્યર્થઃ, તદુક્તં-“કાયાકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાલ્લઘુતૂલ-સમાપત્તેરા(શ્ચ)કાશગમનં” [૩-૪૨] । શરીરાદ્ બહિર્યા શરીરનૈરપેક્ષ્યેણ મનોવૃત્તિઃ સા મહાવિદેહેત્યુચ્યતે શરીરાહઙ્કારવિગમાત્, અત એવાકલ્પિતત્વેન, મહત્ત્વાત્ શરીરાહઙ્કારે સતિ હિ બહિર્વૃત્તિર્મનસઃ કલ્પિતોચ્યતે, તસ્યાઃ કૃતસંયમાયાઃ

સકાશાત્ પ્રકાશસ્ય શુદ્ધસત્ત્વલક્ષણસ્ય યદાવરણં ક્લેશકર્માદિ તત્ક્ષયો ભવતિ, સર્વે ચિત્તમલાઃ ક્ષીયન્ત્ત્વમ્મહાત્મ્યાદિ યાવત્, તદુક્તં - “બહિરકલ્પિતા વૃત્તિર્મહાવિદેહા તતઃ પ્રકાશાવરણક્ષયઃ” [૩-૪૩] ઇતિ ॥૧૪॥

ટીકાર્થ :-

કાયઃ ગચ્છતીત્યર્થઃ, પાંચ ભૌતિક શરીર=પાંચ ભૂતોથી બનેલું શરીર કાય છે, અને પૂર્વે કહેલું=શ્લોક-૧૩માં કહેલું, શબ્દતત્ત્વાત્રાથી ઉત્પન્ન થયેલું આકાશ છે. તે બેમાં=કાય અને આકાશમાં, તેનાથી=અવકાશદાનના સંબંધના સંયમથી, (અને) લઘુ એવા તુલની=રૂની સાથે, સમાપત્તિથી=લઘુભૂત એવા રૂમાં તત્ત્વભાવરૂપ સમાપત્તિથી, પ્રાપ્ત અભ્યંતર લઘુભાવપણાને કારણે=શરીરની અંદર લઘુભાવ થવાને કારણે, આકાશમાં ગતિ થાય છે. કહેવાયેલા સંયમવાળા યોગી પ્રથમ પોતાની રુચિ પ્રમાણે જલમાં સંચાર કરતા ક્રમથી ઊર્ણનાબના તંતુજાલથી=કરોળીયાના તંતુજાલથી, સંચાર કરતા અને સૂર્યનાં કિરણો વડે વિહરતા ઈચ્છા પ્રમાણે આકાશમાં જાય છે, એ પ્રમાણે અર્થ જાણવો.

તદુક્તમ્ - તે=કાય અને આકાશમાં અવકાશદાન સંબંધના સંયમથી અને લઘુતૂલમાં સમાપત્તિથી આકાશમાં ગતિ થાય છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૨માં કહેવાયું છે -

“કાયાકાશયોઃ આકાશગમનમ્” । “કાય અને આકાશના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી અને લઘુતૂલની સમાપત્તિ કરીને=લઘુભૂત એવા રૂની સાથે સમાપત્તિ કરીને, આકાશમાં ગમન થાય છે.”

મહાવિદેહાથી પ્રકાશ આવરણનો ક્ષય થાય છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે. તેમાં પ્રથમ મહાવિદેહા શું છે ? તે બતાવે છે -

શરીરાદ્ વિગમાત્, શરીરમાં નિરપેક્ષપણાને કારણે શરીરથી બાહ્ય જે મનોવૃત્તિ=શરીરથી બહિર હું છું એ પ્રકારની જે મનોવૃત્તિ, તે મહાવિદેહા કહેવાય છે; કેમ કે શરીરના અહંકારનો વિગમ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે શરીરના અહંકારના વિગમને કારણે થયેલી જે મનોવૃત્તિ છે, તેને મહાવિદેહા=મહાન વિગમન થયો છે દેહનો અહંકાર જેમાંથી એવી મનોવૃત્તિરૂપ મહાવિદેહા, કેમ કહેવાય ? તેથી કહે છે -

અત એવ મહત્વાત્, આથી જ=તે મનોવૃત્તિ શરીરમાં અહંકારના વિગમને કારણે થયેલી હોવાથી જ, અકલ્પિતપણું હોવાને કારણે=તે મનોવૃત્તિમાં અકલ્પિતપણું હોવાને કારણે, મહત્પણું છે, તેથી મહાવિદેહા છે એમ અન્વય છે.

શરીરાહત્કારે ઇતિ યાવત્, જે કારણથી શરીરમાં અહંકાર હોતે છતે જે બહિર્વૃત્તિ છે તે કલ્પિત કહેવાય છે.

કરાયેલા સંયમવાળી એવી તેનાથી=મહાવિદેહારૂપ મનોવૃત્તિથી, શુદ્ધ સત્ત્વસ્વરૂપ પ્રકાશનું ક્લેશ-કર્માદિરૂપ જે આવરણ, તેનો ક્ષય થાય છે અર્થાત્ સર્વ ચિત્તના મલો ક્ષય પામે છે.

તદુક્તમ્ - તે=મહાવિદેહાથી=અકલ્પિત મનોવૃત્તિરૂપ મહાવિદેહામાં સંયમ કરવાથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૩માં કહેવાયું છે -

“બહિરકલ્પિતા પ્રકાશાવરણક્ષયઃ” ઇતિ ।। બહિર અકલ્પિતાવૃત્તિ મહાવિદેહા છે, તેનાથી=તે મહાવિદેહા વૃત્તિમાં સંયમ કરવાથી, પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૧૪॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનાં અન્ય બે માહાત્મ્યો બતાવે છે -

(૨૪) કાય અને આકાશના અવકાશદાનસંબંધના સંયમથી અને લઘુતૂલમાં સમાપ્તિથી આકાશમાં ગતિની સિદ્ધિ :-

સાધના કરનારા યોગીઓ પાંચ ભૂતથી બનેલા શરીરમાં અને શબ્દતન્માત્રાથી ઉત્પન્ન થયેલા આકાશમાં સંયમ કરે છે અર્થાત્ જે આકાશમાં પોતાનું શરીર રહેલું છે તે આકાશની સાથે પોતાના શરીરના સંબંધમાં સંયમ કરે છે; અને ત્યારપછી લઘુ એવા તૂલની સાથે તન્મયીભાવરૂપ સમાપ્તિને પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપી ચક્ષુથી લઘુ એવા તૂલ જેવા પોતાના શરીરને ઉપસ્થિત કરીને તેમાં તન્મયીભાવને પ્રાપ્ત કરે છે, જેથી પોતાનો દેહ લઘુભાવને પામે છે, તેથી યોગી આકાશમાં ગતિ કરી શકે છે.

કઈ રીતે આકાશમાં ગતિ કરે છે, તે બતાવે છે -

પ્રથમ પોતાના શરીર અને આકાશનો સંબંધ કર્યા પછી પોતાના શરીરને હલકા રૂ જેવો વિચારીને તેમાં તન્મય થવાથી પોતે હલકા રૂ જેવા બને છે, ત્યારે, પ્રથમ પોતાની રુચિ પ્રમાણે જલમાં સંચરણ કરે છે અર્થાત્ તેના દેહનો લઘુભાવ આકાશમાં જવા સમર્થ નથી, પરંતુ જલના આધારના બળથી જલ ઉપર ચાલી શકે તેટલો લઘુભાવ થયેલો છે, અને તે સંયમથી જ્યારે લઘુભાવ વધે ત્યારે કરોળિયાના તંતુજાળને અવલંબીને સંચરણ કરવા સમર્થ બને છે, અને ફરી સંયમ કરવાથી તે લઘુભાવ હજુ અધિક થાય ત્યારે સૂર્યનાં કિરણોને ગ્રહણ કરીને ઇચ્છા પ્રમાણે આકાશમાં ગતિ કરી શકે છે.

(૨૫) મહાવિદેહામાં સંયમ કરવાથી પ્રકાશના આવરણના ક્ષયની સિદ્ધિ :-

મહાવિદેહા એવી મનોવૃત્તિમાં સંયમ કરવાથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે.

મહાવિદેહા મનોવૃત્તિ શું છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

જ્યારે યોગી પોતાના શરીર પ્રત્યે નિરપેક્ષ થાય છે ત્યારે શરીરથી બહિર્ એવા પોતાના આત્મભાવમાં મનોવૃત્તિવાળા થાય છે તે અકલ્પિત મનોવૃત્તિ છે; કેમ કે આત્માના ભાવો મહાન છે.

જેમને શરીરમાં અહંકાર છે તેમને બાહ્ય પદાર્થોમાં જે મનોવૃત્તિ થાય છે, તે કલ્પિત મનોવૃત્તિ છે; કેમ કે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સ્વકલ્પનાથી તે પદાર્થો પ્રત્યે સંશ્લેષ પામે છે, અને શરીરના અહંકારવાળા જીવોને વર્તતી બહિર્મનોવૃત્તિ કલ્પિત હોવાથી મહાવિદેહા કહેવાતી નથી, પરંતુ દેહથી બહાર મનોવૃત્તિ જેઓને છે, તેઓની તે મનોવૃત્તિ વિદેહા કહેવાય છે; અને શરીર પ્રત્યેના અહંકાર વગરના યોગીઓને દેહથી બહાર એવી આત્મભાવમાં જે મનોવૃત્તિ છે, તે પારમાર્થિક હોવાથી મહાવિદેહા કહેવાય છે, અને તેમાં સંયમ કરવાથી=શરીરથી બહાર એવા શુદ્ધ આત્મભાવમાં વર્તતી મનોવૃત્તિરૂપ મહાવિદેહામાં સંયમ કરવાથી, શુદ્ધ સત્ત્વસ્વરૂપ પ્રકાશનું=શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનસ્વરૂપ

પ્રકાશનું, જે ક્લેશકર્મ આદિ આવરણ=પાતંજલ મત પ્રમાણે પાતંજલયોગસૂત્ર-૨/૩માં કહેલ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશસ્વરૂપ પાંચ ક્લેશ અને શુભ-અશુભ કર્મ તથા સ્વદર્શન પ્રમાણે જ્ઞાનને આવરણ કરે એવાં જે કર્મો, તે વગેરેનો ક્ષય થવાથી ચિત્તના સર્વ મલો ક્ષય પામે છે=ચિત્તમાં વર્તતા મોહના ભાવો અને મોહનાં આપાદક કર્મો ક્ષય પામે છે. તેથી નિરાવરણ થયેલ એવો આત્માનો જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશ આવિર્ભાવ પામે છે.

નોંધ :- દેહથી બહાર જે મનોવૃત્તિ=મનનો જે લગાવ છે તે વિદેહા કહેવાય છે.

સંસારી જીવોને દેહમાં મનોવૃત્તિ હોય છે અને દેહથી બહાર વિષયોમાં પણ મનોવૃત્તિ હોય છે.

દેહથી બહાર વિષયોમાં જે મનોવૃત્તિ છે તે વિદેહા કહેવાય છે.

દેહથી બહાર આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જે મનોવૃત્તિ=મનનો લગાવ તે મહાવિદેહા કહેવાય છે.

સાધક યોગીઓ શરીર પ્રત્યે નિરપેક્ષ હોય છે. તેમને શરીરના ઉપષ્ટંભક એવા બાહ્ય વિષયોમાં મનોવૃત્તિ હોતી નથી, પરંતુ આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં મનોવૃત્તિ હોય છે, તેથી તેમની મનોવૃત્તિને મહાવિદેહા કહેવાય છે અર્થાત્ દેહથી બહાર એવી આત્માના શુદ્ધ ભાવમાં આ મનોવૃત્તિ છે તેથી અકલ્પિત છે. ॥૧૪॥

અવતરણિકા :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનું અન્ય એક માહાત્મ્ય પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે -

શ્લોક :-

સ્થૂલાદિસંયમાદ્ ભૂતજયોઽસ્માદણિમાદિકમ્ ।

કાયસંપચ્ચ તદ્ધર્માનભિઘાતશ્ચ જાયતે ॥૧૫॥

અન્યથાર્થ :-

સ્થૂલાદિસંયમાત્=સ્થૂલાદિમાં સંયમ કરવાથી=પાંચ ભૂતોની સ્થૂલાદિ પાંચ અવસ્થાવિશેષ છે તેમાં સંયમ કરવાથી, ભૂતજય થાય છે. અસ્માત્=આનાથી=

भूतजयथी, अणिमादिकम्=अणिमादि कायसंपच्च=अने कायाणी संपत्ति तद्धर्मानभिघातश्च=अने तेना धर्मनो अनभिघात=कायाणा धर्मनो अनभिघात, जायते=थाय છે. ॥१५॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્થૂલાદિમાં સંયમ કરવાથી ભૂતજય થાય છે. ભૂતજયથી અણિમાદિ અને કાયાની સંપત્તિ અને કાયાના ધર્મનો અનભિઘાત થાય છે. ॥૧૫॥

ટીકા :-

સ્થૂલાદીતિ-સ્થૂલાદીનિ=સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માન્વયાર્થવત્त्वानि, પञ્ચાનાં ભૂતાનામવસ્થાવિશેષરૂપાણિ, તત્ર ભૂતાનાં પરિદૃશ્યમાનં વિશિષ્ટાકારવત્ત્વં સ્થૂલં રૂપં, સ્વરૂપં ચ પૃથિવ્યાદીનાં કાર્કશ્યસ્નેહોષ્ણતાપ્રેરણાવકાશદાનલક્ષણં, સૂક્ષ્મ ચ યથાક્રમં ભૂતાનાં કારણત્વેન વ્યવસ્થિતાનિ ગન્ધાદિતન્માત્રાણિ, અન્વયા ગુણાઃ પ્રકાશપ્રવૃત્તિસ્થિતિરૂપતયા સર્વત્રૈવોપલભ્યમાનાઃ, અર્થવત્ત્વં ચ તેષ્વેવ ગુણેષુ ભોગાપવર્ગસમ્પાદનશક્તિરૂપં, તેષુ ક્રમેણ પ્રત્યવસ્થં સંયમાદ્ ભૂતજયો ભવતિ, કૃતૈતત્સંયમસ્ય સદ્-કલ્પાનુવિધાયિન્યો વત્સાનુસારિણ્ય ઇવ ગાવો ભૂતપ્રકૃતયો ભવન્તીત્યર્થઃ, તદુક્તં - “સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માન્વયાર્થવત્ત્વસંયમાદ્ ભૂતજયઃ” ઇતિ [૩-૪૪] । અસ્માદ્=ભૂતજયાત્, અણિમાદિકં ભવતિ । અણિમા, ગરિમા, લઘિમા, મહિમા, પ્રાકામ્યં, ઈશત્વં વશિત્વં, યત્રકામાવસાયિત્વં ચેત્યણિમાદિકં । તત્રાણિમા પરમાણુરૂપતાપત્તિઃ, ગરિમા વજ્રવદ્ગુરુત્વપ્રાપ્તિઃ, લઘિમા તૂલપિણ્ડ-વલ્લઘુત્વપ્રાપ્તિઃ, મહિમા=મહત્ત્વપ્રાપ્તિઃ, અદ્-ગુલ્યગ્રેણ ચન્દ્રાદિસ્પર્શનયોગ્યતા, પ્રાકામ્યમિચ્છાઽનભિઘાતઃ, શરીરાન્તઃકરણયોઃ ઈશિત્વં, સર્વત્ર પ્રભવિષ્ણુતા=વશિત્વં, યતઃ સર્વાણ્યેવ ભૂતાનિ વચનં નાતિક્રામન્તિ, યત્રકામાવસાયિત્વં=સ્વાભિલષિતસ્ય સમાપ્તિપર્યન્તનયનં, કાયસંપચ્ચ ઉત્તમરૂપાદિલક્ષણા “રૂપલાવણ્યબલવજ્રસંહનત્त्वानિ કાયસંપત્” [૩-૪૬] ઇત્યુક્તેઃ, તદ્ધર્માનભિઘાતશ્ચ તસ્ય કાયસ્ય ધર્મા રૂપાદયસ્તેષામભિઘાતો નાશસ્તદભાવશ્ચ જાયતે, ન હ્યસ્ય રૂપમગ્નિર્દહતિ, ન વાપઃ ક્લેદયન્તિ, ન વા વાયુઃ શોષયતીતિ, તદિદમુક્તં - “તતોઽણિમાદિપ્રાદુર્ભાવઃ કાયસંપત્તદ્ધર્માનભિઘાતશ્ચ” [૩-૪૫] ઇતિ ॥૧૫॥

ટીકાર્થ :-

સ્થૂલાદીનિ વિશેષરૂપાણિ પાંચ ભૂતોની સ્થૂલાદિ પાંચ અવસ્થાવિશેષરૂપ છે=(૧) સ્થૂલ, (૨) સ્વરૂપ, (૩) સૂક્ષ્મ, (૪) અન્વય અને (૫) અર્થવત્ત્વરૂપ અવસ્થાવિશેષરૂપ છે.

તત્ર રૂપમ્, તેમાં=ભૂતોની પાંચ અવસ્થાવિશેષમાં, (૧) ભૂતોનું પરિદૃશ્યમાન એવું વિશિષ્ટ આકારવત્ત્વ=ભૂતોનું દેખાતું વિશિષ્ટ આકારપણું, સ્થૂલરૂપ છે.

સ્વરૂપં ચ અવકાશદાનલક્ષણમ્, (૨) અને પૃથિવી આદિ પાંચ ભૂતોનું કર્કશતા, સ્નેહ, ઉષ્ણ, પ્રેરણા અને અવકાશદાનરૂપ સ્વરૂપ છે=(૧) પૃથિવીનું કર્કશતા, (૨) જલનું સ્નેહ, (૩) તેજનું ઉષ્ણ, (૪) વાયુનું પ્રેરણા અને (૫) આકાશનું અવકાશદાનસ્વરૂપ છે.

સૂક્ષ્મં ચ તન્માત્રાણિ, (૩) અને યથાક્રમ ભૂતોના કારણપણા વડે વ્યવસ્થિત ગંધાદિ તન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે=(૧) પૃથિવીનું કારણ ગંધતન્માત્રા હોવાથી સૂક્ષ્મ છે,

(૨) જલનું કારણ રસતન્માત્રા હોવાથી સૂક્ષ્મ છે,

(૩) અગ્નિનું કારણ રૂપતન્માત્રા હોવાથી સૂક્ષ્મ છે,

(૪) વાયુનું કારણ સ્પર્શતન્માત્રા હોવાથી સૂક્ષ્મ છે અને

(૫) આકાશનું કારણ શબ્દતન્માત્રા હોવાથી સૂક્ષ્મ છે.

અન્વયા ઉપલભ્યમાનાઃ, (૪) પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિરૂપપણાથી સર્વત્ર જ દેખાતા ગુણો=પાંચ ભૂતોમાં દેખાતા ગુણો, અન્વય છે.

અર્થવત્ત્વં ચ શક્તિરૂપમ્, (૫) અને અર્થવત્ત્વ તે જ ગુણોમાં=પાંચ ભૂતોમાં રહેલા પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિરૂપપણાથી પ્રાપ્ત થતા એવા તે જ ગુણોમાં, પુરુષના ભોગ અને પુરુષની અપવર્ગસંપાદનશક્તિરૂપ અર્થવત્ત્વ છે અર્થાત્ પુરુષમાં જ્યારે અવિવેકખ્યાતિપૂર્વક પાંચ ભૂતોનો સંયોગ વર્તે છે ત્યારે તે પાંચ ભૂતોમાં પુરુષના ભોગસંપાદનની શક્તિ છે, અને જ્યારે વિવેકખ્યાતિપૂર્વક તે ભૂતોથી યોગીનું ચિત્ત નિવર્તન પામે છે, ત્યારે તે પાંચ

ભૂતોમાં પુરુષના અપવર્ગસંપાદનની શક્તિ છે, તે પાંચ ભૂતોનું અર્થવત્ત્વ છે=પાંચ ભૂતોનું પ્રયોજન છે.

તેષુ ભવતિ, તેઓમાં=પાંચ ભૂતોની સ્થૂલ, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્વય અને અર્થવત્ત્વરૂપ અવસ્થાવિશેષ બતાવી તેમાં, ક્રમથી દરેક અવસ્થામાં સંયમ કરવાથી ભૂતજય થાય છે.

પાંચ ભૂતોની સ્થૂલાદિ પાંચ અવસ્થાવિશેષમાં સંયમ કરવાથી શું પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે --

કૃતૈતત્ ભવન્તીત્યર્થઃ, કર્યો છે આમાં સંયમ જેમણે એવા યોગીને=કર્યો છે સ્થૂલાદિમાં સંયમ જેમણે એવા યોગીને, વાછરડાને અનુસરનારી ગાયની જેમ સંકલ્પને અનુસરનારી ભૂતપ્રકૃતિઓ થાય છે=યોગીના સંકલ્પને અનુસરનારી ભૂતપ્રકૃતિઓ થાય છે, એ પ્રકારે અર્થ છે.

તદુક્તમ્ - તે=સ્થૂલાદિમાં સંયમ કરવાથી ભૂતજય થાય છે તે પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૪માં કહેવાયું છે --

“સ્થૂલ ભૂતજયઃ” ઇતિ । “સ્થૂલમાં, સ્વરૂપમાં, સૂક્ષ્મમાં, અન્વયમાં અને અર્થવત્ત્વમાં સંયમ કરવાથી ભૂતજય થાય છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

પાંચ ભૂતના જયથી અણિમાદિ થાય છે તે બતાવે છે --

અસ્માત્ અણિમાદિકમ્ । આનાથી=ભૂતજયથી, અણિમાદિ થાય છે. (૧) અણિમા, (૨) ગરિમા, (૩) લધિમા, (૪) મહિમા, (૫) પ્રાકામ્ય, (૬) ઈશિત્વ, (૭) વશિત્વ અને (૮) યત્રકામાવસાયિત્વ એ પ્રમાણે અણિમાદિ (આઠ) થાય છે.

તત્ર નયનમ્, ત્યાં=અણિમાદિ આઠમાં, (૧) પરમાણુરૂપતાની પ્રાપ્તિ અણિમા છે.

(૨) વજની જેમ ગુરુપણાની પ્રાપ્તિ ગરિમા છે.

(૩) તૂલપિંડની જેમ લઘુપણાની પ્રાપ્તિ લધિમા છે.

(૪) મહત્વની પ્રાપ્તિ=અંગુલના અગ્રભાગથી ચંદ્રાદિના સ્પર્શની યોગ્યતા મહિમા છે.

(૫) ઈચ્છાનો અનભિઘાત=ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્ય થવું પ્રાકામ્ય છે.

(૬) શરીર અને અંતઃકરણનું ઈશપણું=પોતાના શરીર અને પોતાના અંતઃકરણ ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ અર્થાત્ સ્વઈચ્છાનુસાર શરીર અને અંતઃકરણને પ્રવર્તાવી શકે એવું સામર્થ્ય ઈશિત્વ છે.

(૭) સર્વ ઠેકાણે સમર્થપણું વશિત્વ છે, જેથી સર્વ જ ભૂતો તેમના વચનનું અતિક્રમ કરતા નથી=ભૂતજય કરેલા યોગીના વચનનું અતિક્રમ કરતા નથી.

(૮) સ્વઅભિલષિત કાર્યનું=સ્વઈચ્છિત કાર્યનું, સમાપ્તિ પર્યંત લઈ જવું તે યત્રકામાવસાયિત્વ છે.

પાંચ ભૂતના જયથી કાયસંપત્ થાય છે તે બતાવે છે -

કાયસંપચ્ચ इत्युक्तेः, અને ઉત્તમ રૂપાદિસ્વરૂપ કાયસંપત્ છે; કેમ કે “રૂપ, લાવણ્ય, બલ, વજસંહનનપણું કાયસંપત્ છે” એ પ્રમાણે પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૬નું વચન છે.

પાંચ ભૂતના જયથી કાયાના રૂપાદિ ગુણોનો અનભિઘાત થાય છે, તે બતાવે છે -

तद्धर्मानभिघातश्च जायते, અને તેના ધર્મનો અનભિઘાત=કાયાના ધર્મો રૂપાદિ તેના અભિઘાતનો અભાવ અર્થાત્ નાશનો અભાવ થાય છે.

ભૂતના જયથી કાયાના ધર્મનો અનભિઘાત થાય છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે -

न ह्यस्य शोषयतीति, આના=ભૂતના, જયવાળા યોગીની કાયાના રૂપને અગ્નિ બાળતો નથી અને પાણી ભીંજવતું નથી અને વાયુ શોષણ કરતો નથી.

इति शब्द टीकाना कथननी समाप्तिसूचक છે.

तदिदमुक्तम् - તે આ=ભૂતના જયથી અણિમાદિ, કાયસંપત્ અને કાયાના ધર્મનો અનભિઘાત થાય છે તે આ, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૫માં કહેવાયું છે.

“તતો અનભિઘાતશ્ચ” ઇતિ ॥ “તેનાથી=ભૂતના જયથી, અણિમાદિનો પ્રાદુર્ભાવ, કાયાની સંપત્ અને કાયાના ધર્મનો અનભિઘાત થાય છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરંગુની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનું અન્ય એક માહાત્મ્ય બતાવે છે --

(૨૬) સ્થૂલાદિમાં સંયમ કરવાથી ભૂતજય :-

દેખાતું જગત પાંચ ભૂતાત્મક છે, અને તે પાંચે ભૂતોની પાંચ અવસ્થાવિશેષ છે - (૧) સ્થૂલ, (૨) સ્વરૂપ, (૩) સૂક્ષ્મ, (૪) અન્વય અને (૫) અર્થવત્ત્વ.

(૧) સ્થૂલઅવસ્થાવિશેષ :- પાંચે ભૂતોનો જે દેખાતો આકારવિશેષ છે તે સ્થૂલઅવસ્થાવિશેષરૂપ છે.

(૨) સ્વરૂપઅવસ્થાવિશેષ :- પૃથિવી આદિ પાંચે ભૂતોનું વિશેષ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. જેમ - (૧) પૃથિવીમાં કર્કશપણું દેખાય છે, તે પૃથિવીનું સ્વરૂપ છે.

(૨) જલમાં સ્નેહ દેખાય છે=ભીંજવવાની શક્તિ દેખાય છે, તે જલનું સ્વરૂપ છે.

(૩) અગ્નિમાં ઉષ્ણપણું દેખાય છે, તે અગ્નિનું સ્વરૂપ છે.

(૪) વાયુમાં પ્રેરણા દેખાય છે=બીજા પદાર્થોને અન્યત્ર ગમનમાં પ્રેરણાશક્તિ દેખાય છે, તે વાયુનું સ્વરૂપ છે.

(૫) આકાશમાં અવકાશદાન દેખાય છે=આકાશ બીજા પદાર્થોને અવકાશ આપે છે, તે આકાશનું સ્વરૂપ છે.

(૩) સૂક્ષ્મઅવસ્થાવિશેષ :- દરેક ભૂત તેના કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ભૂતની કારણ અવસ્થા સૂક્ષ્મ છે અને કાર્ય અવસ્થા સ્થૂલ છે, એ પ્રકારની પાતંજલદર્શનની માન્યતા છે. તે પ્રમાણે પાંચે ભૂતોનાં કારણો સૂક્ષ્મ છે.

જેમ -

(૧) ગંધતન્માત્રામાંથી પૃથિવી થાય છે, તેથી પૃથિવીનું કારણ ગંધતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે.

- (૨) રસતન્માત્રામાંથી જલ થાય છે, તેથી જલનું કારણ રસતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે.
 (૩) રૂપતન્માત્રામાંથી અગ્નિ થાય છે, તેથી અગ્નિનું કારણ રૂપતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે.
 (૪) સ્પર્શતન્માત્રામાંથી વાયુ થાય છે, તેથી વાયુનું કારણ સ્પર્શતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે.
 (૫) શબ્દતન્માત્રામાંથી આકાશ થાય છે, તેથી આકાશનું કારણ શબ્દતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે.

(૪) અન્વયઅવસ્થાવિશેષ :- પાતંજલયોગસૂત્ર-૨/૧૮માં કહ્યું છે કે ભૂત અને ઇન્દ્રિયાત્મક દૃશ્ય છે, અને તે દૃશ્ય પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિસ્વભાવવાળું છે, અને તે ભોગ અને અપવર્ગ માટે છે=પુરુષના ભોગ અને પુરુષના અપવર્ગ માટે છે. તે સૂત્ર પ્રમાણે પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિસ્વભાવને કારણે ભૂતમાં વર્તતા પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિરૂપપણાથી સર્વ ભૂતોમાં દેખાતા જે ગુણો છે, તે અન્વયાર્થ છે અર્થાત્ સર્વ ભૂતોમાં પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિ આ ત્રણ ગુણો અન્વયરૂપે છે.

(૫) અર્થવત્ત્વઅવસ્થાવિશેષ :- પાતંજલયોગસૂત્ર-૨/૧૮માં કહ્યું એ પ્રમાણે ભોગ અને અપવર્ગ માટે ભૂત અને ઇન્દ્રિયાત્મક દૃશ્ય છે. એ વચનથી પાંચ ભૂતોના ગુણોમાં જે ભોગ અને અપવર્ગસંપાદનશક્તિ છે, તે ભૂતોનું અર્થવત્ત્વ=ભૂતોનું પ્રયોજન છે.

ક્રમથી પાંચ ભૂતોની અવસ્થાવિશેષમાં સંયમ કરવાથી ભૂતજય :-

યોગી પાંચે ભૂતોની પાંચ અવસ્થાવિશેષનો બોધ કરીને :

(૧) પ્રથમ પાંચ ભૂતોની સ્થૂલ અવસ્થા પ્રત્યે સંયમ કરે અર્થાત્ પાંચ ભૂતોની સ્થૂલ અવસ્થાને ઉપસ્થિત કરીને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે તો સ્થૂલઅવસ્થામાં સંયમ કરવાથી ભૂતોનો જય થાય છે.

(૨) તે જય કર્યા પછી પૃથિવી આદિનું કર્કશતાદિ જે સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપને ઉપસ્થિત કરીને તેમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે, તો સ્વરૂપઅવસ્થામાં સંયમ કરવાથી ભૂતોનો જય થાય છે.

(૩) તે જય કર્યા પછી તે પાંચે ભૂતોનાં કારણોનું જ્ઞાન કરીને તેમાં ધારણા ધ્યાન અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે તો સૂક્ષ્મઅવસ્થામાં સંયમ કરવાથી ભૂતોનો જય થાય છે.

(૪) તે જય કર્યા પછી સર્વ ભૂતોમાં અન્વયરૂપે વર્તતા પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિરૂપ જે ગુણો છે, તેને ઉપસ્થિત કરીને તેમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે તો અન્વયઅવસ્થામાં સંયમ કરવાથી ભૂતોનો જય થાય છે.

(૫) તે જય કર્યા પછી પાંચે ભૂતો પુરુષને કઈ રીતે ભોગ સંપાદન કરે છે અને પુરુષને કઈ રીતે અપવર્ગ સંપાદન કરે છે, તેનો નિર્ણય કરીને તે પાંચે ભૂતોમાં વર્તતા ગુણોમાં જે ભોગસંપાદનશક્તિ છે અને જે અપવર્ગસંપાદનશક્તિ છે, તેમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે તો અર્થવત્ત્વઅવસ્થામાં સંયમ કરવાથી ભૂતોનો જય થાય છે.

આ રીતે ક્રમથી પાંચે ભૂતોની અવસ્થાવિશેષમાં સંયમ કરે ત્યારે યોગીને પાંચે ભૂતોના જયની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જેમ ગાય પોતાના વાછરડાને અનુસરે તેમ ભૂતપ્રકૃતિઓ યોગીના સંકલ્પને અનુસરનારી બને છે.

(૧) ભૂતજયનું ફળ - અણિમાદિની પ્રાપ્તિ :-

(૧) ભૂતજયને કારણે યોગી પોતાના શરીરને ધારે ત્યારે અણુસ્વરૂપ કરી શકે છે. તેથી પરમાણુ જેવા પોતાના દેહને કરીને પોતે ફરી શકે છે, તે અણિમાશક્તિ છે.

(૨) ભૂતજયને કારણે યોગી પોતાના શરીરને ધારે ત્યારે વજની જેમ ગુરુ કરી શકે છે, તે ગરિમા શક્તિ છે.

(૩) ભૂતજયને કારણે યોગીના સંકલ્પને અનુસરનારી ભૂતપ્રકૃતિઓ થયેલી હોવાને કારણે યોગી પોતાના શરીરને ધારે ત્યારે રૂના પિંડની જેમ લઘુ કરી શકે છે. તેથી જલમાં પણ ચાલી શકે અને આકાશમાં પણ ચાલી શકે તે લઘિમા શક્તિ છે.

(૪) ભૂતજયને કારણે યોગી પોતાના શરીરને મોટું કરી શકે છે. તેથી

અંગુલિના અગ્રભાગથી ચંદ્રાદિનો સ્પર્શ કરી શકે તેવી યોગ્યતા પ્રગટે છે, તે મહિમા શક્તિ છે.

(૫) ભૂતજયને કારણે યોગીની ઇચ્છાનો અભિઘાત થતો નથી અર્થાત્ યોગીની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ ભૂતો વર્તે છે, તે પ્રાકમ્પશક્તિ છે.

(૬) ભૂતજયને કારણે પોતાના શરીર અને પોતાના અંતઃકરણ ઉપર યોગીનો પ્રભાવ વર્તે છે. તેથી યોગી ધારે તે પ્રમાણે પોતાના શરીરથી અને પોતાના અંતઃકરણથી પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે, તે ઈશિત્વ શક્તિ છે.

(૭) ભૂતજયને કારણે યોગીમાં સર્વત્ર સમર્થપણું પ્રગટ થાય છે. તેથી સર્વે ભૂતો યોગીના વચનને અનુસરનારા બને છે, તે વશિત્વ શક્તિ છે.

(૮) ભૂતજયને કારણે યોગીને જે કૃત્ય અભિલષિત હોય તે કૃત્ય સમાપ્તિ સુધી કરવા યોગી સુમર્થ બને છે. તે યત્રકામાવસાયિત્વ શક્તિ છે.

આ રીતે ભૂતજયને કારણે અણિમાદિ આઠ શક્તિઓ યોગીમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) ભૂતજયનું ફળ :- કાયાની સંપત્તિ :-

પાંચ ભૂતોના જયને કારણે યોગીને ઉત્તમ રૂપાદિસ્વરૂપ કાયસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી યોગીનું રૂપ, લાવણ્ય, બળ અતિશયવાળું થાય છે અને વજ્ર જેવું સંઘયણ બળ થાય છે. આ સર્વે કાર્યો ભૂતજયનાં છે.

(૩) ભૂતજયનું ફળ :- કાયાના ધર્મોનો અનભિઘાત :-

પાંચ ભૂતોના જયને કારણે કાયાના ધર્મો રૂપાદિ છે, તેનો નાશ થતો નથી. તેથી યોગીનું શરીર અગ્નિથી બળીને ભસ્મ થતું નથી, પાણીથી ભીંજાતું નથી અને વાયુથી શોષણ પામતું નથી. આ સર્વે કાર્યો ભૂતજયનાં છે. ॥૧૫॥

અવતરણિકા :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનું અલ્પ એક માહાત્મ્ય બતાવે છે -

શ્લોક :-

સંયમાદ્ ગ્રહણાદીનામિન્દ્રિયાણાં જયસ્તતઃ ।

મનોજવો વિકરણભાવશ્ચ પ્રકૃતેર્જયઃ ॥૧૬॥

અન્યથાર્થ :-

ગ્રહણાદીનાં સંયમાત્=ગ્રહણાદિનો સંયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયાણાં જય:=ઈન્દ્રિયોનો જય થાય છે. તત્:=તેનાથી=ઈન્દ્રિયોના જયથી મનોજવ:=મનોજવ=મનની ગતિતુલ્ય શરીરની ગતિનો લાભ થાય છે અર્થાત્ જેમ એક ક્ષણમાં મનથી મેરુ જઈ શકાય છે, તેમ યોગી એક ક્ષણમાં શરીરથી મેરુ જઈ શકે છે. વિકરણભાવ:=કાયાથી નિરપેક્ષ ઈન્દ્રિયોથી વિષયોનું ગ્રહણ ચ=અને પ્રકૃતેર્જય:= પ્રકૃતિનો જય થાય છે. ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

ગ્રહણાદિનો સંયમ કરવાથી ઈન્દ્રિયોનો જય થાય છે. ઈન્દ્રિયોના જયથી મનોજવ, વિકરણભાવ અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે. ॥૧૬॥

ટીકા :-

સંયમાદિતિ-ગ્રહણાદયો ગ્રહણસ્વરૂપાસ્મિતાન્વયાર્થવત્त्वानि, તત્ર ગ્રહણમિન્દ્રિયાણાં વિષયાભિમુખી વૃત્તિઃ, સ્વરૂપં સામાન્યેન પ્રકાશકત્વં, અસ્મિતા અહઙ્કારાનુગમઃ, અન્વયાર્થવત્ત્વે પ્રાગુક્તલક્ષણે, તેષાં યથાક્રમં સંયમાદિન્દ્રિયાણાં જયો ભવતિ, તદુક્તં - “ગ્રહણસ્વરૂપાસ્મિતાન્વયાર્થવત્ત્વસંયમાદિન્દ્રિયજયઃ” ઇતિ [૩-૪૭] । તત ઇન્દ્રિયજયાન્મનોજવઃ=શરીરસ્ય મનોવદનુત્તમગતિલાભઃ, વિકરણભાવશ્ચ કાયનૈરપેક્ષ્યેણેન્દ્રિયાણાં વૃત્તિલાભઃ, પ્રકૃતેઃ=પ્રધાનસ્ય જયઃ સર્વવશિત્વલક્ષણો ભવતિ, તદુક્તં - “તતો મનોજવિત્ત્વં વિકરણભાવઃ પ્રધાનજયશ્ચ” [૩-૪૮] ॥૧૬॥

ટીકાર્થ :-

ગ્રહણાદયો અર્થવત્त्वानि, (૧) ગ્રહણ, (૨) સ્વરૂપ, (૩) અસ્મિતા, (૪) અન્વય અને (૫) અર્થવત્ત્વ ગ્રહણાદિ છે.

તત્ર પ્રાગુક્તલક્ષણે, ત્યાં=ગ્રહણાદિ પાંચમાં, (૧) ઈન્દ્રિયોની વિષયાભિમુખ વૃત્તિ ગ્રહણ છે.

(૨) સામાન્યથી પ્રકાશકપણું ઈન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ છે.

(૩) અહંકારનો અનુગમ અસ્મિતા છે=તે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોની પ્રાપ્તિથી મેં આ વિષયોનો ભોગ કર્યો, એ પ્રકારનો જે અહંકાર થાય છે, તે અસ્મિતા છે.

(૪-૫) અલ્પ અને અર્થવત્ત્વ પૂર્વે કહેવાયેલા સ્વરૂપવાળા=શ્લોક-૧૫માં કહેવાયેલા સ્વરૂપવાળા, છે.

તેષાં ભવતિ, તેઓમાં=ગ્રહણાદિ પાંચમાં, યથાક્રમ સંયમ કરવાથી ઈન્દ્રિયોનો જય થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=ગ્રહણાદિમાં સંયમ કરવાથી ઈન્દ્રિયોનો જય થાય છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૭માં કહેવાયું છે -

“ગ્રહણ ઈન્દ્રિયજયઃ” ઇતિ । “ગ્રહણમાં, સ્વરૂપમાં, અસ્મિતામાં, અલ્પમાં અને અર્થવત્ત્વમાં સંયમ કરવાથી ઈન્દ્રિયોનો જય થાય છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

ઈન્દ્રિયજયનું ફળ બતાવે છે -

તતઃ ગતિલાભઃ, તેનાથી=ઈન્દ્રિયોના જયથી, મનોજવ થાય છે=મનની જેમ શરીરથી અનુત્તમગતિનો લાભ થાય છે.

ઈન્દ્રિયજયનું બીજું ફળ બતાવે છે -

વિકરણભાવશ્ચ વૃત્તિલાભઃ, કાયાથી નિરપેક્ષપણા વડે ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિનો લાભ તે વિકરણભાવ છે.

ઈન્દ્રિયજયનું ત્રીજું ફળ બતાવે છે -

પ્રકૃતેઃ ભવતિ, પ્રકૃતિનો=પ્રધાનનો, સર્વવશિપણારૂપ જય થાય છે. તદુક્તમ્ - તે=ઈન્દ્રિયોના જયથી મનોજવ, વિકરણભાવ અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૮માં કહેવાયું છે -

“તતો પ્રધાનજયશ્ચ” ।। તેનાથી=ઈન્દ્રિયજયથી, મનોજવીપણું, વિકરણભાવ અને પ્રધાનનો જય થાય છે. ।।૧૬।।

ભાવાર્થ :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનું અન્ય એક માહાત્મ્ય પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે -

(૨૭) ગ્રહણાદિમાં સંયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયજય :-

(૧) ગ્રહણ :- ઇન્દ્રિયોની વિષયને અભિમુખ પ્રવૃત્તિ છે, તે ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ છે.

(૨) સ્વરૂપ :- ઇન્દ્રિયો સામાન્યથી તે તે વિષયોનો બોધ કરાવે છે, તે બોધ કરાવવા સ્વરૂપ પ્રકાશકપણું તે ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ છે.

(૩) અસ્મિતા :- ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનો ભોગ કર્યા પછી ભોગ કરનારને અહંકાર થાય છે અર્થાત્ મેં આ ભોગ કર્યો એવી બુદ્ધિ થાય છે, તે અસ્મિતા છે.

(૪) અન્વય :- શ્લોક-૧૫ની ટીકામાં કહ્યું એ પ્રમાણે ભૂત અને ઇન્દ્રિયાત્મક દૃશ્ય છે, અને ઇન્દ્રિયોરૂપ દૃશ્ય પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિસ્વભાવવાળું છે. તેથી પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ એ ઇન્દ્રિયોના અન્વયો=ગુણો, છે.

(૫) અર્થવત્ત્વ :- શ્લોક-૧૫ની ટીકામાં કહ્યું એ પ્રમાણે ભૂત અને ઇન્દ્રિયાત્મક દૃશ્ય પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ સંપાદનના પ્રયોજનવાળું છે. તેથી ઇન્દ્રિયો પણ પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ સંપાદનના પ્રયોજનવાળી છે, તે ઇન્દ્રિયોનું અર્થવત્ત્વ=પ્રયોજનપણું, છે.

ક્રમથી ગ્રહણાદિમાં સંયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયજય :-

ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણ આદિ સ્વરૂપને જાણીને યથાક્રમ તેમાં સંયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે. જેમ -

(૧) યોગી પ્રથમ ઇન્દ્રિયોની વિષયાભિમુખ વૃત્તિઓ શું છે ? એ રૂપ ગ્રહણનો બોધ કરીને ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણ સ્વરૂપમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે તો ગ્રહણને આશ્રયીને ઇન્દ્રિયોમાં સંયમ થવાથી ઇન્દ્રિયો ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ આવે છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને પરાધીન ગ્રહણની પ્રવૃત્તિ યોગી ન કરે તેવું પ્રભુત્વ આવે છે. તે ગ્રહણને આશ્રયીને ઇન્દ્રિયોનો જય છે.

(૨) ત્યારપછી ઇન્દ્રિયોનું પ્રકાશકત્વ સ્વરૂપ છે, તેમાં યોગી ધારણા, ધ્યાન

અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે તો સ્વરૂપને આશ્રયીને ઇન્દ્રિયોમાં સંયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે.

(૩) ત્યારપછી ઇન્દ્રિયોથી થતા અહંકારમાં યોગી ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે તો અહંકારને આશ્રયીને સંયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે.

(૪) ત્યારપછી ઇન્દ્રિયોના અન્વયમાં=ગુણોમાં, યોગી ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે તો અન્વયને આશ્રયીને સંયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે.

(૫) ત્યારપછી ઇન્દ્રિયોના અર્થવત્ત્વમાં યોગી ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવિષયક યત્ન કરે તો અર્થવત્ત્વને આશ્રયીને સંયમ કરવાથી તે ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે.

આ રીતે ગ્રહણાદિ પાંચેમાં યથાક્રમ સંયમ કરવાથી ઇન્દ્રિયોનો સર્વ પ્રકારે જય થાય છે, અને ઇન્દ્રિયોનો જય થવાથી યોગીને મનોજવ, વિકરણભાવ અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે.

(૧) ઇન્દ્રિયજયનું ફળ - મનોજવ :-

મનથી જેમ ક્ષણમાં મેરુ ઉપર જઈ શકાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયજયવાળા યોગી શરીરથી પણ અનુત્તમ ગતિના લાભને કારણે મેરુ ઉપર જઈ શકે છે.

(૨) ઇન્દ્રિયજયનું ફળ - વિકરણભાવ :-

કાયાથી નિરપેક્ષ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનો લાભ તે વિકરણભાવ છે.

ન્યાય પરિભાષામાં દંડને કરણ કહેવામાં આવે છે; કેમ કે દંડ ભ્રમિ દ્વારા=ચક્રભ્રમણ દ્વારા, ઘટને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે વસ્તુ વ્યાપાર દ્વારા કાર્ય કરે તેને કરણ કહેવાય છે. તેમ - કાયા ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનો લાભ કરે છે અર્થાત્ સ્પર્શન્દ્રિય દ્વારા સ્પર્શ પદાર્થનો ઉપભોગ કરે છે, તેથી કાયા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી વિષયોને પ્રાપ્ત કરતી હોવાથી કાયાને કરણ કહેવામાં આવે છે.

જે યોગીએ ઇન્દ્રિયોમાં સંયમ કરીને ઇન્દ્રિયોનો જય કર્યો છે, તે યોગીને કાયારૂપ કરણ વગર ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનો લાભ થાય છે. તેથી અહીં બેઠા બેઠા દૂર રહેલા સ્પર્શના પદાર્થોનો સ્પર્શન્દ્રિય દ્વારા ભોગ કરી શકે છે, તેમ અહીં

બેઠા બેઠા દૂર રહેલા ચક્ષુના વિષયભૂત રૂપાદિને જોઈ શકે છે. એ પ્રકારના વિકરણભાવની=કાચારૂપ કરણ વગર ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ ભાવની, પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકારનો અર્થવિકરણભાવ શબ્દથી જણાય છે. વિશેષ બહુશ્રુતો વિચારે.

(૩) ઇન્દ્રિયજયનું ફળ - પ્રકૃતિનો જય :-

ઇન્દ્રિયનો જય થવાથી પ્રકૃતિનો=કર્મપ્રકૃતિનો જય થાય છે, તેથી યોગી કર્મને પરતંત્ર થઈને પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ તેમને વશ હોય છે.

॥૧૬॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૬માં ઇન્દ્રિયજયનો ઉપાય બતાવ્યો. ઇન્દ્રિયજય કર્યા પછી યોગી અંતઃકરણનો જય કરે છે. તેનાથી શું પ્રાપ્ત થાય છે ? તે બતાવતાં કહે છે -

શ્લોક :-

સ્થિતસ્ય સત્ત્વપુરુષાન્યતાચ્ચાતૌ ચ કેવલમ્ ।
સાર્વજ્યં સર્વભાવાનામધિષ્ઠાતૃત્વમેવ ચ ॥૧૭॥

અન્યથાર્થ :-

ચ=અને કેવલમ્=ફક્ત સત્ત્વપુરુષાન્યતાચ્ચાતૌ=સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતા ખ્યાતિમાં સ્થિતસ્ય=સ્થિત એવા યોગીને સાર્વજ્યં=સર્વજ્ઞપણું ચ=અને સર્વભાવાનામ્ અધિષ્ઠાતૃત્વમ્ એવ=સર્વ ભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું જ થાય છે ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ફક્ત સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાખ્યાતિમાં સ્થિત એવા યોગીને સર્વજ્ઞપણું અને સર્વભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું થાય છે. ॥૧૭॥

ટીકા :-

સ્થિતસ્યેતિ-કેવલં સત્ત્વપુરુષયોરન્યતાચ્ચાતૌ ગુણકર્તૃત્વાભિમાનશિથિલી-ભાવલક્ષણાયાં શુદ્ધસાત્ત્વિકપરિણામરૂપાયાં સ્થિતસ્ય સાર્વજ્યં સર્વેષાં શાન્તોદિતા-

વ્યપદેશ્યધર્મત્વેન સ્થિતાનાં યથાવદ્વિવેકજં જ્ઞાનલક્ષણં, સર્વેષાં ભાવાનાં ગુણપરિ-
ગામાનામધિષ્ઠાતૃત્વમેવ ચ સ્વામિવદાક્રમણલક્ષણં ભવતિ, તદુક્તં - “સત્ત્વ-
પુરુષાન્યતાહ્યાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞત્વં ચ” [૩-૪૯] ॥૧૭॥

ટીકાર્થ :-

કેવલં ભવતિ, કેવલ ગુણના કર્તૃત્વના અભિમાનના શિથિલી-
ભાવસ્વરૂપ અને શુદ્ધ સાત્ત્વિકપરિણામરૂપ, સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતા-
પ્ર્યાતિમાં સ્થિત એવા યોગીને શાંત, ઉદિત અને અવ્યપદેશ્યધર્મપણાથી
રહેલા સર્વ પદાર્થોનું યથાવત્ વિવેકથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાનસ્વરૂપ સર્વજ્ઞપણું
થાય છે, અને ગુણપરિણામરૂપ સર્વ ભાવોનું સ્વામીની જેમ આક્રમણ
સ્વરૂપ અધિષ્ઠાતૃપણું થાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=કેવલ સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાપ્ર્યાતિમાં સ્થિત એવા
યોગીને સર્વજ્ઞપણું અને સર્વ ભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું થાય છે તે,
પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૪૯માં કહેવાયું છે -

“સત્ત્વ સર્વજ્ઞત્વં ચ” ॥ “સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાપ્ર્યાતિમાત્રવાળા યોગીને
સર્વ ભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું અને સર્વજ્ઞપણું થાય છે.” ॥૧૭॥

ભાવાર્થ :-

(૨૮) અંતઃકરણજયનું ફળ - કેવલ સત્ત્વપુરુષની અન્યતાપ્ર્યાતિમાં
રહેલા યોગીને સર્વજ્ઞપણાની અને સર્વભાવોના અધિષ્ઠાતૃપણાની પ્રાપ્તિ :-

શ્લોકમાં ‘કેવલમ્’ શબ્દ છે, તેથી એ જણાય છે કે યોગી ગ્રહણ આદિમાં
સંયમ કરીને ઇન્દ્રિયોનો જય કરે ત્યારે તેનાં મનોજવ આદિ ત્રણ કાર્યો થાય છે,
જે શ્લોક-૧૭માં બતાવેલ છે. ફક્ત તે ઇન્દ્રિયજયના કારણે અંતઃકરણ ઉપર
જય પ્રાપ્ત થાય ત્યારપછી સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાપ્ર્યાતિમાં યોગી સ્થિત
થાય છે, અને ત્યારે યોગીને સર્વજ્ઞપણું અને સર્વ ભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું પ્રાપ્ત
થાય છે. તેથી જ્યાં સુધી માત્ર ઇન્દ્રિયોનો જય થયો છે, ત્યાં સુધી સર્વજ્ઞપણું
અને સર્વ ભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ સત્ત્વ અને પુરુષની

અન્યતાપ્યાતિમાં જ્યારે યોગી સ્થિત થાય છે, ત્યારે સર્વજ્ઞપણું અને સર્વ ભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ઇન્દ્રિયજય અંતઃકરણજય પ્રત્યે કારણ છે, તેવો અર્થ 'કેવલ' શબ્દથી જણાય છે.

અન્યતાપ્યાતિ શું છે ? તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે --

અન્યતાપ્યાતિનું સ્વરૂપ :-

સત્ત્વ અને પુરુષ એ બંને જુદા છે, એ પ્રકારનો જે બોધ તે અન્યતાપ્યાતિ છે અર્થાત્ સત્ત્વ=બુદ્ધિ અને પુરુષ એ બેની અન્યતાનો બોધ તે અન્યતાપ્યાતિ છે. યોગીને આ અન્યતાપ્યાતિ થવાને કારણે ગુણમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન હતું તે શિથિલ થાય છે અર્થાત્ બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થતા જે ભાવો છે, તેમાં પુરુષને કર્તૃત્વનું અભિમાન થાય છે; કેમ કે બુદ્ધિથી પોતે અભિન્ન છે તેવો પુરુષને બોધ હોય છે, તેથી બુદ્ધિ જે કરે છે તે હું કરું છું, તેવું પુરુષને અભિમાન થાય છે; અને જ્યારે બુદ્ધિથી પુરુષ એવો હું જુદો છું, તેવું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે અન્યતાપ્યાતિ પ્રગટે છે. તેથી ગુણોના કર્તૃત્વનું અભિમાન શિથિલ થાય છે અને શુદ્ધ સાત્ત્વિક પરિણામરૂપ અન્યતાપ્યાતિમાં યોગી સ્થિત થાય છે, જેથી યોગીને યથાવત્ વિવેકવાળું જ્ઞાનસ્વરૂપ સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ થાય છે.

સર્વજ્ઞપણું શું છે ? તે બતાવતાં કહે છે --

સર્વજ્ઞપણાનું સ્વરૂપ :-

સર્વ પદાર્થોમાં ત્રણ ભાવો છે : (૧) શાંત, (૨) ઉદ્દિત અને (૩) અવ્યપદેશ્ય. જે ભૂતકાળના ભાવો છે તે વર્તમાનમાં શાંત છે, વર્તમાનના ભાવો વર્તમાનમાં ઉદ્દિત છે, અને ભવિષ્યમાં થનારા ભાવો વર્તમાનમાં અવ્યપદેશ્ય છે. તેથી ભૂતકાળના વર્તમાનમાં શાંત ભાવો, વર્તમાનના ઉદ્દિત ભાવો, અને ભવિષ્યના વર્તમાનમાં અવ્યપદેશ્યભાવોથી સ્થિત એવા ભૂત-ભાવિ-વર્તમાનના સર્વ પદાર્થોનું યથાર્થજ્ઞાન થાય છે, તે સર્વજ્ઞપણું છે.

વળી અન્યતાપ્યાતિને કારણે સર્વ ભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું થાય છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે --

ગુણપરિણામવાળા એવા સર્વ ભાવોને તે યોગી સ્વામીની જેમ આક્રમણ કરી શકે તેવું અધિષ્ઠાતૃપણું થાય છે. ॥૧૭॥

શ્લોક :-

સ્મૃતા સિદ્ધિર્વિશોકેયં તદ્વૈરાગ્યાચ્ચ યોગિનઃ ।
દોષબીજક્ષયે નૂનં કૈવલ્યમુપદર્શિતમ્ ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ :-

ઇયં=આ=શ્લોક-૧૭માં કહેલ સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાખ્યાતિથી સર્વજ્ઞપણું અને સર્વ ભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું થાય છે એ, વિશોકા સિદ્ધિઃ=વિશોકાસિદ્ધિ સ્મૃતા=કહેવાય છે, તદ્વૈરાગ્યાચ્ચ=અને તે વિશોકામાં વૈરાગ્ય થવાથી યોગિનઃ=યોગીના દોષબીજક્ષયે=દોષોની બીજભૂત અવિધાદિનો ક્ષય થયે છે તે નૂનં=નિશ્ચિત કૈવલ્યમ્=પ્રકૃતિથી ભિન્ન એવા પુરુષના પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવાપણાસ્વરૂપ કૈવલ્ય, ઉપદર્શિતમ્=બતાવાયું છે. ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

આ=શ્લોક-૧૭માં કહેલ સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાખ્યાતિથી સર્વજ્ઞપણું અને સર્વ ભાવોનું અધિષ્ઠાતૃપણું થાય છે એ, વિશોકાસિદ્ધિ કહેવાય છે, અને તે વિશોકામાં વૈરાગ્ય થવાથી યોગીના દોષોની બીજભૂત અવિધાદિનો ક્ષય થયે છે, નિશ્ચિત પ્રકૃતિથી ભિન્ન એવા પુરુષના પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવાપણાસ્વરૂપ કૈવલ્ય બતાવાયું છે. ॥૧૮॥

ટીકા :-

સ્મૃતેતિ-ઇયં વિશોકા સિદ્ધિઃ સ્મૃતા, તસ્યાં વિશોકાયાં સિદ્ધૌ વૈરાગ્યાચ્ચ યોગિનો=યોગભાજઃ, દોષાણાં=રાગાદીનાં, બીજસ્યાવિદ્યાદેઃ ક્ષયે=નિર્મૂલને, નૂનં=નિશ્ચિતં, કૈવલ્યં=પુરુષસ્ય ગુણાનામધિકારપરિસમાપ્તેઃ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્ત્વમ્, ઉપદર્શિતં, યતઃ - “તદ્વૈરાગ્યાદપિ દોષબીજક્ષયે કૈવલ્યમ્” [૩-૫૦] ઇતિ ॥૧૮॥

ટીકાર્થ :-

ઇયં ઉપદર્શિતમ્, આ=સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાખ્યાતિને કારણે યોગી સર્વ ભાવોને જાણે છે અને સર્વ ભાવોનો અધિષ્ઠાતા બને છે એ, વિશોકાસિદ્ધિ કહેવાય છે, અને આ વિશોકાસિદ્ધિમાં વૈરાગ્ય થવાને કારણે

યોગીના રાગાદિરૂપ દોષોના અવિદ્યાદિરૂપ બીજનો ક્ષય થયે છે તે=નિર્મૂળ થયે છે, નક્કી કેવલપણું થાય છે=પુરુષનો પ્રકૃતિની સાથે આત્યંતિક વિયોગ થાય છે; કેમ કે ગુણોના અધિકારની પરિસમાપ્તિ થયેલ હોવાથી પુરુષનું સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠિતપણું બતાવાયું છે=પ્રકૃતિનો ભોગ અને અપવર્ગ સંપાદનરૂપ જે ગુણ, તેના અધિકારની પરિસમાપ્તિ થયેલ હોવાથી, પ્રકૃતિથી અત્યંત ભિન્ન થયેલો પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત બને છે.

જે કારણથી પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૫૦માં કહેવાયું છે -

“તદ્વૈરાગ્યાદ્ કૈવલ્યમ્” इति ॥ “તેમાં વૈરાગ્યથી=વિશોકાસિદ્ધિમાં પણ વૈરાગ્યથી, દોષબીજનો ક્ષય થયે છે કેવલપણું છે=પ્રકૃતિથી ભિન્ન એવા પુરુષનું સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠિતપણું છે”. ॥૧૮॥

ભાવાર્થ :-

(૨૯) વિશોકાસિદ્ધિમાં વૈરાગ્ય થવાથી સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠિતપણારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ :-

સંસારી જીવોને જે જ્ઞાનસ્વરૂપ અનુભવ દેખાય છે તે બુદ્ધિ છે, અને પુરુષ એ આત્મા છે. તે બંને ભિન્ન હોવા છતાં સંસારી જીવોને સત્ત્વરૂપ બુદ્ધિ જ હું પુરુષ છું તેવો બોધ હોય છે, અને યોગીને વિવેક પ્રગટેલ હોવાથી સત્ત્વરૂપ બુદ્ધિ અને પુરુષમાં અન્યતા છે તેવો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે. તેવા પ્રકર્ષવાળા બોધથી યોગી સર્વજ્ઞ અને સર્વભાવોના અધિષ્ઠાતા બને છે. આવા પ્રકારની યોગીને સિદ્ધિ થાય છે, તે વિશોકાસિદ્ધિ કહેવાય છે.

આ વિશોકાસિદ્ધિવાળા યોગીઓને બાહ્ય વિષયોમાં વૈરાગ્ય હોય છે, અને જ્યારે તેઓને વિશોકાસિદ્ધિમાં પણ વૈરાગ્ય પ્રગટે છે, ત્યારે તેઓને પાતંજલ મત પ્રમાણે ગુણોમાં પણ વૈરાગ્ય થાય છે. તેથી બે પ્રકારના વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ તેઓને થાય છે -

(૧) વિષયોમાં વૈરાગ્ય અન

(૨) વિશોકાસિદ્ધિરૂપ ગુણોમાં વૈરાગ્ય.

આ બંને પ્રકારના વૈરાગ્યના પ્રકર્ષને કારણે રાગાદિ દોષોના બીજ એવી અવિદ્યા આદિનો નિર્મૂળ નાશ થાય છે, અને તેના કારણે પુરુષને કેવલપણું

પ્રાપ્ત થાય છે=પુરુષ પ્રકૃતિથી ભિન્ન બને છે અર્થાત્ પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠાન પામે છે; કેમ કે પુરુષાર્થશૂન્ય એવા ગુણો પ્રતિલોભ પરિણામથી પ્રકૃતિમાં વિશ્રાંત થાય છે. તેથી હવે તે ગુણોનો પુરુષને ભોગ સંપાદન કરવાનો કે અપવર્ગ સંપાદન કરવાનો જે અધિકાર હતો, તે સમાપ્ત થાય છે. ॥૧૮॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૮માં વિશોકાસિદ્ધિ બતાવી અને કહ્યું કે વિશોકાસિદ્ધિમાં વૈરાગ્ય થાય અને તે વૈરાગ્યના પ્રકર્ષને કારણે દોષબીજનો ક્ષય થાય તો પુરુષને મુક્તપણાની પ્રાપ્તિરૂપ કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે કોઈ યોગી વિશોકાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તે વખતે પ્રાપ્ત થયેલી સમાધિમાં સ્થિતિનું કારણ શું છે ? તે બતાવતાં કહે છે -

શ્લોક :-

અસદ્ગ્ચાસ્મયશ્ચૈવ સ્થિતાવુપનિમન્ત્રણે ।

બીજં પુનરનિષ્ટસ્ય પ્રસદ્ગ્ઃ સ્યાત્ કિલાન્યથા ॥૧૯॥

અન્યથાર્થ :-

ઉપનિમન્ત્રણે=ઉપનિમંત્રણ કરાયે છતે=દેવતાઓ દ્વારા ભોગાદિ માટે ઉપનિમંત્રણ કરાયે છતે, સ્થિતૌ=સ્થિતિમાં=વિશોકાસિદ્ધિકાળમાં વર્તતી સમાધિની અવસ્થિતિમાં અસદ્ગ્ચાસ્મયશ્ચૈવ=અસંગ અને અસ્મય જ બીજ છે, અન્યથા=જો યોગી અસંગ અને અસ્મય ન કરે અને પ્રાપ્ત થયેલી સમાધિમાં સંગ અને સ્મય કરે તો પુનઃ કિલ=વળી ખરેખર અનિષ્ટસ્ય=અનિષ્ટનો પ્રસદ્ગ્ઃ સ્યાત્=પ્રસંગ થાય. ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

દેવતાઓ દ્વારા ભોગાદિ માટે ઉપનિમંત્રણ કરાયે છતે, સ્થિતિમાં અસંગ અને અસ્મય જ બીજ છે. જો યોગી અસંગ અને અસ્મય ન કરે અને પ્રાપ્ત થયેલી સમાધિમાં સંગ અને સ્મય કરે તો વળી ખરેખર અનિષ્ટનો પ્રસંગ થાય. ॥૧૯॥

ટીકા :-

અસદ્ગશ્ચેતિ-ઉપનિમન્ત્રણે=ઉક્તસમાધિસ્થસ્ય દેવૈર્દિવ્યસ્ત્રીરસાયનાદ્યુપ-
ઢૌકનેન ભોગનિમન્ત્રણે, અસદ્ગશ્ચાસ્મયશ્ચૈવ સ્થિતૌ બીજં, સદ્ગકરણે
પુનર્વિષયપ્રવૃત્તિપ્રસદ્ગાત્ સ્મયકરણે ચ કૃતકૃત્યમાત્માનં મન્યમાનસ્ય
સમાધાવુત્સાહભદ્ગાત્, એતદેવાહ-અન્યથાઽસદ્ગાસ્મયાકરણે પુનઃ કિલેતિ
સત્યેઽનિષ્ટસ્ય પ્રસદ્ગ ઇતિ, તદિદમુક્તં -“સ્થિત્યુપનિમન્ત્રણે સદ્ગસ્મયાકરણં
પુનરનિષ્ટપ્રસંગાત્” [૩-૫૧] ઇતિ ॥૧૧॥

ટીકાર્થ :-

ઉપનિમન્ત્રણે ઉત્સાહભદ્ગાત્, ઉપનિમંત્રણ કરાયે છતે=ઉક્ત સમાધિસ્થ
એવા યોગીને અર્થાત્ વિશોકાસિદ્ધિકાળમાં વર્તતી સમાધિમાં રહેલા યોગીને,
દેવો વડે દિવ્ય સ્ત્રી, રસાયનાદિના ઉપઢૌકન વડે ભોગનું નિમંત્રણ કરાયે
છતે, અસંગ અને અસ્મય જ સ્થિતિમાં બીજ છે=યોગીની સમાધિની
અવસ્થિતિમાં બીજ છે; કેમ કે વળી સંગ કરાયે છતે=દેવતાઓ વડે કરાયેલા
ભોગના નિમંત્રણમાં સંગ કરાયે છતે, વિષયની પ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ છે, અને
સ્મય કરાયે છતે=પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિમાં હું સિદ્ધિવાળો છું, એ
પ્રમાણે સ્મય કરાયે છતે, કૃતકૃત્ય પોતાને માનતા એવા યોગીને સમાધિમાં
ઉત્સાહનો ભંગ છે.

એતદેવાહ - આને જ=સંગમાં વિષયની પ્રવૃત્તિ છે અને સ્મયકરણમાં
સમાધિના ઉત્સાહનો ભંગ છે એને જ, શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે -

અન્યથા પ્રસદ્ગ ઇતિ, અન્યથા=અસંગ અને અસ્મયના અકરણમાં
વળી ખરેખર અનિષ્ટનો પ્રસંગ છે અર્થાત્ સંગ અને સ્મયના કરણમાં
અનિષ્ટનો પ્રસંગ છે.

ઈતિ શબ્દ ટીકાના કથનની સમાપ્તિસૂચક છે.

તદિદમુક્તમ્ - તે આ=દેવતાઓ દ્વારા ઉપનિમંત્રણ કરાયે છતે સ્થિતિમાં
અસંગ અને અસ્મય જ બીજ છે. જો યોગી અસંગ અને અસ્મય ન કરે
અને પ્રાપ્ત થયેલી સમાધિમાં સંગ અને સ્મય કરે તો વળી અનિષ્ટનો
પ્રસંગ થાય તે આ, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૫૧માં કહેવાયું છે -

“સ્વામ્યુપનિમન્ત્રણે પ્રસન્નગાત્” ઇતિ ।। “સ્વામીને=અધિકૃત સમાધિમાં રહેલા સ્વામીને, ઉપનિમન્ત્રણ કરાયે છતે=દેવતાઓ દ્વારા ઉપનિમન્ત્રણ કરાયે છતે, સંગ અને સ્મયનું અકરણ છે. વળી સંગ અને સ્મય કરે તો અનિષ્ટનો પ્રસંગ છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૧૯॥

ભાવાર્થ :-

વિશોકાસિદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થયેલ સમાધિમાં સ્થિતિનું બીજ સંગ અને સ્મયનું અકરણ :-

શ્લોક-૧૭માં બતાવ્યું તેમ યોગી ઇન્દ્રિયોનો જય કરે, ત્યારપછી શ્લોક-૧૭માં બતાવ્યું એમ અંતઃકરણનો જય કરે, ત્યારે યોગીને સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાપ્ચ્યાતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને યોગી સર્વજ્ઞ અને સર્વભાવોનો અધિષ્ઠાતા બને છે. સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાપ્ચ્યાતિવાળા યોગીને આ પ્રાપ્ત થયેલી યોગની સિદ્ધિને પાંતંજલદર્શનકાર વિશોકાસિદ્ધિ કહે છે.

વિશોકાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી જો તે યોગી વિશોકાસિદ્ધિમાં પણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે તો દોષનું બીજ ક્ષય થાય, અને દોષબીજનો ક્ષય થાય તો યોગી સર્વકર્મથી મુક્ત બને છે.

હવે કોઈ યોગીને વિશોકાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, અને તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમને દેવતાઓ ભોગાદિ માટે નિમન્ત્રણ કરે તોપણ તે યોગી ભોગાદિમાં સંગ ન કરે, અને કદાચ કોઈ યોગીને દેવતાઓ ભોગાદિ માટે ઉપનિમન્ત્રણ કરે કે ન કરે તોપણ સંગ ન કરે; આમ છતાં પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિનો સ્મય કરે, તોપણ તે યોગી સમાધિમાં અવસ્થિત રહી શકતા નથી. તેથી જે યોગી વિશોકાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભોગાદિમાં સંગ કરતા નથી, અને પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિમાં વૈરાગ્યને ધારણ કરે છે, તેઓ ક્રમસર દોષબીજનો ક્ષય કરીને કૈવલ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સંગ અને સ્મયકરણમાં અનિષ્ટનો પ્રસંગ :-

જે યોગી વિશોકાસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કર્યા પછી, દેવતાઓ તેમને ભોગાદિ માટે નિમન્ત્રણ કરે અને તે વિષયોમાં સંગ કરે તો તેઓ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવાથી સમાધિરહિત બને છે.

વળી કોઈ યોગી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિને કારણે સ્મય કરે તો, પોતે કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છે, એ પ્રકારે પોતાને માનતા સમાધિ માટે અધિક પ્રયત્ન કરવાના ઉત્સાહના ભંગવાળા થાય છે. તેથી જે યોગી અસંગ અને અસ્મય કરે છે તે યોગી તે સમાધિ દ્વારા ઉત્તરોત્તર અતિશયવાળા થઈને કૈવલ્યને પામે છે અર્થાત્ મુક્ત થાય છે, એ પ્રકારે શ્લોક-૧૮ સાથે સંબંધ છે. ॥૧૯॥

અવતરણિકા :-

પાતંજલ મત પ્રમાણે યોગનું અન્ય એક માહાત્મ્ય બતાવે છે -

શ્લોક :-

સ્યાત્ ક્ષણક્રમસમ્બન્ધસંયમાદ્યદ્વિવેકજમ્ ।

જ્ઞાનં જાત્યાદિભિસ્તચ્ચ તુલ્યયોઃ પ્રતિપત્તિકૃત્ ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ :-

ક્ષણક્રમસમ્બન્ધસંયમાત્=ક્ષણ અને ક્રમના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી
યદ્વિવેકજમ્ જ્ઞાનં=વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન થાય છે તચ્ચ=અને તે=તે
જ્ઞાન જાત્યાદિભિઃ=જાત્યાદિથી તુલ્યયોઃ=તુલ્ય એવા બે પદાર્થોમાં
પ્રતિપત્તિકૃત્=ભેદને કરનારું છે. ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ક્ષણ અને ક્રમના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું
જે જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન જાત્યાદિથી તુલ્ય એવા બે પદાર્થોમાં પ્રતિપત્તિને
કરનારું છે. ॥૨૦॥

ટીકા :-

સ્યાદિતિ-ક્ષણઃ સર્વાન્ત્યઃ કાલાવયવસ્તસ્ય ક્રમઃ પૌર્વાપર્યં તત્સંયમાત્
સૂક્ષ્માન્તરસાક્ષાત્કરણસમર્થાત્ યદ્વિવેકજં જ્ઞાનં સ્યાત્, યદાહ - “ક્ષણક્ર(તત્ક્ર)મયોઃ
સંયમાદ્યદ્વિવેકજં જ્ઞાનમ્” [૩-૫૨] ઇતિ, તચ્ચ જાત્યાદિભિસ્તુલ્યયોઃ પદાર્થયોઃ
પ્રતિપત્તિકૃત્ વિવેચકં, તદુક્તં - “જાતિલક્ષણદેશૈરન્યતાનવચ્છેદાતુલ્યયોસ્તતઃ પ્રતિપત્તિઃ”

[૩-૫૩] ઇતિ । પદાર્થાનાં ભેદહેતવો હિ જાતિલક્ષણદેશા ભવન્તિ । જાતિઃ પદાર્થભેત્રી યથા ગૌરયં મહિષોઽયમિતિ જાત્યા તુલ્યયોર્લક્ષણં ભેદકં, યથા ઇયં કર્બુરા ઇયં ચારુણેતિ ઉભાભ્યામભિન્નયોર્દેશો ભેદહેતુઃ, યથા તુલ્યપ્રમાણ-યોરામલકયોર્ભિન્નદેશસ્થિતયોઃ યત્ર ચ ત્રયમપિ ન ભેદકં, યથૈકદેશસ્થિતયોઃ શુક્લયોઃ પાર્થિવયોઃ પરમાણ્વોઃ, તત્ર સંયમજનિતાદ્વિવેકજ્ઞાનાદેવ ભવતિ ભેદધીરિતિ ॥૨૦॥

ટીકાર્થ :-

ક્ષણઃ સ્યાત્, સર્વ અંત્ય કાલાવયવ ક્ષણ છે, તેનો પૂર્વાપર ક્રમ, તેમાં સંયમ કરવાથી=ક્ષણ કરતાં અન્ય સૂક્ષ્મ પદાર્થોને સાક્ષાત્ કરવામાં સમર્થ એવો સંયમ કરવાથી વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન થાય છે.

યદાહ - જે કારણથી પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૫૨માં કહેવાયું છે -

“ક્ષણક્ર (તત્ક્ર) મયોઃ જ્ઞાનમ્” ઇતિ, “ક્ષણ અને ક્રમના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન થાય છે.

તચ્ચ વિવેચકમ્, અને તે=વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન થાય છે તે, જાત્યાદિથી તુલ્ય એવા બે પદાર્થોમાં પ્રતિપત્તિને કરનારું છે=વિવેચક છે.

તદુક્તમ્ - તે=વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન થાય છે, તે જાત્યાદિથી તુલ્ય એવા બે પદાર્થોમાં પ્રતિપત્તિને કરનારું છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૫૩માં કહેવાયું છે -

“જાતિલક્ષણ પ્રતિપત્તિઃ” ઇતિ । “જાતિ, લક્ષણ અને દેશ વડે અન્યતાના અનવરછેદથી તુલ્ય એવા બે પદાર્થોમાં તેનાથી=વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી, પ્રતિપત્તિ થાય છે=ભેદનો નિર્ણય થાય છે.”

શ્લોકના ઉત્તરાર્થનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

પદાર્થાનાં ભેદધીરિતિ ॥ જાતિ, લક્ષણ અને દેશ, પદાર્થના ભેદના હેતુઓ છે. (૧) જાતિ પદાર્થનો ભેદ કરનારી છે : જે પ્રમાણે - આ ગાય છે અને આ મહિષ છે એ બે ગોત્વ અને મહિષત્વ જાતિથી જુદા પડે છે.

(૨) જાતિ દ્વારા તુલ્ય એવા બે પદાર્થોમાં લક્ષણ ભેદક છે : જે પ્રમાણે - આ કર્બુર છે અને આ અરુણ છે અર્થાત્ ગોત્ય જાતિવાળી બે ગાયોમાં આ કાબરચિતરી ગાય છે અને આ લાલ ગાય છે, એ પ્રકારનું ગાયના વર્ણરૂપ લક્ષણ બે ગાયનો ભેદક છે. (૩) ઉભયથી અભિન્ન એવી બે વસ્તુમાં દેશ ભેદનો હેતુ છે : જે પ્રમાણે - તુલ્ય પ્રમાણવાળા ભિન્ન દેશમાં રહેલા આમળામાં દેશ ભેદનો હેતુ છે; અને (૪) જ્યાં ત્રણે પાણ=જાતિ, લક્ષણ અને દેશ એ ત્રણે પાણ, ભેદક નથી : જે પ્રમાણે - એક દેશમાં રહેલા શુક્લ એવા બે પાર્થિવ પરમાણુઓમાં ત્રણે પાણ ભેદક નથી. ત્યાં સંયમથી પેદા થયેલા વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી જ ભેદબુદ્ધિ થાય છે.

इति शब्द टीकाना कथननी समाप्तिसूचक છે. ॥૨૦॥

ભાવાર્થ :-

(૩૦) ક્ષણ અને ક્રમના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જાત્યાદિથી તુલ્ય એવા બે પદાર્થોનું વિવેકક :-

કાળની ક્ષણો ઘણી સૂક્ષ્મ છે. એમાં સૌથી નાની કાળની અંત્ય ક્ષણરૂપ જે સૂક્ષ્મ ક્ષણ છે, તે ક્ષણ, અને તે ક્ષણનો જે પૂર્વાપર ક્રમ, તે બંનેમાં સંયમ કરવાથી યોગીને પદાર્થોનું પરસ્પર ભેદથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન સૂક્ષ્મ એવા અન્ય પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં સમર્થ બને છે.

આશય એ છે કે કાળની એક ક્ષણ જે અતિ સૂક્ષ્મ છે, તે ક્ષણ, અને તે ક્ષણ સાથે પૂર્વની ક્ષણ અને ઉત્તરની ક્ષણ તે બેમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વ-અપર ક્ષણ કરતાં કાળની વર્તમાનની ક્ષણ જે જુદી છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. આ રીતે પૂર્વ-અપર ક્ષણ કરતાં વચલી ક્ષણ ઉપર ભિન્નરૂપે બોધ કરવા અર્થે કરેલા સંયમથી સૂક્ષ્મ ક્ષણને ગ્રહણ કરનારું વિવેકવાળું જ્ઞાન થાય છે, અને તે વિવેકવાળું જ્ઞાન અન્ય સૂક્ષ્મ પદાર્થોને સાક્ષાત્ કરવામાં સમર્થ બને છે.

સારાંશ :-

પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણ તે બે ક્ષણોનો પૃથગ્ભાવ ઉપસ્થિત થાય તે પ્રકારે સંયમ કરીને ઊંડ કરવાથી પૂર્વ-અપર ક્ષણનો પૃથગરૂપે જે બોધ થાય છે, તે

વિવેકથી પેદા થયેલું જ્ઞાન છે. તેનાથી અન્ય સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

આ વિવેકવાળું જ્ઞાન કેવા પ્રકારના વિશેષ બોધનું કારણ બને છે, તે શ્લોકના ઉત્તરાર્થથી બતાવતાં કહે છે -

પદાર્થોને પરસ્પર જુદા જાણવાનું કારણ જાતિ, લક્ષણ અને દેશ છે. જેમ - ગોત્વજાતિવાળી ગાય છે અને મહિષત્વજાતિવાળી ભેંસ છે. તે બંને પરસ્પર ભિન્ન છે તેનો બોધ ગોત્વજાતિથી અને મહિષત્વજાતિથી થાય છે.

વળી ગોત્વજાતિવાળી બે ગાયો હોય ત્યારે જાતિથી તે ગાયના ભેદનું જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ લક્ષણથી તેના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ - એક ગાય કાબરચિતરાવર્ણવાળી છે અને બીજી ગાય લાલવર્ણવાળી છે. તેથી તે બંને ગાયોમાં ગોત્વજાતિ સમાન હોવાથી જાતિથી ભેદ નહિ થતો હોવા છતાં વર્ણરૂપ લક્ષણથી ભેદ થઈ શકે છે.

વળી કોઈ વસ્તુ સમાન જાતિવાળી હોય, સમાન વર્ણવાળી હોય તો તે બેનો ભેદ જાતિથી અને વર્ણથી થતો નથી, પરંતુ તે બે વસ્તુ ભિન્ન દેશમાં રહેલી છે, તેથી આ બે વસ્તુ જુદી છે તેવો બોધ થાય છે. જેમ સમાન વર્ણવાળાં અને સમાન પ્રમાણવાળાં બે આમળાંઓ ભિન્ન દેશમાં રહેલાં હોય ત્યારે તે ભિન્ન દેશમાં રહેલાં હોવાને કારણે તે બે આમળાંઓ જુદાં છે, તેવો બોધ થાય છે.

વળી જ્યાં જાતિ, લક્ષણ અને દેશ ભેદક નથી, તેવી ભિન્ન એવી બે વસ્તુનો ભેદ અન્ય કોઈ પુરુષ કરી શકે નહિ. જેમ એક દેશમાં રહેલા શુક્લવર્ણવાળા બે પાર્થિવ પરમાણુઓમાં 'આ પરમાણુ કરતાં આ પરમાણુ ભિન્ન છે' એવો બોધ અન્ય કોઈ કરી શકે નહિ તેવા સ્થાનમાં પણ ક્ષણ અને ક્રમમાં સંયમ કરવાથી, જેમને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, એવા યોગીને એક ક્ષેત્રમાં રહેલા સમાન વર્ણવાળા બે પાર્થિવ પરમાણુમાં ભેદનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ જેમ સૂક્ષ્મ એવી પૂર્વ ક્ષણ અને અપર ક્ષણ જુદી છે, તેવું ભેદનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ એક ક્ષેત્રમાં રહેલા બે પાર્થિવ પરમાણુઓમાં આ પાર્થિવ પરમાણુ કરતા આ પાર્થિવ પરમાણુ જુદો છે, તેવું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તે યોગીને થાય છે. ॥૨૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૦માં કહ્યું કે ક્ષણ અને ક્રમમાં સંયમ કરવાથી વિવેકવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિવેકવાળા જ્ઞાનને કઈ સંજ્ઞા છે ? તેનો વિષય શું છે ? અને તેનો સ્વભાવ શું છે ? તે બતાવવા અર્થે અને તેનાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

તારકં સર્વવિષયં સર્વથાવિષયાક્રમમ્ ।

શુદ્ધિસામ્યેન કૈવલ્યં તતઃ પુરુષસત્ત્વયોઃ ॥૨૧॥

અન્યથાર્થ :-

તારકં=શ્લોક-૨૦માં કહ્યું તે વિવેકવાળું જ્ઞાન તારક, સર્વવિષયં=સર્વ-વિષયવાળું સર્વથાવિષયાક્રમમ્=સર્વ પ્રકારે વિષયને ગ્રહણ કરનારું એવું ક્રમરહિત છે. તતઃ=તેનાથી=તે તારક જ્ઞાનથી, પુરુષસત્ત્વયોઃ=પુરુષ અને સત્ત્વની શુદ્ધિસામ્યેન=શુદ્ધિના સામ્યથી કૈવલ્યમ્=કૈવલ્ય થાય છે=સર્વથા પ્રકૃતિથી મુક્ત થવારૂપ પુરુષનું એકપણું થાય છે. ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

શ્લોક-૨૦માં કહ્યું તે વિવેકવાળું જ્ઞાન તારક, સર્વવિષયવાળું, સર્વ પ્રકારે વિષયને ગ્રહણ કરનારું એવું ક્રમરહિત છે. તે તારકજ્ઞાનથી પુરુષ અને સત્ત્વની શુદ્ધિના સામ્યથી કૈવલ્ય થાય છે. ॥૨૧॥

ટીકા :-

તારકમિતિ-તત્ત્વ વિવેકજં જ્ઞાનં તારયત્યગાધાત્સંસારપયોધેર્યોગિન-મિત્યાન્વર્થિક્યા સજ્જયા તારકમુચ્યતે, તથા સર્વવિષયં=સર્વાણિ તત્ત્વાનિ મહદાદીનિ વિષયો यस્ય તત્તથા, તથા સર્વથા સર્વેઃ પ્રકારૈઃ સૂક્ષ્માદિભેદૈર્વિષયો यस્ય તત્ત્વ તદક્રમં ચ નિઃશેષનાનાવસ્થાપરિણતત્ર્યર્થિકભાવગ્રહણે ક્રમરહિતં ચેતિ કર્મધારયઃ, ઇત્યં ચાસ્ય સજ્જાવિષયસ્વભાવા વ્યાખ્યાતાઃ, તદુક્તં - “તારકં સર્વવિષયં સર્વથાવિષયમક્રમં ચેતિ” [૩-૫૪], તતઃ=તસ્માત્, જ્ઞાનાત્ પુરુષસત્ત્વયોઃ

શુદ્ધિસામ્યેન કૈવલ્યં ભવતિ, તત્ર પુરુષસ્ય શુદ્ધિરુપચરિતા ભોગાભાવઃ(શુદ્ધિ-
રુપચરિતભોગાભાવઃ) સત્ત્વસ્ય તુ સર્વથા કર્તૃત્વાભિમાનનિવૃત્ત્યા સ્વકારણેનુપ્રવેશ
ઇતિ, તદિદમુક્તં - “સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્યમ્” [૩-૫૫] ઇતિ ॥૨૧॥

ટીકાર્થ :-

તત્ત્વ કર્મધારયઃ, અને તે=શ્લોક-૨૦માં જે જ્ઞાન કહ્યું તે, વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન, અગાધ સંસારસમુદ્રથી યોગીને તારે છે, એ પ્રકારની આલ્વર્થિકી સંજ્ઞાથી=એ પ્રકારના વ્યુત્પત્તિ અર્થથી, તારક કહેવાય છે; અને સર્વવિષયવાળું છે=તે તારકજ્ઞાન સર્વવિષયવાળું છે અર્થાત્ સર્વ મહદાદિ તત્ત્વો વિષય છે જેને તે તેવું છે=સર્વવિષયવાળું છે, અને સર્વથા=સર્વ પ્રકારે, સૂક્ષ્માદિ ભેદોથી વિષય છે જેનો તે, અને તેનો અક્રમ=નિઃશેષ નાના અવસ્થાપરિણત ત્ર્યથિક ભાવના ગ્રહણમાં ક્રમરહિત એવું સર્વથાવિષય-અક્રમવાળું તારકજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે કર્મધારય સમાસ છે.

ઇત્યં ચ વ્યાખ્યાતાઃ, અને આ રીતે=પ્રસ્તુત શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું તે વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તારક, સર્વવિષયવાળું અને સર્વથાવિષય-અક્રમવાળું કહ્યું એ રીતે, આના=વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનના, સંજ્ઞા, વિષય અને સ્વભાવ વ્યાખ્યાન કરાયાં=તારક એ સંજ્ઞા વ્યાખ્યાન કરાઈ, સર્વવિષય એ વિષય વ્યાખ્યાન કરાયો અને સર્વથાવિષયઅક્રમ એ સ્વભાવ વ્યાખ્યાન કરાયો.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોક-૨૦માં કહ્યું તે વિવેકવાળું જ્ઞાન તારક, સર્વવિષયવાળું અને સર્વ પ્રકારે વિષયને ગ્રહણ કરનારું એવું ક્રમરહિત છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૫૪માં કહેવાયું છે -

“તારકંચ” ઇતિ, “તે વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તારક, સર્વવિષય અને સર્વથાવિષયઅક્રમ છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

તતઃ ભવતિ, તેનાથી=તે વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી, પુરુષ અને સત્ત્વની શુદ્ધિના સામ્ય વડે કૈવલ્ય થાય છે=પ્રકૃતિથી પુરુષ પૃથક્ થાય છે.

તત્ર ઇતિ, ત્યાં=પુરુષ અને સત્ત્વની શુદ્ધિના સામ્યમાં, ઉપચરિત ભોગના અભાવરૂપ પુરુષની શુદ્ધિ છે. વળી સત્ત્વની શુદ્ધિ સર્વથા કર્તૃત્વના અભિમાનની નિવૃત્તિથી સ્વકારણમાં અનુપ્રવેશ છે=સત્ત્વના સ્વકારણ એવી પ્રકૃતિમાં અનુપ્રવેશરૂપ છે.

ઇતિ શબ્દ ટીકાના કથનની સમાપ્તિસૂચક છે.

તદિદમુક્તમ્ - તે=આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું તે આ, પાતંજલયોગસૂત્ર-૩/૫૫માં કહેવાયું છે -

“સત્ત્વપુરુષયોઃ કેવલ્યમ્” ઇતિ ॥ “સત્ત્વ અને પુરુષની શુદ્ધિના સામ્યમાં કેવલ્ય છે=પુરુષનો પ્રકૃતિથી પૃથગભાવ છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૨૧॥

* તત્ર પુરુષસ્ય શુદ્ધિરુપચરિતા ભોગાભાવઃ પાઠ મુદ્રિત પ્રતમાં છે તે અશુદ્ધ જણાય છે. ત્યાં પાતંજલયોગસૂત્રની રાજમાર્તંડ ટીકા પ્રમાણે તત્ર પુરુષસ્ય શુદ્ધિરુપચરિતભોગાભાવઃ પાઠ સંગત છે, તે પાઠ મુજબ અમે અર્થ કરેલ છે.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૦માં કહ્યું તે વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનની સંજ્ઞા, વિષય અને સ્વભાવ :-

(૧) વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનની સંજ્ઞા :-

શ્લોક-૨૦માં કહ્યું કે ક્ષણ અને પૂર્વ-અપર રૂપ ક્ષણના ક્રમમાં સંયમ કરવાથી યોગીને ક્ષણોના પરસ્પર ભેદને કરનારું એવું વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન થાય છે, અને તે જ્ઞાનને તારકજ્ઞાન કહેવાય છે.

કેમ તેને તારકજ્ઞાન કહેવાય છે ? તેથી કહે છે -

અગાધ એવા સંસારરૂપી સમુદ્રથી આ જ્ઞાન યોગીને તારે છે, એવી વ્યુત્પત્તિ અર્થવાળી સંજ્ઞાથી તે જ્ઞાનને તારકજ્ઞાન કહેવાય છે.

(૨) વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનનો વિષય :-

વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સર્વવિષયવાળું છે અર્થાત્ મહદાદિ સર્વવિષયવાળું છે.

આશય એ છે કે પાતાંજલમત પ્રમાણે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બે મુખ્ય તત્ત્વો છે, અને પ્રકૃતિમાંથી મહત્ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને બુદ્ધિતત્ત્વ કહેવાય છે. તે મહત્ તત્ત્વમાંથી અન્ય અન્ય તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ મહદાદિ તત્ત્વોનો યથાર્થ બોધ તારકજ્ઞાનમાં થાય છે.

(૩) વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનનો સ્વભાવ :-

વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સર્વ પ્રકારે સૂક્ષ્માદિ ભેદવિષયવાળું છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે મહદાદિ તત્ત્વોને આ તારકજ્ઞાન જાણે છે, તે મહદાદિ તત્ત્વોના માત્ર સ્થૂલભેદને જાણતું નથી, પરંતુ તે મહદાદિ તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ આદિ સર્વ ભેદોને જાણે છે.

વળી તે મહદાદિ તત્ત્વોના સૂક્ષ્માદિ સર્વ ભેદોને કમરહિત જાણે છે અર્થાત્ તે મહદાદિ તત્ત્વોના સૂક્ષ્માદિ સર્વ ભેદોની ભૂતઅવસ્થા, વર્તમાન અવસ્થા અને ભાવિ અવસ્થારૂપ ત્ર્યર્થિક જે ભાવો છે, તે ભાવોને કમસર ગ્રહણ કરતું નથી, પરંતુ કમરહિત એક સાથે ગ્રહણ કરે છે.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે તે વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન -

(૧) યોગીને સંસારસાગરથી તારનાર છે,

(૨) સંસારમાં વર્તતા મહદાદિ સર્વવિષયોવાળું છે અને

(૩) તે મહદાદિ સર્વ વિષયોના સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ આદિ સર્વ ભેદોને ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળને આશ્રયીને એક સાથે ગ્રહણ કરનાર છે.

વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનથી ફળપ્રાપ્તિ :-

વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા તે જ્ઞાનથી પુરુષ અને સત્ત્વની શુદ્ધિના સામ્યથી કેવલ્ય=કેવલપણું થાય છે.

આશય એ છે કે જ્યારે યોગીને તે તારક જ્ઞાન પ્રગટે છે, તે પ્રગટ્યા પછી ઉપચરિત ભોગના અભાવરૂપ પુરુષની શુદ્ધિ થાય છે, અને સર્વથા કર્તૃત્વના અભિમાનની નિવૃત્તિથી સત્ત્વના સ્વકારણરૂપ જે પ્રકૃતિ છે, તેમાં સત્ત્વનો અનુપ્રવેશ થવાથી સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે. તેથી પુરુષ પ્રકૃતિથી મુકાય છે, માટે પ્રકૃતિ રહિત એવો કેવલ પુરુષ બને છે અર્થાત્ પુરુષ મુક્ત બને છે.

વિશેષાર્થ :-

સંસારવર્તી જીવો દેહ સાથે પોતાનો અભેદ માને છે, તેથી દેહથી પોતે ભોગ કરે છે, તેવી ઉપચરિત બુદ્ધિ વર્તે છે; અને તે બુદ્ધિને પોતે આ કૃત્યો કરે છે અને પોતે આ ભોગ કરે છે, એ પ્રકારનું કર્તૃત્વનું અભિમાન થાય છે; અને પુરુષના અને પ્રકૃતિના ભેદથી થયેલું જે વિવેકવાળું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન જ્યારે પ્રકર્ષવાળું થાય છે, ત્યારે દેહાદિથી થતા ભાવો સાથે પુરુષ સંશ્લેષ વગરનો બને છે. તેથી ઉપચરિત ભોગનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે, દેહથી થતાં કૃત્યોમાં બુદ્ધિને કર્તૃત્વનું અભિમાન દૂર થાય છે. તેથી ચરિતાર્થ થયેલી બુદ્ધિ પ્રકૃતિમાં વિશ્રાંત પામે છે, અને પ્રકૃતિ સાથે પુરુષના સંબંધનો વિયોગ થાય છે, તેથી પુરુષ મુક્ત બને છે. ॥૨૧॥

અવતરણિકા :-

इत्थमन्यैरुपदर्शिते योगमाहात्म्ये उपपत्त्यनुपपत्त्योर्दिशां प्रदर्शयन्नाह -

અવતરણિકાર્થ :-

આ રીતે=શ્લોક-૫થી માંડીને શ્લોક-૨૧ સુધી બતાવ્યું એ રીતે, અન્ય વડે=પતંજલિ ઋષિ વડે, બતાવાયેલા યોગમાહાત્મ્યમાં ઉપપત્તિની અને અનુપપત્તિની દિશાને બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ભાવાર્થ :-

ગ્રંથકારશ્રીએ યોગનું માહાત્મ્ય કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો અને પતંજલિ ઋષિએ જે યોગનું માહાત્મ્ય પાતંજલયોગસૂત્રમાં બતાવ્યું છે, તે કાંઈક અંશથી પોતાને અભિમત છે, તેમ જણાવવાથી આવા ઉત્તમ માહાત્મ્યવાળો યોગ છે, તે બતાવવા અર્થે શ્લોક-૫થી ૨૧ સુધી પાતંજલ મતાનુસાર યોગનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું. હવે તે યોગનું માહાત્મ્ય સ્વદર્શનાનુસાર કઈ રીતે ઉપપન્ન=સંગત, થાય છે, અને કઈ રીતે અનુપપન્ન=અસંગત, થાય છે, તેની દિશાને બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

इह सिद्धिषु वैचित्र्ये बीजं कर्मक्षयादिकम् ।
 संयमश्चात्र सदसत्प्रवृत्तिविनिवृत्तितः ॥२२॥

અન્યથાથ :-

ઇહ=અહીં=પાંતજલયોગસૂત્ર અનુસાર પૂર્વમાં બતાવાયેલા યોગમાહાત્મ્યના વિષયમાં, સિદ્ધિષુ=સિદ્ધિઓ વિષયક વૈચિત્ર્યે=વિચિત્રપણામાં, કર્મક્ષયાદિકમ્=કર્મક્ષયાદિક બીજમ્=બીજ છે, ચ=અને અત્ર=અહીં=ઉક્ત સિદ્ધિઓમાં, સંયમઃ=સંયમ સદસત્પ્રવૃત્તિવિનિવૃત્તિઃ=સત્ અને અસત્ પ્રવૃત્તિથી અને નિવૃત્તિથી છે=સત્માં પ્રવૃત્તિથી અને અસત્માં નિવૃત્તિથી છે. ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

પાતંજલયોગસૂત્ર અનુસાર પૂર્વમાં બતાવાયેલા યોગમાહાત્મ્યના વિષયમાં સિદ્ધિઓ વિષયક વિચિત્રપણામાં કર્મક્ષયાદિક બીજ છે, અને ઉક્ત સિદ્ધિઓમાં સંયમ સત્માં પ્રવૃત્તિથી અને અસત્માં નિવૃત્તિથી છે. ॥૨૨॥

ટીકા :-

इहेति-इह प्रागुक्तग्रन्थे सिद्धिषु वैचित्र्ये कर्मक्षयादिकं बीजं, तथाज्ञाने तथाज्ञानावरणक्षयोपशमादेर्वीर्यविशेषे च वीर्यान्तरायक्षयोपशमादेर्हेतुत्वात्, संयमश्चात्रोक्तसिद्धिषु सत्प्रवृत्त्यसन्निवृत्तिभ्यां तथाविधक्षयोपशमाद्याधानद्वारैव बीजं न तु तत्तद्विषयज्ञानप्रणिधानादिरूपः, अनन्तविषयकज्ञानस्य प्रतिविषयं संयमासाध्यत्वाद्विहितानुष्ठानप्रणिधानमात्रसंयमेनैव मोहक्षयात्तदुपपत्तेः, चित्तप्रणिधानार्थं त्वालम्बनमात्रं क्वापि न वारयामः, केवलमात्मप्रणिधानपर्यवसान एव सर्वः संयमः फलवानित्यात्मनो ज्ञेयत्वं विना सर्वं विलूनशीर्णं भवेदित्यधिकं स्वयमूहनीयम् ॥२२॥

ટીકાર્થ :-

इह बीजम्, अहो=पूर्वમાં કહેવાયેલ ગ્રંથમાં=શ્લોક-૫થી ૨૧ સુધી પાંતજલ મતાનુસાર યોગમાહાત્મ્ય બતાવ્યું એ શ્લોકોમાં, સિદ્ધિઓ વિષયક વિચિત્રપણામાં કર્મક્ષયાદિક બીજ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે તો તે તે વિષયમાં સંયમ તે

તે સિદ્ધિઓ પ્રત્યે કારણ છે, તેને બદલે તે વૈચિત્ર્યમાં કર્મક્ષયાદિક કારણ છે, તેમ કેમ ગ્રંથકાર કહે છે ? તેથી તેમાં ગ્રંથકારશ્રી હેતુ કહે છે -

તથાજ્ઞાને હેતુત્વાત્, તે પ્રકારના જ્ઞાનમાં=જે જે સિદ્ધિમાં જે જે પ્રકારનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થાય છે તે પ્રકારના જ્ઞાનમાં, તે પ્રકારના જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમાદિનું=તે તે સૂક્ષ્મ બોધને અનુકૂળ એવા જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમાદિનું, અને વીર્યવિશેષમાં=તે તે સિદ્ધિઓમાં પ્રગટ થયેલ અગ્નિમાદિ શક્તિવિશેષરૂપ વીર્યવિશેષમાં, વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમાદિનું હેતુપણું છે.

સંયમશ્ચાત્ર અસાધ્યત્વાત્, અને અહીં=કહેવાયેલ સિદ્ધિઓમાં=પાતંજલ મતાનુસાર પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલ સિદ્ધિઓમાં, સત્માં પ્રવૃત્તિથી અને અસત્માં નિવૃત્તિથી તેવા પ્રકારના ક્ષયોપમના આધાન દ્વારા જ સંયમ બીજ=કારણ છે, પરંતુ તે તે વિષયના જ્ઞાનપ્રણિધાનાદિરૂપ સંયમ કારણ નથી; કેમ કે અનંતવિષયક જ્ઞાનનું પ્રતિવિષય સંયમથી અસાધ્યપણું છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે જો જ્ઞાનનો વિષય અનંત પદાર્થ હોય તો તે અનંત જ્ઞેયનું જ્ઞાન સંયમથી કઈ રીતે થઈ શકે ? તેથી તેમાં હેતુ કહે છે -

વિહિતાનુષ્ઠાન તદુપપત્તેઃ, વિહિતઅનુષ્ઠાનના પ્રણિધાનમાત્રના સંયમથી જ મોહક્ષયને કારણે તેની ઉપપત્તિ છે=અનંતવિષયક જ્ઞાનની ઉપપત્તિ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પાતંજલ દર્શનકારે તે તે પ્રકારના સંયમથી તે તે પ્રકારના જ્ઞાનની સિદ્ધિઓ કે અન્ય સિદ્ધિઓ થાય છે, તેમ કહ્યું. તે સર્વ સિદ્ધિ માટે તે તે પદાર્થનું આલંબન લઈને સંયમ કરવું શું ઉચિત નથી ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ચિત્તપ્રણિધાનાર્થ સ્વયમૂહનીયમ્ ॥ વળી ચિત્તના પ્રણિધાન માટે=ચિત્તની એકાગ્રતા માટે, આલંબનમાત્ર ક્યાંય અમે વારતા નથી અર્થાત્ પતંજલિઋષિએ સંયમના ઉપાયો માટે જે જે પ્રકારનાં આલંબનો બતાવ્યાં, તે સર્વ આલંબનો ચિત્તની એકાગ્રતા માટે અમે સ્વીકારીએ છીએ. ફક્ત આત્માના પ્રણિધાનમાં પર્યવસાનવાળો જ સર્વ સંયમ ફળવાળો છે=શુદ્ધ આત્માના સ્વરૂપને જાણવાના યત્નમાં પર્યવસાનવાળો જ સર્વ સંયમ

ફળવાળો છે, એથી આત્માના જ્ઞેયપણા વગર સર્વ વિલૂનશીર્ણ થાય=આત્માને જ્ઞેય સ્વીકારવામાં ન આવે પરંતુ આત્માને જ્ઞાતામાત્ર સ્વીકારવામાં આવે તો પતંજલિઋષિએ બતાવેલો સંપૂર્ણ યોગમાર્ગ છિન્નભિન્ન થાય, એ પ્રમાણે અધિક સ્વયં વિચારવું. ॥૨૨॥

❖ તથાજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમાદે: અને વીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમાદે બંને સ્થાને 'આદિ'થી જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય અને વીર્યાંતરાયના ક્ષયનું ગ્રહણ કરવું.

❖ તત્તદ્વિષયજ્ઞાનપ્રણિધાનાદિરૂપ: - અહીં પ્રણિધાન શબ્દથી તે તે વિષયના જ્ઞાનમાં ચિત્તનો વ્યાપાર ગ્રહણ કરવો અને પ્રણિધાનાદિ માં 'આદિ'થી ચિત્તની એકાગ્રતા ગ્રહણ કરવી.

ભાવાર્થ :-

પતંજલિઋષિ વડે બતાવાયેલા યોગમાહાત્મ્યમાં સ્વદર્શનાનુસાર ઉપપત્તિની અને અનુપપત્તિની દિશા :-

શ્લોક-૫થી ૨૧ સુધી ગ્રંથકારશ્રીએ પાતંજલ મતાનુસાર તે તે વિષય ઉપર સંયમ કરવાથી તે તે શક્તિઓ પ્રગટ થાય છે, તેમ બતાવીને મોક્ષસાધક એવા યોગનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું. હવે પતંજલિ ઋષિના તે કથનમાં સ્વદર્શનાનુસાર જે કાંઈ સંગત થાય છે કે અસંગત થાય છે તે રૂપ વિશેષતાઓ બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

પતંજલિ ઋષિએ યોગના સેવનથી થતી જે સિદ્ધિઓનું વર્ણન કર્યું, તેમાં જે જ્ઞાનાત્મક સિદ્ધિઓ છે તે સિદ્ધિઓ પ્રત્યે તે પ્રકારના જ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમાદિ હેતુ છે, અને જે સિદ્ધિઓ વીર્યની શક્તિથી થનારી છે, તે સિદ્ધિઓ પ્રત્યે તે પ્રકારના વીર્યવ્યાપારને અનુકૂળ વીર્યાંતરાયનો ક્ષયોપશમાદિ હેતુ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે શરીરને અણુ જેવું કરવું કે મહાન બનાવવું ઇત્યાદિ સિદ્ધિઓ પ્રત્યે તે તે પ્રકારનો વીર્યાંતરાયનો ક્ષયોપશમ હેતુ છે.

વળી પતંજલિ ઋષિએ તે તે વિષયો પ્રત્યે જે ચિત્તનો સંયમ બતાવ્યો, તે સંયમ ફક્ત તે વિષય ઉપર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ ચિત્તસ્થાપન સ્વરૂપ નથી, પરંતુ મોહના ઉન્મૂલનને અનુકૂળ સત્પ્રવૃત્તિથી, અને મોહથી થતી

અસત્પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિથી તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમાદિના આધાન દ્વારા જ = ચારિત્રના પરિણામને અનુકૂળ એવા ક્ષયોપશમાદિના આધાન દ્વારા જ, ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ સંયમ બીજ છે, પરંતુ તે તે વિષયના જ્ઞાનમાં ચિત્તને સ્થાપનને અનુકૂળ પ્રણિધાનાદિરૂપ સંયમબીજ નથી.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે કોઈ યોગી બાહ્ય પદાર્થમાં ચિત્તને સ્થાપન કરીને જે હઠયોગને સેવે છે, તે રૂપ સંયમ યોગની સિદ્ધિઓનું કારણ નથી, પરંતુ મોહના ઉન્મૂલનનું કારણ બને તેવી ઉચિત પરિણતિને સ્પર્શનારું તે તે વિષયમાં સ્થિર થયેલું ચિત્ત સંયમ છે, તેનાથી યોગીને સિદ્ધિઓ થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પતંજલિ ઋષિએ તે તે વિષયમાં સંયમ કરવાથી તે તે સિદ્ધિઓ થાય છે તેમ કહ્યું છે, અને ગ્રંથકારશ્રીએ તે તે પ્રકારના જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમાદિથી અને તે તે પ્રકારના વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમાદિથી તે તે સિદ્ધિઓ થાય છે તેમ કહ્યું. ત્યાં વિચારકને જિજ્ઞાસા થાય કે તે તે વિષયમાં સંયમ કરવાથી તે તે પ્રકારનો જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થાય છે, અને તે તે પ્રકારના વિષયમાં સંયમ કરવાથી તે તે પ્રકારનો વીર્યાતરાયનો ક્ષયોપશમ થાય છે, તેમ અભિમત છે કે નહિ ? તેના સ્પષ્ટીકરણ માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અનંતવિષયક જ્ઞાનનું પ્રતિવિષય સંયમથી અસાધ્યપણું હોવાથી તે તે પ્રકારના સંયમથી તે તે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમાદિ થાય છે, તેવી નિયત વ્યાપ્તિ બાંધી શકાય નહિ. તો પ્રશ્ન થાય કે કઈ રીતે તે તે પ્રકારના જ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમાદિ થાય છે ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

વિહિત અનુષ્ઠાનના પ્રણિધાનમાત્રના સંયમથી જ મોહક્ષય થવાથી તે તે પ્રકારના જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમાદિની અને તે તે પ્રકારના વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમાદિની ઉપપત્તિ છે.

આશય એ છે કે શાસ્ત્રમાં દરેક અનુષ્ઠાન સ્વભૂમિકા અનુસાર મોહનું ઉન્મૂલન કરીને અસંગભાવ તરફ જવા માટે વિહિત છે, અને તે રીતે વિહિત અનુષ્ઠાનોમાં લક્ષ્યભૂત અસંગભાવ પ્રગટે તે રીતે સંયમ કરવાથી એકાગ્ર થયેલા ચિત્ત દ્વારા મોહક્ષય થાય છે, અને મોહક્ષય થવાને કારણે તે તે પ્રકારના

જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમાદિ અને તે તે પ્રકારના વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમાદિ થાય છે, તેથી તે તે પ્રકારની સિદ્ધિઓ થાય છે=પતંજલિઋષિએ જે જે પ્રકારની યોગના માહાત્મ્યની સિદ્ધિઓ બતાવી, તે તે પ્રકારની સિદ્ધિઓ થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે મોહના ઉન્મૂલનને અનુકૂળ અસંગભાવમાં યત્નપૂર્વક કોઈપણ સંયમથી જ તે સિદ્ધિઓ થતી હોય તો પતંજલિઋષિએ તે તે વિષયમાં સંયમ કરવાથી તે તે સિદ્ધિઓ થાય છે, તેમ કહ્યું છે, તે શું અસંગત છે ? તેના સમાધાન માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

પતંજલિઋષિએ તે તે વિષયમાં સંયમ કરવાનું કહ્યું છે, તે ચિત્તની એકાગ્રતા માટે આલંબનમાત્રરૂપે ક્યાંય અમે વારતા નથી અર્થાત્ સંયમ ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે પતંજલિઋષિએ જે જે આલંબનો કહ્યાં છે, તેમાંથી પોતાની ભૂમિકા અનુસાર ઉચિત આલંબનને ગ્રહણ કરીને તેમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવામાં આવે, અને તેના દ્વારા મોહના ઉન્મૂલનને અનુકૂળ અંતરંગ વીર્યવ્યાપાર થાય તે રીતે તે તે વિષયમાં સંયમ કરવામાં આવે, તો તે આલંબન પણ મોહક્ષયનું કારણ બને છે અને તેનાથી યોગીને સિદ્ધિઓ થઈ શકે છે.

ફક્ત આત્માના પ્રણિધાનમાં પર્યવસાન પામે એવો સંયમ ફળવાળો છે અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપને જાણવાના ચિત્તના પ્રણિધાનમાં પર્યવસાન પામે એવો સર્વ સંયમ ફળવાળો છે, અને તે માટે આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ આત્મા માટે જ્ઞેય છે; જ્યારે પતંજલિ ઋષિ આત્માને જ્ઞાતા સ્વીકારે છે, પરંતુ આત્માને જ્ઞેય સ્વીકારતા નથી. તેથી આત્માને જ્ઞેય સ્વીકાર્યા વગર યોગમાર્ગની સર્વ પ્રવૃત્તિ વિલૂનશીર્ષા થાય છે અર્થાત્ નિષ્ફળ જાય છે. માટે આત્માને જેમ જ્ઞાતા સ્વીકારવો ઉચિત છે તેમ જ્ઞાનનો વિષય સ્વીકારવો પણ ઉચિત છે. શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાનનો વિષય છે, અને તેને જાણવા માટે જ સર્વ યોગમાર્ગ પ્રવર્તે છે, અને તેને જાણવા માટે કરાતા ઉદમથી મોહનો નાશ થાય છે. તેથી યોગના માહાત્મ્યરૂપ સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રગટે છે.

આ વિષયમાં અધિક સ્વયં વિચારકોએ ઊહ કરી લેવો એમ ગ્રંથકારશ્રી સૂચન કરે છે. ॥૨૨॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧થી ૪ સુધી યોગના સ્વરૂપને સ્પર્શનાર યોગનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું. ત્યારપછી યોગના સેવનથી થતી સિદ્ધિઓ યોગનું માહાત્મ્ય છે, તે પાતંજલ મતાનુસાર શ્લોક-૫થી ૨૧ સુધી બતાવ્યું. ત્યારબાદ શ્લોક-૨૨માં તે યોગમાહાત્મ્ય સ્વદર્શનાનુસાર કઈ રીતે સંગત-અસંગત થાય છે તે બતાવ્યું. હવે યોગ શું છે, તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય તેવું યોગનું માહાત્મ્ય સ્વદર્શનાનુસાર ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

પ્રાયશ્ચિત્તં પુનર્યોગઃ પ્રાગ્જન્મકૃતકર્મણામ્ ।

અબ્ધીનાં નિશ્ચયાદન્તઃકોટાકોટિસ્થિતેઃ કિલ ॥૨૩॥

અન્વયાર્થ :-

પુનઃ=વળી પ્રાગ્જન્મકૃતકર્મણામ્=પૂર્વજન્મોમાં કરાયેલાં કર્મોનું અર્થાત્ પૂર્વજન્મોમાં કરાયેલાં પાપકર્મોનું, પ્રાયશ્ચિત્તં=પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થાત્ શુદ્ધિને અનુકૂળ ઉદ્ધમ યોગઃ=યોગ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે કોઈએ પૂર્વજન્મોમાં પાપો ન કર્યા હોય તેમને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, તેથી કહે છે -

અબ્ધીનામ્ અન્તઃકોટાકોટિસ્થિતેઃ=સાગરોપમની અંતઃકોટાકોટિસ્થિતિનો કિલ=ખરેખર નિશ્ચયાત્=નિશ્ચય હોવાથી અર્થાત્ મહાભાષ્યના વચન દ્વારા નિર્ણય હોવાથી, જિનવચનાનુસાર સંયમ ગ્રહણ કરનારા જીવોને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ છે, એમ સંબંધ છે. ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી પૂર્વજન્મોમાં કરાયેલાં પાપકર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે કોઈએ પૂર્વજન્મોમાં પાપો ન કર્યા હોય તેમને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, તેથી કહે છે -

સાગરોપમની અંતઃકોટાકોટિસ્થિતિનો ખરેખર નિશ્ચય હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ છે, એમ સંબંધ છે. ॥૨૩॥

ટીકા :-

પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ-પ્રાગ્જન્મકૃતપાપ્મનાં પુનઃ પ્રાયશ્ચિત્તં યોગઃ, તન્નાશકત્વાત્ તસ્ય, તથા કિલેતિ સત્યે, અબ્ધીનાં સાગરોપમાણામન્તઃકોટાકોટીસ્થિતે- નિશ્ચયાદ્=અપૂર્વકરણારમ્ભેઽપિ તાવત્સ્થિતિકર્મસદ્ભાવાવશ્યકત્વસ્ય મહાભાષ્યાદિપ્રસિદ્ધત્વાત્, તસ્ય ચ ધર્મસંન્યાસૈકનાશ્યત્વાદિતિ ॥૨૩॥

ટીકાર્થ :-

પ્રાગ્જન્મકૃત તસ્ય, વળી પૂર્વજન્મોમાં કરાયેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ છે; કેમ કે તેનું=પ્રાયશ્ચિત્તનું, તદનાશકપણું છે=પૂર્વજન્મોમાં કરાયેલાં પાપોનું નાશકપણું છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે જે જીવોએ પૂર્વભવોમાં હિંસાદિ કૃત્યો કર્યા હોય તેમને તે પાપોની શુદ્ધિ અર્થે કરાતી ક્રિયા યોગરૂપ છે, પરંતુ જેમણે પૂર્વભવોમાં તેવું કોઈ હિંસાદિ કૃત્ય કરેલું નથી, અને એકેન્દ્રિયાદિમાંથી આવેલા છે, તેમનું ધર્માનુષ્ઠાન યોગરૂપ હોવા છતાં પૂર્વજન્મોનાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, તેમ કહી શકાશે નહિ. તે પ્રકારની શંકાના નિવારણ માટે કહે છે -

તથા કિલેતિ સત્યે - શ્લોકમાં કિલ અવ્યય છે, તે ખરેખર અર્થમાં છે.

અબ્ધીનાં નાશ્યત્વાદિતિ ॥ સાગરોપમની અંતઃકોટાકોટિની સ્થિતિનો ખરેખર નિશ્ચય હોવાથી અર્થાત્ અપૂર્વકરણના આરંભમાં પણ તેટલી સ્થિતિક કર્મસદ્ભાવના આવશ્યકપણાનું મહાભાષ્યાદિમાં પ્રસિદ્ધપણું હોવાથી, સર્વ જીવોને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ કૃત પૂર્વજન્મોનાં પાપોની પ્રાપ્તિ છે, અને તેનું=પૂર્વજન્મોનાં તે પાપોનું, ધર્મસંન્યાસએકનાશ્યપણું હોવાથી સર્વ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ પૂર્વજન્મમાં કરાયેલાં પાપકર્મોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યોગસ્વરૂપ છે, એ પ્રકારનો સંબંધ છે.

इति शब्द टीकाना कथननी समाप्तिसूचक છે. ॥૨૩॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વજન્મોમાં કરાયેલાં પાપકર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ :-

મોહનું ઉન્મૂલન કરીને આત્માના શુદ્ધ ભાવના પ્રગટીકરણને અનુકૂળ જે

ઉદમ છે, તે યોગ છે, અને તે યોગ પૂર્વજન્મમાં કરાયેલાં કર્મોની શુદ્ધિને અનુકૂળ વ્યાપારરૂપ છે, તેથી પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે સંયમની સર્વ ઉચિત ક્રિયાઓ પૂર્વજન્મમાં કરાયેલાં પાપોના શોધનને અનુકૂળ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, અને તે યોગ છે.

અહીં વિચારકને પ્રશ્ન થાય કે જે જીવોએ પૂર્વભવોમાં હિંસાદિ પાપો કર્યા હોય, આરંભ-સમારંભ કર્યા હોય, તેઓનો તે પાપોની શુદ્ધિને અનુકૂળ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ વ્યાપાર યોગ બને; પરંતુ જેમણે પૂર્વભવમાં તેવાં કોઈ પાપો કર્યા નથી, કદાચ એકેન્દ્રિયાદિમાંથી આવેલા હોય તેવા જીવોએ સાક્ષાત્ હિંસા આદિનાં પાપકૃત્યો કર્યાં ન હોય, અથવા તો કેટલાક જીવો પૂર્વભવોમાં ધર્માદિનાં અનુષ્ઠાનો સેવીને આવેલા હોય, તો તેવા જીવોને પાપકર્મના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યોગ છે, તેમ કહી શકાય નહિ. તેથી આવી શંકાના નિવારણ માટે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અંતઃકોટાકોટિ સાગરોપમની સ્થિતિનો સદ્ભાવ શાસ્ત્રવચનથી સામાન્યથી સર્વ જીવોમાં વિદ્યમાન છે. તેથી સર્વ જીવો યોગમાર્ગની સંયમાદિ જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે અંતઃકોટાકોટિ સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં પૂર્વમાં બંધાયેલાં પાપકર્મોના શોધન માટેની છે. તેથી સંયમની સર્વ ક્રિયા પૂર્વમાં કરાયેલાં પાપકર્મોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, અને તે પાપકર્મો ક્ષપકશ્રેણીમાં પ્રગટ થતા એકમાત્ર ધર્મસંન્યાસથી જ નાશ્ય છે. તેની પૂર્વ સ્વભૂમિકા અનુસાર તે પાપોની શુદ્ધિ અર્થે સંયમના સર્વ ઉચિત આચારો છે, અને તે ઉચિત આચારો પૂર્વભવમાં કરાયેલાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, માટે યોગ છે.

વિશેષાર્થ :-

અનાદિકાળથી જીવમાં સંગનો પરિણામ વર્તે છે, અને તે સંગનો પરિણામ જીવ માટે સારભૂત છે તેવી વિપરીત બુદ્ધિ પણ વર્તે છે. તેથી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ ભાવોથી યુક્ત જીવ સાક્ષાત્ કોઈ પાપો ન કરતો હોય તેવી એકેન્દ્રિયાદિ અવસ્થામાં હોય, તોપણ પાપના બીજભૂત ભાવો તેનામાં સ્થિર હોય છે, માટે સતત પાપપ્રકૃતિ બાંધે છે. એકેન્દ્રિયાદિ ભવોમાંથી નીકળી પંચેન્દ્રિયાદિ ભાવોને પામીને પણ તે સંગના પરિણામને કારણે અને તે સંગમાં

વર્તતા વિપર્યાસને કારણે આરંભ-સમારંભાદિ કરીને દરેક ભવોમાં જીવ પાપ બાંધે છે, અને સંગના પરિણામને દૃઢ કરે છે. જીવમાં જ્યારે વિવેક પ્રગટે છે, તે સર્વ અસંગભાવને અનુકૂળ શક્તિસંચયના વ્યાપારરૂપ છે, જેથી સંગનો પરિણામ શિથિલ થાય છે. દેશવિરતિની કે સર્વવિરતિની સર્વ ક્રિયાઓ કરીને સંગના ભાવથી પર થવા માટે જે કાંઈ ઉચિત ઉદ્યમ જીવ કરે છે, તે પૂર્વજન્મોનાં કરાયેલાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. આથી જ શાસ્ત્રમાં સંચમને સર્વ પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ કહેલ છે. માટે પૂર્વજન્મોમાં કરાયેલાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યોગ છે, તેમ અહીં કહેલ છે.

આ સર્વ પાપોનો સંપૂર્ણ નાશ ધર્મસંન્યાસથી થાય છે, તેની પૂર્વ થતો નથી; તોપણ ધર્મસંન્યાસને અનુકૂળ શક્તિનો સંચય કરવામાં પ્રતિબંધક એવા પાપોનો નાશ પૂર્વના સંચમથી કે દેશવિરતિના પાલનથી સ્વભૂમિકા અનુસાર થાય છે. જ્યારે અમુક પાપોના નાશથી જીવમાં શુદ્ધિ પ્રગટે છે, ત્યારે અપૂર્વકરણનો આરંભ થાય છે. ત્યારપછી શ્રેણીમાં રહેલા યોગી સર્વ પાપોના નાશ માટે ધર્મસંન્યાસમાં ઉદ્યમ કરે છે. તેથી ધર્મસંન્યાસની ક્રિયા પણ પૂર્વભવોનાં કરાયેલાં પાપોના નાશના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, જેનાથી સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે.

સારાંશ :-

સંક્ષેપથી એ ફલિત થાય છે કે -

* સંગભાવથી પાપ બંધાય છે, અને

* સંગના પ્રકર્ષથી પ્રકૃષ્ટ પાપ બંધાય છે, અને

* સંગની પરિણતિ ક્ષીણ-ક્ષીણતર થવાથી પાપોનો નાશ થાય છે. તેથી સંગની પરિણતિના નાશને અનુકૂળ ઉચિત ક્રિયાઓ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, અને તે યોગ છે.

ક્ષપકશ્રેણીમાં રહેલ યોગી અસંગભાવને પ્રગટ કરવા માટે મહાઉદ્યમ કરે છે, અને સતત અસંગભાવની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં વીતરાગભાવમાં વિશ્રાંત થાય છે. તેથી અવીતરાગભાવથી બંધાયેલાં પાપો વીતરાગભાવથી સંપૂર્ણ નાશ પામે છે. ॥૨૩॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૩માં યોગનું માહાત્મ્ય બતાવતાં કહ્યું કે પૂર્વજન્મોનાં પાપકર્મોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ યોગ છે, તેથી યોગ પાપોના નાશનું પ્રબળ કારણ છે, તેમ ફલિત થાય. હવે શાસ્ત્રમાં નિકાચિત કર્મોનો તપથી નાશ થાય છે, એમ કહેલ છે, તે પણ ઉત્તમ એવા યોગનું માહાત્મ્ય છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

નિકાચિતાનામપિ યઃ કર્મણાં તપસા ક્ષયઃ ।

સોઽભિપ્રેત્યોત્તમં યોગમપૂર્વકરણોદયમ્ ॥૨૪॥

અન્યથાર્થ :-

નિકાચિતાનામપિ કર્મણા=નિકાચિત પણ કર્મોનો તપસા=તપથી યઃ=જે ક્ષયઃ=ક્ષય સઃ=તે અપૂર્વકરણોદયમ્=અપૂર્વકરણના ઉદયવાળા ઉત્તમ યોગં=ઉત્તમ યોગને અભિપ્રેત્ય=અભિપ્રેત કરીને અર્થાત્ આશ્રયીને છે. ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

નિકાચિત પણ કર્મોનો તપથી જે ક્ષય, તે અપૂર્વકરણના ઉદયવાળા ઉત્તમ યોગને અભિપ્રેત કરીને છે. ॥૨૪॥

✽ નિકાચિતાનામપિ યઃ કર્મણાં તપસા ક્ષયઃ - અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે અનિકાચિત કર્મોનો તો તપથી ક્ષય થાય છે, પરંતુ નિકાચિત કર્મોનો પણ જે તપથી ક્ષય કહેવાયો છે, તે ઉત્તમ યોગને આશ્રયીને છે.

ટીકા :-

નિકાચિતાનામિતિ-નિકાચિતાનામપિ ઉપશમનાદિકરણાન્તસંયોગ્ય(જ્ય)ત્વેન (ઉપશમનાદિકરણાયોગ્યત્વેન) વ્યવસ્થાપિતાનામપિ કર્મણાં યસ્તપસા ક્ષયો ભણિત ઇતિ શેષઃ । “તવસા ડ નિકાઈઆણં પિ” ઇતિ વચનાત્, સોઽપૂર્વકરણોદયં ઉત્તમં યોગં ધર્મસંન્યાસલક્ષણમભિપ્રેત્ય ન તુ યત્કિઞ્ચિત્તપ ઇતિ દ્રષ્ટવ્યં, તત્ત્વમત્રત્ય-મધ્યાત્મપરીક્ષાદૌ વિપઞ્ચિતમ્ ॥૨૪॥

ટીકાર્થ :-

નિકાચિતાનામપિ દ્રષ્ટવ્યમ્, નિકાચિત પણ=ઉપશમાદિકરણના અયોગ્યપણાથી વ્યવસ્થાપિત એવાં નિકાચિત પણ, કર્મોનો જે તપથી ક્ષય કહેવાયો છે=શાસ્ત્રમાં કહેવાયો છે - કેમ કે “તપ વડે નિકાચિતનો પણ ક્ષય થાય છે.” એ પ્રમાણે વચન છે - તે અપૂર્વકરણના ઉદયવાળા ધર્મસંન્યાસરૂપ ઉત્તમ યોગને આશ્રયીને છે, પરંતુ યત્કિંચિત્ તપને આશ્રયીને નહિ. એ પ્રમાણે જાણવું.

શ્લોકમાં ભણિત: અધ્યાહાર છે એ બતાવવા માટે ટીકામાં ભણિત: इति शेष: કહેલ છે.

તત્ત્વમ્ વિપજ્ચિતમ્ ।। આ વિષયક=તપથી નિકાચિત કર્મોનો ક્ષય થાય છે એ વિષયક, તત્ત્વ અધ્યાત્મપરીક્ષાદિમાં ગ્રંથકારશ્રીએ વિવેચન કરેલ છે. ॥૨૪॥

✽ મુદ્રિત પ્રતમાં ઉપશમનાદિકરણાન્તસંયોગ્ય(જ્ય)ત્વેન પાઠ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે. તેના સ્થાને ઉપશમનાદિકરણાયોગ્યત્વેન પાઠની સંભાવના છે, તેથી તે પાઠ લઈને તે મુજબ અર્થ કરેલ છે.

ભાવાર્થ :-

અપૂર્ણકરણના ઉદયવાળા ઉત્તમ યોગને આશ્રયીને નિકાચિત પણ કર્મોનો તપથી ક્ષય :-

શાસ્ત્રમાં તપથી નિકાચિત પણ કર્મોનો ક્ષય થાય છે એમ કહ્યું છે; અને તે નિકાચિત કર્મો ઉપશમનાદિ ચાર કરણોને અયોગ્ય હોવાથી તેવાં કર્મો કોઈ યોગી ક્ષય કરી શકતા નથી; આમ છતાં અપૂર્વકરણના ઉદયવાળો એવો જે ઉત્તમ યોગ છે, તે નિકાચિત કર્મોનો પણ ક્ષય કરી શકે છે. આમ કહીને યોગનું આ એક અદ્ભુત માહાત્મ્ય બતાવે છે, કે જે નિકાચિત કર્મો ભોગએકનાશ્ય છે, તેને પણ ધર્મસંન્યાસરૂપ ઉત્તમ યોગને પામીને યોગી ભોગવ્યા વગર નાશ કરી શકે છે, પરંતુ અન્ય કોઈ તપ તે કર્મોનો નાશ કરી શકતું નથી.

આ વિષયમાં ગ્રંથકારશ્રીએ અધ્યાત્મમતપરીક્ષાદિ ગ્રંથોમાં વિવેચન કરેલ છે.

વિશેષાર્થ :-

યોગમાર્ગની સાધના અસંગભાવને અનુકૂળ શક્તિના સંચયરૂપ છે, અને તે યોગનું જ આ સર્વ માહાત્મ્ય છે કે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ યોગીને આપે છે; અને યોગમાર્ગમાં યત્ન કરતા યોગી અસંગભાવના પ્રકર્ષવાળા બને છે ત્યારે, શુદ્ધ આત્મામાં મહાધ્યાનના બળથી નિવેશ કરવા માટે ઉદ્યમવાળા હોય છે, અને તે વખતે ક્ષયોપશમભાવના ધર્મોના સંન્યાસરૂપ અપૂર્વકરણનો ઉદય થાય છે, જે શ્રેષ્ઠ કોટીનો યોગ છે. તે યોગથી પૂર્વે વર્ણન કરાયેલી સર્વ શક્તિઓ તો પ્રગટ થાય છે, પરંતુ નિકાચિત એવા કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે. તેથી ક્ષય પામેલા પાપવાળા એવા તે યોગીઓને પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલી સર્વ લબ્ધિઓનો પ્રકર્ષભાવ વર્તે છે, અને ક્યાંય સંગ નહિ હોવાથી લબ્ધિઓમાં પણ નિઃસ્પૃહી એવા તે યોગી નિકાચિત અને અનિકાચિત સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરીને યોગના પ્રભાવથી સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી બને છે. ॥૨૪॥

અવતરણિકા :-

યોગનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય છે, તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

અપિ ક્રૂરાણિ કર્માણિ ક્ષણાદ્યોગઃ ક્ષિણોતિ હિ ।

જ્વલનો જ્વાલયત્યેવ કુટિલાનપિ પાદપાન્ ॥૨૫॥

અન્યથાર્થ :-

અપિ=વળી યોગઃ=યોગ ક્ષણાદ્=ક્ષણમાં ક્રૂરાણિ કર્માણિ=ક્રૂર કર્મોનો ક્ષિણોતિ હિ=નાશ કરે છે. કુટિલાનપિ પાદપાન્=કુટિલ એવાં પણ વૃક્ષોને જ્વલનઃ=અગ્નિ જ્વાલયતિ એવ=બાળે જ છે. ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી યોગ ક્ષણમાં ક્રૂર કર્મોનો નાશ કરે છે. કુટિલ એવાં પણ વૃક્ષોને અગ્નિ બાળે જ છે. ॥૨૫॥

ભાવાર્થ :-

યોગથી કૂર કર્મોનો ક્ષણમાં નાશ :-

આત્મા માટે કર્મો અત્યંત વિષ્ણકારક છે, અને તેમાં પણ જે કૂર કર્મો છે, તે કૂર પાપો કરાવીને નરકપાતમાં હેતુ છે. યોગ તેવાં કૂર કર્મોનો ક્ષણમાં નાશ કરે છે; જેમ, અત્યંત દૃઢ મૂળવાળાં એવાં પણ વૃક્ષોને અગ્નિ બાળીને ભસ્મ કરે છે. તેથી કર્મનાશના અર્થીએ યોગનું માહાત્મ્ય સાંભળીને સર્વ યત્નથી યોગ માટે ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. ॥૨૫॥

અવતરણિકા :-

યોગનું અન્ય માહાત્મ્ય બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

દૃઢપ્રહારિશરણં ચિલાતીપુત્રરક્ષકઃ ।

અપિ પાપકૃતાં યોગઃ પક્ષપાતાત્ર શઙ્કતે ॥૨૬॥

અન્વયાર્થ :-

દૃઢપ્રહારિશરણં (યોગઃ)=દૃઢપ્રહારીનું શરણ (યોગ છે.) ચિલાતીપુત્રરક્ષકઃ (યોગઃ)=ચિલાતીપુત્રનો રક્ષક (યોગ છે.) અપિ=વળી પાપકૃતાં=પાપ કરનારાઓની યોગઃ=યોગ પક્ષપાતાત્=પક્ષપાતથી ન શઙ્કતે=શંકા કરતો નથી. ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

દૃઢપ્રહારીનું શરણ યોગ છે. ચિલાતીપુત્રનો રક્ષક યોગ છે. વળી પાપ કરનારાઓની યોગ પક્ષપાતથી શંકા કરતો નથી. ॥૨૬॥

ભાવાર્થ :-

સ્વદર્શનાનુસાર યોગનું માહાત્મ્ય :-

દૃઢપ્રહારીનું શરણ યોગ :-

દૃઢપ્રહારી કૂર કર્મો કરનારા હતા, તેથી તે કર્મોને કારણે તેમને નરકાદિની

પ્રાપ્તિ થાય તેમ હતું; પરંતુ તેઓને યોગનું શરણ પ્રાપ્ત થયું, તેથી તેઓ કૂર કર્મોના ફળથી રક્ષણને પામ્યા. માટે દૃઢપ્રહારી માટે યોગ શરણ છે.

ચિલાતીપુત્રનો રક્ષક યોગ :-

વળી ચિલાતીપુત્ર પાપો કરનાર હતા. તેવા ચિલાતીપુત્રનો રક્ષક પણ યોગ છે. યોગના માહાત્મ્યથી ચિલાતીપુત્ર નરકમાં જવાને બદલે સ્વર્ગને પામે છે.

યોગનું અવલંબન લેનાર સર્વ જીવોને શરણ યોગ :-

વળી આ જીવો પાપને કરનારા છે, માટે તેઓને આશ્રય અપાય નહિ, એવા પક્ષપાતથી યોગ પાપીઓની શંકા કરતો નથી, પરંતુ ગમે તેવો પાપી હોય કે ધર્મી હોય, તે યોગનું અવલંબન લે તો યોગ સર્વ જીવોને શરણ બને છે. ॥૨૬॥

અવતરણિકા :-

યોગનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય બતાવવા અર્થે, યોગના વાચક બે અક્ષરવાળા 'યોગ' શબ્દના ધ્યાનથી પણ યોગની પ્રાપ્તિ સુલભ બને છે, તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

અહર્નિશમપિ ધ્યાતં યોગ ઇત્યક્ષરદ્વયમ્ ।

અપ્રવેશાય પાપાનાં ધ્રુવં વજ્રાર્ગલાયતે ॥૨૭॥

અન્યથાર્થ :-

અહર્નિશમપિ=અહર્નિશ જ ધ્યાતં=ધ્યાન કરાયેલા અર્થાત્ ચિંતન કરાયેલા, યોગ ઇત્યક્ષરદ્વયમ્='યોગ' એ પ્રકારના બે અક્ષરો પાપાનાં=પાપોના અપ્રવેશાય=અપ્રવેશ માટે ધ્રુવં=નક્કી વજ્રાર્ગલાયતે=વજ્ર જેવી અર્ગલાનું કામ કરે છે. ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અહર્નિશ જ ધ્યાન કરાયેલા 'યોગ' એ પ્રકારના બે અક્ષરો પાપોના અપ્રવેશ માટે નક્કી વજ્ર જેવી અર્ગલાનું કામ કરે છે. ॥૨૭॥

✦ અહર્નિશમપિ - શ્લોકમાં અપિ શબ્દ છે તે એકારાર્થક છે.

ભાવાર્થ :-

યોગનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય :-

યોગનું માહાત્મ્ય સાંભળ્યા પછી આવા અદ્ભુત માહાત્મ્યવાળો યોગ છે તેવી બુદ્ધિ થવાથી, જેમના ચિત્તમાં યોગ પ્રત્યે બદ્ધરાગ થયો છે તેવા પુરુષ, અહર્નિશ 'યોગ' શબ્દનું ચિંતવનમાત્ર કરે તો પણ તેમના ચિત્તમાં સર્વ સંગના ભાવોથી પર થવાના પરિણામરૂપ યોગ પ્રત્યે અસ્ખલિત એવો રાગ પ્રવર્તે છે. તેથી સંગના પરિણામથી જે રાગના ભાવો આત્મામાં પ્રવેશ પામે છે, તે રાગના ભાવોને પ્રવેશ કરતા અટકાવવા માટે 'યોગ' એ પ્રકારના બે અક્ષરોનું ચિંતવન વજ્ર જેવી અર્ગલા બને છે અર્થાત્ બીજી અર્ગલા હોય તો કોઈ શત્રુ અતિબળપૂર્વક તે અર્ગલાને તોડીને ગૃહમાં પ્રવેશ કરી શકે, પરંતુ વજ્રની અર્ગલા હોય તો કોઈ યત્નથી પણ તેને તોડી શકાય નહિ; તેમ વજ્રની અર્ગલા જેવો યોગ પ્રત્યેનો રાગ જેમના ચિત્તમાં વર્તે છે, તેવા યોગીના ચિત્તમાં બાહ્ય કોઈ નિમિત્તો પ્રવેશ પામીને પાપોને પ્રવેશ કરાવી શકતાં નથી. તેથી પાપોથી રક્ષણ પામવાનો એક ઉપાય 'યોગ' એ પ્રકારના બે અક્ષરનું સુપ્રણિધાનપૂર્વકનું ધ્યાન છે.

॥૨૭॥

અવતરણિકા :-

અત્યાર સુધી અનેક પ્રકારે યોગનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું. હવે જેઓ બાહ્ય સિદ્ધિઓ મેળવીને લોકમાં પ્રતિષ્ઠા આદિથી જીવવા માટે કે પોતાના જીવનનિર્વાહની સામગ્રીની પ્રાપ્તિ કરવા માટે હઠયોગમાં યત્ન કરે છે, તે હઠયોગની પ્રવૃત્તિ બાહ્યથી યોગસદૃશ દેખાય છે, પરમાર્થથી યોગ નથી, પરંતુ યોગની વિડંબણા છે, તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

આજીવિકાદિનાઽર્થેન યોગસ્ય ચ વિડમ્બના ।

પવનાભિમુખસ્થસ્ય જ્વલનજ્વાલનોપમા ॥૨૮॥

અન્યથાથ :-

ચ=અને આજીવિકાદિનાઽર્થેન=આજીવિકાદિના પ્રયોજનથી યોગસ્ય=યોગની વિઙ્મ્બના=વિડંબણા પવનાભિમુખસ્થસ્ય=પવનને અભિમુખ રહેલા પુરુષને જ્વલનજ્વાલનોપમા=અગ્નિની જ્વાલાની ઉપમા જેવી છે. ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આજીવિકાદિના પ્રયોજનથી યોગની વિડંબણા પવનને અભિમુખ રહેલા પુરુષને અગ્નિની જ્વાલાની ઉપમા જેવી છે. ॥૨૮॥

ભાવાર્થ :-

બાહ્યથી યોગસદૃશ હઠયોગની પ્રવૃત્તિથી યોગની વિડંબણા :-

જેમ કોઈ પુરુષ ઠંડીથી વ્યાકુળ હોય અને અગ્નિની જ્વાલા પાસે બેઠેલો હોય તો તેની ઠંડી દૂર થાય છે, પરંતુ તે જ પુરુષ પવનને અભિમુખ રહેલો હોય અને અગ્નિની જ્વાલા સામે હોય તો પવનના બળથી તે જ્વાલા તે પુરુષને બાળવાનું કામ કરે છે; તેમ યોગરૂપી અગ્નિ કર્મોને બાળીને જીવના હિતને કરનાર છે, પરંતુ જ્યારે જીવના ચિત્તમાં આજીવિકાદિ કે માનખ્યાતિઆદિની આશંસા થાય છે, ત્યારે તેમના ચિત્તમાં વર્તતો આજીવિકા આદિનો પવન યોગની બાહ્ય પ્રવૃત્તિરૂપ હઠયોગ દ્વારા કદાચ કોઈ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરાવે, તોપણ તે સિદ્ધિઓ જીવમાં મોહધારાની વૃદ્ધિ કરીને જીવનો વિનાશ કરે છે. તેથી યોગની ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ યોગ્ય જીવોને ગુણની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે, જ્યારે આજીવિકાદિ પ્રયોજનોથી ચિત્તને પદાર્થો પ્રત્યે સ્થિર કરીને પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિઓ યોગની વિડંબણારૂપ છે. માટે માત્ર ચિત્તની બાહ્ય સ્થિરતાથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિઓ યોગનું માહાત્મ્ય નથી, પરંતુ યોગની વિડંબણા છે. ॥૨૮॥

અવતરણિકા :-

અત્યાર સુધી ગ્રંથકારશ્રીએ અનેક પ્રકારનું યોગનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું, અને આવો યોગ પ્રાપ્ત કરવો અતિદુષ્કર છે, છતાં તે યોગની પ્રાપ્તિ માટે પરમ ઉપાયરૂપ 'યોગ' એ પ્રકારના બે અક્ષરનું અહિંશ ધ્યાન છે, તેમ શ્લોક-૨૭માં બતાવ્યું. હવે યોગનું માહાત્મ્ય સાંભળીને કોઈને યોગની

સ્પૃહા થાય તે પાણ જીવ માટે મહાઉપકારક છે, તેમ બતાવીને યોગની વિશેષતા બતાવે છે -

શ્લોક :-

યોગસ્પૃહાપિ સંસારતાપવ્યયતપાત્યયઃ ।

મહોદયસરસ્તીરસમીરલહરીલવઃ ॥૨૧॥

અન્યથાર્થ :-

યોગસ્પૃહાપિ=યોગની સ્પૃહા પાણ સંસારતાપવ્યયતપાત્યયઃ=સંસારના તાપના વ્યય માટે વર્ષાઋતુ છે, મહોદયસરસ્તીરસમીરલહરીલવઃ=મહાન ઉદયવાળા સરોવરના તીર ઉપર વાતી પવનની લહરીના અંશ જેવી છે. ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

યોગની સ્પૃહા પણ સંસારના તાપના વ્યય માટે વર્ષાઋતુ છે, મહાન ઉદયવાળા સરોવરના તીર ઉપર વાતી પવનની લહરીના અંશ જેવી છે. ॥૨૧॥

* યોગસ્પૃહાપિ સંસારતાપવ્યયતપાત્યયઃ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે યોગ તો સંસારના તાપનો નાશ કરવા માટે વર્ષાઋતુ તુલ્ય છે, પરંતુ યોગની સ્પૃહા પણ સંસારના તાપનો નાશ કરવા માટે વર્ષાઋતુ તુલ્ય છે.

ભાવાર્થ :-

યોગની સ્પૃહા પણ જીવ માટે મહાઉપકારક :-

(૧) સંસારતાપના વ્યય માટે વર્ષાઋતુના આગમન જેવી યોગની સ્પૃહા :-

‘યોગ’ શબ્દ આત્માના મોક્ષને અનુકૂળ એવા ઉત્તમ ભાવોનો વાચક છે, અને તે યોગ જે યોગીઓમાં પ્રગટ થાય છે, તે યોગીઓને અનેક સિદ્ધિઓ આપે છે, પૂર્વભવોનાં પાપોનો નાશ કરે છે અને સુખે સુખે આ સંસારસાગરથી પાર ઉતારે છે. આ પ્રકારનું યોગનું સ્વરૂપ સાંભળીને જે યોગ્ય જીવોને યોગની સ્પૃહા થાય છે, તે સ્પૃહા પણ તે જીવોના સંસારના તાપનો વ્યય કરવા માટે વર્ષાઋતુના આગમન તુલ્ય છે.

જેમ - ગ્રીષ્મઋતુથી જીવો સંતપ્ત થયેલા હોય, અને વર્ષાઋતુ આવે છે ત્યારે જીવોનો ગ્રીષ્મઋતુનો તાપ દૂર થાય છે; તેમ અનાદિકાળથી જીવો મોહથી અત્યંત સંતપ્ત છે, અને મોહથી આકુળ થઈને આરંભ-સમારંભાદિ કરીને દુર્ગતિઓની પરંપરાને પામે છે અને નરકાદિની કારમી યાતનાઓ સહન કરે છે; તે રૂપ સંસારતાપ હવે આ જીવોમાંથી યોગની સ્પૃહામાત્રથી દૂર થવાનો પ્રારંભ થયો છે. આવા પ્રકારની વર્ષાઋતુના આગમન જેવી યોગની સ્પૃહા પણ જીવ માટે મહાઉપકારક છે.

(૨) મહોદયરૂપી સરોવરના તીરે વાતી પવનની લહરીના લવ જેવી યોગની સ્પૃહા :-

જીવનો હવે મહાન ઉદય થવાનો છે, તેવા મહાન ઉદયરૂપ સરોવરના તીર ઉપર જે શાંત પવનની લહરીઓ વર્તે છે, તેના લવતુલ્ય યોગની સ્પૃહા છે અર્થાત્ જ્યારે જીવમાં યોગ પ્રગટશે ત્યારે તો કલ્યાણની પરંપરારૂપ મહોદયસ્વરૂપ સરોવર આત્મામાં પ્રગટ થશે, અને તે વખતે તે આત્મામાં ઉત્તમ યોગરૂપી પવનની લહરીઓ આવિર્ભાવ પામશે; જોકે તેવી લહરીઓ હજી પ્રગટ થઈ નથી, તોપણ તે લહરીઓનો લવ=અંશ, પ્રગટ થવા તુલ્ય યોગની સ્પૃહા છે. માટે જેમનું મહાકલ્યાણ થવાનું છે, તેની પૂર્વભૂમિકારૂપ આંશિક કલ્યાણની પ્રાપ્તિરૂપ યોગની સ્પૃહા છે.

આશય એ છે કે યોગની પ્રગટ થયેલી સ્પૃહા શક્તિનો સંચય કરીને યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવશે. તેથી યોગની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પણ યોગની સ્પૃહારૂપ યોગનો અભિમુખત્વાવ ઘણા પ્રકારના કલેશોને દૂર કરીને ચિત્તની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી યોગનું માહાત્મ્ય તો દૂર રહ્યો, પરંતુ યોગની સ્પૃહા પણ અદ્ભુત માહાત્મ્યવાળી છે. ॥૨૯॥

અવતરણિકા -

અત્યાર સુધી અનેક પ્રકારે યોગનું માહાત્મ્ય ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવ્યું. હવે જગતના જીવોને યોગની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં પ્રબળ કારણ એવા પરમેશ્વર પણ યોગથી અનુગ્રાહ્ય છે=પરમેશ્વર ઉપર પણ યોગનો અનુગ્રહ વર્તે છે, તેમ બતાવીને તીર્થકરો ઉપર પણ યોગનો અદ્ભુત અનુગ્રહ છે તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

યોગાનુગ્રાહકો યોઽન્યૈઃ પરમેશ્વર ઇષ્યતે ।

અચિન્ત્યપુણ્યપ્રાગ્ભારયોગાનુગ્રાહ્ય એવ સઃ ॥૩૦॥

અન્વયાર્થ :-

યઃ પરમેશ્વરઃ=જે પરમેશ્વર અન્યૈઃ=અન્ય દર્શનકારો વડે યોગાનુગ્રાહકો=યોગના અનુગ્રાહક કહેવાય છે. સઃ=તે=પરમેશ્વર અચિન્ત્યપુણ્યપ્રાગ્ભારયોગાનુગ્રાહ્ય એવ=અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રાગ્ભારવાળા એવા યોગથી અનુગ્રાહ્ય જ છે. ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પરમેશ્વર અન્ય દર્શનકારો વડે યોગના અનુગ્રાહક કહેવાય છે, તે=પરમેશ્વર અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રાગ્ભારવાળા એવા યોગથી અનુગ્રાહ્ય જ છે. ॥૩૦॥

ભાવાર્થ :-

અચિન્ત્ય સામર્થ્યવાળો યોગ :-

પરમેશ્વર ઉપર પણ યોગનો અનુગ્રહ :-

યોગનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય પતંજલિ આદિ દર્શનકારો બતાવે છે અને તેઓ માને છે કે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી આ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પરમેશ્વરને યોગના અનુગ્રાહક=અનુગ્રહ કરનાર, તેઓ કહે છે. વસ્તુતઃ અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રાગ્ભારવાળા એવા યોગથી અનુગ્રાહ્ય=અનુગ્રહ પામેલા, જ તે પરમેશ્વર છે.

આશય એ છે કે મોક્ષની સાથે આત્માનું યોજન કરે તેવી મોક્ષને અનુકૂળ એવી જીવની પરિણતિ તે યોગ છે.

અધ્યાત્મથી યોગનો પ્રારંભ થાય છે અને યાવત્ યોગનિરોધ સુધીનો માર્ગ યોગમાર્ગ છે. તીર્થંકરો અચિન્ત્ય પુણ્યના પ્રાગ્ભારવાળા એવા ઉત્તમ યોગને પામેલા છે, અને તે યોગથી તેઓ અપાયાપગમાતિશય આદિ ચાર અતિશયવાળા

છે, તેથી આવા ઉત્તમ યોગથી તીર્થકરો અનુગ્રાહ્ય=અનુગ્રહ પામેલા=ઉપકૃત થયેલા, છે, તે યોગથી તેઓ જગત્પૂજ્ય બનેલા છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે અન્ય જીવોને તો યોગ અનુગ્રહ કરે છે, પરંતુ પરમેશ્વરને પણ યોગ જ અનુગ્રહ કરનાર છે, માટે અચિંત્ય સામર્થ્યવાળો આ યોગ છે. ॥૩૦॥

અવતરણિકા :-

જે યોગીઓ યોગને સેવી રહ્યા છે, તેવા યોગીઓને તો અનેક સિદ્ધિઓ યોગથી થાય છે, તેમ પૂર્વ બતાવ્યું. હવે જેઓ ભોગવિલાસમાં પરાયણ છે, તેવા ભરતમહારાજને પણ યોગ તત્કાળ કેવલજ્ઞાનને આપે છે, તે બતાવીને યોગની મહત્તા ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

ભરતો ભરતક્ષોણીં ભુજ્જાનોઽપિ મહામતિઃ ।

તત્કાલં યોગમાહાત્મ્યાદ્ બુભુજેઃ કેવલશ્રિયમ્ ॥૩૧॥

અન્વયાર્થ :-

ભરતક્ષોણીં ભુજ્જાનોઽપિ=ભરતક્ષેત્રના સામ્રાજ્યને ભોગવતા પણ મહામતિઃ
ભરતઃ=મહામતિ એવા ભરત મહારાજ યોગમાહાત્મ્યાદ્=યોગના માહાત્મ્યથી
તત્કાલં=તત્કાળ કેવલશ્રિયમ્=કેવલલક્ષ્મીને બુભુજે=ભોગવનારા થયા અર્થાત્
કેવલલક્ષ્મીને પામ્યા. ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ભરતક્ષેત્રના સામ્રાજ્યને ભોગવતા પણ મહામતિ એવા ભરત મહારાજ
યોગના માહાત્મ્યથી તત્કાળ કેવલલક્ષ્મીને પામ્યા. ॥૩૧॥

✽ ભરતક્ષોણીં ભુજ્જાનોઽપિ- અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે ષટ્પંડના સામ્રાજ્યનો ત્યાગ કરનારા તો અન્ય ચક્રવર્તીઓ યોગના માહાત્મ્યથી કેવલલક્ષ્મીને ભોગવનારા થયા, પરંતુ ષટ્પંડના સામ્રાજ્યને ભોગવતા પણ ભરત મહારાજ યોગના માહાત્મ્યથી કેવલલક્ષ્મીને ભોગવનારા થયા.

ભાવાર્થ :-

યોગનું માહાત્મ્ય :-

ષટ્ષંડ ચક્રવર્તી ભરતમહારાજને પણ યોગથી કેવલલક્ષ્મીની પાપ્તિ :-

યોગની પ્રાપ્તિ અતિદુષ્કર છે. તેથી ઘણા જીવો યોગની સ્પૃહા કરીને અને ‘યોગ’ એ પ્રકારના બે અક્ષરોનું પુનઃ પુનઃ ચિંતવન કરીને પણ યોગની શક્તિનો સંચય કરે છે; અને ભૂમિકાને પામે છે ત્યારે અધ્યાત્માદિ યોગોને ક્રમસર પ્રાપ્ત કરે છે, અને યોગના પ્રકર્ષને પામે છે ત્યારે કેવલજ્ઞાન પામે છે, અને અંતે યોગના અત્યંત પ્રકર્ષરૂપ યોગનિરોધને પામે છે; જ્યારે ભરત મહારાજ તો ષટ્ષંડના સામ્રાજ્યને ભોગવનારા હતા અને પ્રથમ તીર્થપતિના વચનથી ભાવિત મતિવાળા હતા, તેથી મહામતિવાળા હતા. તેવા મહામતિવાળા ભરત મહારાજ યોગને ક્રમથી સેવીને યોગના પ્રકર્ષને પામ્યા નથી, તોપણ યોગના માહાત્મ્યથી તત્કાળ યોગના પ્રકર્ષરૂપ કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીને પામ્યા. તેથી યોગ એવો અદ્ભુત માહાત્મ્યવાળો છે કે કોઈ સાધક યોગી યોગનું દૃઢ અવલંબન લે તો ક્ષણમાં અસંગભાવને પામીને કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે. ॥૩૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૩૧માં ભરત મહારાજએ ષટ્ષંડના સામ્રાજ્યના ઉપભોગપૂર્વક ક્ષણમાં યોગના માહાત્મ્યથી કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું, તેમ બતાવીને યોગનો મહિમા બતાવ્યો. હવે યોગનો સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રભાવ બતાવવા કહે છે કે ભરત મહારાજએ તો પૂર્વભવોમાં ઘણા ભવો સુધી યોગનો અભ્યાસ કરીને શક્તિસંચય કરેલો, તેથી ક્ષણમાં યોગના પ્રકર્ષને પામી શક્યા. પરંતુ જેમણે પૂર્વભવમાં યોગનો અભ્યાસ પણ કર્યો નથી, તેવાં મરુદેવા માતા ક્ષણમાં યોગના પ્રભાવથી પરમપદને પામ્યાં છે. આમ બતાવીને યોગ સર્વ દિશાથી માહાત્મ્યપૂર્ણ છે, તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

પૂર્વમપ્રાપ્તધર્માપિ પરમાનન્દનન્દિતા ।

યોગપ્રભાવતઃ પ્રાપ મરુદેવા પરં પદમ્ ॥૩૨॥

અન્વયાર્થ :-

પૂર્વમપ્રાપ્તધર્માડપિ=પૂર્વમાં અપ્રાપ્તધર્મવાળાં પણ=ચરમભવના પૂર્વના ભવોમાં અપ્રાપ્તયોગમાર્ગવાળાં પણ, પરમાનન્દનન્દિતા=પરમાનંદથી આનંદિત થયેલાં એવાં મરુદેવા=મરુદેવા માતા યોગપ્રભાવતઃ=યોગના પ્રભાવથી પરં પદમ્=પરમપદને પ્રાપ્ત=પામ્યાં. ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

પૂર્વમાં અપ્રાપ્તધર્મવાળાં પણ=ચરમભવના પૂર્વના ભવોમાં અપ્રાપ્ત-યોગમાર્ગવાળાં પણ પરમાનંદથી આનંદિત થયેલાં એવાં મરુદેવા માતા યોગના પ્રભાવથી પરમપદને પામ્યાં. ॥૩૨॥

✽ પૂર્વમપ્રાપ્તધર્માડપિ - અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે જેમણે પૂર્વભવોમાં ધર્મને પ્રાપ્ત કર્યો છે, એવા ઋષભાદિ તીર્થંકરો તો યોગના માહાત્મ્યથી પરમપદને પામ્યા, પરંતુ જેમણે પૂર્વના કોઈ ભવોમાં ધર્મને પ્રાપ્ત કર્યો નથી, એવાં પણ મરુદેવા માતા યોગના પ્રભાવથી પરમપદને પામ્યાં.

ટીકા :-

અપીત્વાદ્યારભ્યાષ્ટશ્લોકી સુગમા ॥૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧-૩૨॥

ટીકાર્થ :-

અપીત્વાદિ .. સુગમા ॥ શ્લોક-૨૫થી માંડીને આઠ શ્લોકો=૨૫થી ૩૨ શ્લોકો સુગમ હોવાથી આ શ્લોકોની ટીકા ગ્રંથકારશ્રીએ રચેલ નથી. ॥૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧-૩૨॥

ભાવાર્થ :-

સર્વ દિશાથી માહાત્મ્યપૂર્ણ યોગ :-

પૂર્વભવોમાં અપ્રાપ્તધર્મવાળાં પણ પરમાનંદથી આનંદિત થયેલાં મરુદેવા માતાને યોગના પ્રભાવથી પરમપદની પ્રાપ્તિ :-

અનાદિકાળથી જીવમાં યોગમાર્ગથી વિપરીત માર્ગ દૃઢ થયેલો છે, તેથી યોગમાર્ગનો પ્રવેશ આત્મામાં અતિદુષ્કર છે; આમ છતાં યોગમાર્ગની સ્પૃહાવાળા

જીવો ઉચિત આલંબનો લઈને પોતાનામાં યોગમાર્ગને કમસર પ્રગટ કરી શકે છે, અને ઘણા ભવો સુધી કમસર સેવાયેલો યોગમાર્ગ યોગના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત કરાવે છે; પરંતુ મરુદેવા માતાએ તો પૂર્વના કોઈ ભવોમાં યોગમાર્ગને પ્રાપ્ત કર્યો નથી, યોગમાર્ગની સ્પૃહા પણ કરી નથી, છતાં વીર્યનો પ્રકર્ષ થવાથી તેમનામાં પ્રગટેલ યોગના પ્રભાવથી પરમપદને ક્ષણમાં પ્રાપ્ત કરે છે.

મરુદેવા માતા કેવાં છે, તે બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

પરમઆનંદથી આનંદિત થયેલાં એવાં મરુદેવા માતા યોગના પ્રભાવથી પરમપદને પામ્યાં અર્થાત્ આત્માના શ્રેષ્ઠ એવા અસંગભાવના પરિણામથી આનંદિત થયેલાં એવાં મરુદેવા માતા યોગના પ્રભાવથી પરમપદને પામ્યાં. ॥૩૨॥

॥ इति योगमाहात्म्यद्वात्रिंशिका ॥२६॥

“સંસારવૃદ્ધિર્ધનિનાં,
પુત્રદારાદિના યથા ।
શાસ્ત્રેણાપિ તથા યોગં;
વિના હન્ત વિપશ્ચિતામ્ ॥”

“જે પ્રમાણે ધનવાન પુરુષોને
પુત્ર, સ્ત્રી આદિથી સંસારની વૃદ્ધિ છે,
તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાનોને
યોગ વગર શાસ્ત્રથી પણ સંસારની વૃદ્ધિ છે.”

: પ્રકાશક :

ઋતિાર્થગંગા

૫, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી, ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

ટેલિ./ફેક્સ : (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ફોન : (૦૭૯) ૩૨૯૧૧૪૭૧

E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in

DESIGN BY

www.jaineducationinternational.com